

ISSN: 1012-0165



FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Science

Cilt/Volume: 9

Sayı/İssue: 1

Elazığ - 1999



FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Science

Cilt/Volume: 9 Sayı/Issue: 1

ISSN: 1012-0165

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.
No part of this population may be reproduced or utilized in any form without a
reference to name of the magazine

--	--

<p>EDİTÖR: Enstitü Müdürü Prof.Dr. Sabahattin KÜÇÜK</p> <p>EDİTÖR YARDIMCISI : Doç.Dr. İbrahim YILMAZÇELİK Yrd. Doç. Dr.Zülfü GÜLER</p> <p>BU SAYIYI YAYINA HAZIRLAYANLAR: Arş. Gör. Sabri KARADOĞAN Arş. Gör Özcan TATAR Hüseyin DONMUŞ Ahmet KILIÇ Fazilet CESUR Zülfıye TATLIAĞAÇ</p> <p>Haberleşme Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 23119 - ELAZIĞ</p> <p>Tlf : 0-424-212 27 09 Fax : 0-424-233 21 80</p> <p>Baskı: Fırat Üniversitesi Basımevi Elazığ - 1999</p>	<p>BİLİM KURULU</p> <p>Prof.Dr.Aytaç AÇIKALIN Prof.Dr.Olcay ÖNERTOY Prof.Dr.Şükrü Halûk AKALIN Prof.Dr. Rifat ÖNSOY Prof.Dr. Ali AKTAN Prof.Dr.Ali ÖZÇAĞLAR Prof.Dr.Yahya AKYÜZ Prof.Dr. İsmail ÖZÇELİK Prof.Dr. H.Yunus APAYDIN Prof.Dr.Kemal ÖZMEN Prof.Dr. Zeki ARIKAN Prof.Dr. Mustafa ÖZTÜRK Prof.Dr.Battal ARVASI Prof.Dr.İsmail PARLATIR Prof. Dr. Mahmut ATAY Prof.Dr.Saim SAKAOĞLU Prof.Dr.İbrahim ATALAY Prof.Dr. Ümit SERGÜN Prof.Dr. Mehmet BAYRAKDAR Prof.Dr.Cezmi SEVGİ Prof.Dr.Orhan BİLGİN Prof.Dr. Veli SEVİN Prof.Dr. Necat BİRİNCİ Prof.Dr.Veyse SÖNMEZ Prof.Dr.Vehbi ÇELİK Prof.Dr.Cemalettin ŞAHİN Prof.Dr.Hayati DOĞANAY Prof.Dr. M.Taner TARHAN Prof.Dr.Cengiz ERTEM Prof.Dr.Saadettin TONBUL Prof.Dr. Ali İhsan GENCER Prof.Dr.Metin TUNCEL Prof.Dr. Şerafeddin GÖLCÜK Prof.Dr. Ahmet UĞUR Prof.Dr.Nevzat GÖZAYDIN Prof.Dr. Mehmet Ali ÜNAL Prof.Dr. Ünver GÜNAY Prof.Dr.İsmail ÜNVER Prof.Dr. S.Selçuk GÜNEY Prof.Dr.Tahir ÜZGÖR Prof.Dr.Emine GÜRİSOY-NASKALI Prof.Dr.Necmi YAŞAR Prof.Dr.M. Yıldız HOŞGÖREN Prof.Dr.İshak YAZICI Prof.Dr.Tuğrul İNAL Prof.Dr.Kâzım YETİŞ Prof.Dr.Mustafa İSEN Prof.Dr. Recep YILDIRIM</p> <p>Prof.Dr.Hamdi KARA Prof.Dr. Abdulkadir YUVALI Prof.Dr.Günay KARAAĞAÇ Prof.Dr.Hamza ZÜLFİKAR Prof.Dr. Haşim KARPUZ Prof.Dr. Aytül KASAPOĞLU Prof.Dr.İlhan KAYAN Prof.Dr. Münir KOŞTAŞ Prof.Dr.Günay KUT Prof.Dr. Şaban KUZGUN Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK Prof.Dr.Mehmet KÜLAHÇI Prof.Dr.Şadiye G. KÜLAHÇI Prof.Dr.Mine MENGİ Prof.Dr. Erdoğan MERÇİL Prof.Dr. Halil NARMAN Prof.Dr.Ahmet NİŞANCI Doç.Dr.Tahsin AKTAŞ Doç.Dr.Ali Berat ALPTEKİN Doç.Dr. Feda Şamil ARIK Doç.Dr. Muhammet Beşir AŞAN Doç.Dr. Abdulhalık BAKIR Doç.Dr.Ahmet BURAN Doç.Dr. Mehmet ÇELİK Doç.Dr.İsmail ÇETİŞLİ Doç.Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU Doç.Dr.Cem DİLÇİN Doç.Dr. Saadettin GÖMEÇ Doç.Dr.İsmail GÖRKEM Doç.Dr.İbrahim İLKKAN Doç.Dr.Yalçın KARABULUT Doç.Dr.İbrahim KAVAZ Doç.Dr.Hasan KAVRUK Doç.Dr.Zeki KAYMAZ Doç.Dr. Abdullah KORKMAZ Doç.Dr.Ramazan KORKMAZ Doç.Dr.M. Öcal OĞUZ Doç.Dr.Lütfiye OKTAR Doç.Dr.Zafer ÖNLER Doç.Dr.Nâzım H. POLAT Doç.Dr. Sebahattin SAMUR Doç.Dr.H. Mehmet SOYSALDI Doç.Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU Doç.Dr. Serap YILMAZ Doç.Dr. İbrahim YILMAZÇELİK</p> <p>Yrd.Doç.Dr.Mübeccel TANERİ Yrd.Doç.Dr.Bahadır ZEYBEKOĞLU</p>
---	--

İÇİNDEKİLER

AKSİN Ahmet , 218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi.....	1
BASKAN, Gülsün Atanur ,Yükseköğretim Kurumlarında Öğrenci Sayısı Tahmini ve Etkin Kapasite	19
DEMİREL Şener 16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Mânî	25
FELEK, Özgen , Mehmet Emirî Efendi ve Şiirleri.....	53
GÖMLEKSİZ, Mehmet Nuri , Yabancı Dil Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi Sorunlar ve Çözüm Önerileri	79
GÜLER, Zülfü , Leylâ ve Mecnûn'da Evlilik ve Aile Teması.....	101
KARAKAŞ, Erdal , Elazığ Şehrinin Gelişmesi	129
KILIÇ, Orhan , Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)	155
ÖZARSLAN, Selim , Kader ve Lise Gençlerinde Kader İnancı	179
ÖZMEN, Fatma , Etkili Eğitimin Gerçekleştirilmesinde Duyuşsal Alanın Önemi-Sevgi Eğitimi-	193
SEMERCİ, Çetin , Eğitimde Bilgisayara Dayalı Ölçme.....	199
SEMERCİ, Nuriye , Öğretmenin Görevi: Düşünmeyi Geliştirmek.....	209
YILDIRIM, Ali , Rodosî-zâde'nin Kaside-i Nev-Rûziyye Şerhi.....	217
YILMAZÇELİK, İbrahim , Atatürk'ün Türk Gençliğine Bakışı	241
YILMAZÇELİK, İbrahim , Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)	255
Makalelerin Yazım Esasları	281

CONTENT

AKSIN, Ahmet , Presentation And Index of Records of Cadi's Office of Kharput Number 218.....	1
BASKAN, Gülsün Atanur , Estimating The Number of Students and Using Effective Capacity In Higher Education	19
DEMİREL, Şener , One of The Divan Poets of The 16. Century: Mânî.....	25
FELEK, Özgen , Mehmet Emirî Efendi and His Poetry.....	53
GÖMLEKSİZ, Mehmet Nuri , Training Foreign Language Teachers Problems and Solutions	79
GÜLER, Zülfü , Family in The Stories of Leylâ And Mecnûn	101
KARAKAŞ, Erdal , The Development of Elazığ City	129
KILIÇ, Orhan , The Dirliks of Muş Sancak (1604-1605)	155
ÖZARSLAN, Selim , Predestination And Faith of Predestination in the High School Student.....	179
ÖZMEN, Fatma , İmportance Affective Domain in Realization of Effective Education –Love Based Training	193
SEMERCİ, Çetin , Computer Based Testing in Education	199
SEMERCİ, Nuriye , The Function of a Teacher: Developing of Thinking ...	209
YILDIRIM, Ali , An Explanation of Rodosî-zâde on Nevrûziyye Kaside.....	217
YILMAZÇELİK, İbrahim , Atatürk's Thoughts About Turkish Youth	241
YILMAZÇELİK, İbrahim , After Republic, Agriculture-Commerce and Industry in Elazığ (1923-1938)	255
Writing Intstructions for Papers	281

SUNUŐ

Sosyal bilimler, bilimsel çalışmalar içerisinde önemli bir konuma sahiptir. İlgili alanı insan, insanın yaşadığı mekan ve insanın meydana getirdiği sosyal aktiviteleri içine alan sosyal bilimler, bu özellikleriyle hem bilimsel dŐnüşün, hem de insanî dŐnüş ve idrak ediŐin temelini oluşturur.

İlk defa 1987 yılında yayım hayatına başlamış olan Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, o dönemden Şu ana kadar geçen on iki yıllık süre içerisinde bilimsel bir dŐnceyle yayım hayatına devam etmiştir.

Bu dönem içerisinde yayımlanan sayılarda Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Sosyoloji, Coğrafya, İlahiyat ve Eğitim Bilimleri ile ilgili değişik yazılar yayımlanmış bulunmaktadır.

Bu yıla kadar on i sayısı çıkmış olan dergimiz, bu sayıdan itibaren hakemli hâle getirilerek uluslar arası bir hüviyet kazanmış olmaktadır. Bu sayıdan itibaren dergimizde yayımlanacak olan makaleler hakem kurulu tarafından incelendikten sonra yayımlanacaktır.

Prof Dr. Sabahattin KÜÇÜK
Editör



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:1-17, ELAZIĞ-1999

218 NUMARALI HARPUT ŞER'İYE SİCİLİNİN TANITIMI VE FİHRİSTİ

Yrd.Doç.Dr. Ahmet AKSİN*

ÖZET

Kadı sicilleri Osmanlı tarihinin en önemli arşiv kaynaklarından biridir.

Bu çalışmamızda 1833- 1840 tarihlerini kapsayan Harput kadı sicili belgelerinin özetlerini ve tarihi açıdan taşıdığı önemi belirtmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Harput, Kadı, Sicil, Eyalet, Sancak.

PRESENTATION AND INDEX OF RECORDS OF CADİ'S OFFİCE OF KHARPOT NUMBER 218

SUMMARY

Records of Cadi's office is one of the most important source of Ottoman history.

In this study I made a summary of records of Cadi's office between 1833- 1840 and mentioned their importance from the point of view of history

Key Words: Harput, Kadı, Sicil, Eyalet, Sancak.

* Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Kadılar mahkemelerde görevlerini yaparlarken, defterler halinde kayıtlar tutmuşlardır. Bu defterlere *Kadı Defterleri*, *Şer'iyye Sicilleri*, *Şer'iyye Sicilâtı*, *Defatir-i Şer'iyye* veya *Kadı Sicilleri*, denilmektedir. Bu siciller bir veya bir kaç yılın hadiselerini ihtiva edebilmektedir. Umumiyetle defterlerin bir tarafı mahalli hadiseleri (evlenme, boşanma, alım-satım, nafaka, hibe, cinayet v.b.) ihtiva eder ki bu kısma *Sicill-i Mahfûz* denilmektedir. Diğer tarafı ise merkezden gelen ferman, emir, gibi belgelere tahsis edilmiş olup, bu kısım ise *Sicil-i Mahfûz Defterlû* olarak adlandırılmıştır.

Bu siciller XV. asrın son senelerinden başlayarak XIX. asr sonlarına kadar gelen ve en aşağı dört asırlık Türk tarihini, Türk sosyal hayatını toplamış olmaları itibarıyla Türk tarihinin ana kaynaklarından. Bundan dolayı her vilayet ve kaza merkezlerin-deki mahkeme sicilleri, o bölgenin en güvenilir tarihi kaynaklarından sayılmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı tarih araştırmacılarının mutlak surette bu sicilleri incelemeleri gerekmektedir. Bu defterler görülüp incelenmediği takdirde verilecek hükümlerin eksik kalacağı muhakkaktır¹.

I- Şer'iyye Sicillerindeki Belgelerin Tarihimiz Açısından Önemi

Osmanlı devletinin en önemli tarihî kaynaklarından birisi olan şer'iyye sicilleri kadıların gittikçe genişleyen selahiyetleri karşısında bir hayli önem kazanmıştır. Osmanlı döneminde kaleme alınan vakanüvist ve diğer hususi tarihlerdeki şehir, kasaba ve köylere ait malumatın yokluğu veya azlığı gözönüne alındığında bu malzemenin sadece bizim kültürümüz için değil, bugün Osmanlı toprakları üzerinde kurulmuş bir çok ülke için ne kadar büyük değer ifade ettiği görülür².

Osmanlı sosyal tarihinin incelenmesi söz konusu olduğunda akla ilk gelen kaynak yine şer'iyye sicilleridir. Sicillerimiz ait oldukları bölgenin insanlarını ve onların aile yapılarını, evlilik geleneklerini, çocuk sayılarını, sosyal güvenlik konularını, zengin-fakir, müslim ve zımmi ailelerin sosyal özelliklerini ayrı ayrı tespit etmek mümkün olmaktadır³.

Askeri tarihimize ait tafsilatlı bilgileri yine şer'iyye sicillerinde bulmak mümkündür. Mahallinde meydana gelen askeri olayları, toplanması gereken asker sayısı ve birliklerin hangi yolu takip ederek nasıl gideceklerini, iaşelerinin temini,

¹Ahmet Aksın; *218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili 1249- 1256 (M. 1833-1840)*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990, s.XXIII.

²Cahit Baltacı; "Şer'iyye Sicillerinin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti 1-2" , *Hergün Gazetesi* , 9-10 Haziran 1979.

³Ahmet Aksın; *A.g.t.* , s.XXVI.

ölüm, görevden ihraç, emeklilik, destek hizmetlerinin ne şekilde görüldüğü gibi askeri bilgileri öğrenebiliriz⁴.

Şer'iyeye sicilleri buldukları bölgenin iktisadi hayatına dair konularda da birinci elden orijinal tarihi kaynaklardan sayılmaktadır. Türk halkının hayat ve geçim tarzı, ithalat ve ihracat konusu olan eşyalar, yörede yetişen tarım ürünleri, imal edilen sanayi ürünleri, mevcut olan zena'at ve meslek grupları, halktan toplanan vergiler, devletin memurlarına ödediği tahsisatlar, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatların miktarı ve cinsi, para arzı ve çeşitleri, para enflasyon ve devalüasyonun gerçek manadaki tarihi seyri, şer'iyeye sicillerinden rahatlıkla öğrenilebilmektedir⁵.

Diğer taraftan Osmanlı idari teşkilatlarından kaza, sancak, Eyalet taksimatı, Beylerbeylik, sancak beyliği, kadı ve naiblik, voyvodalık ve diğer görevlileri ve kurumları şer'iyeye sicillerindeki kayıtlardan tafsilatlı olarak öğrenmek mümkündür⁶.

Bunlardan başka sicillerin tarihi açıdan önemini gösteren diğer hususlar ise şunlardır:

Günümüzde sağlam olsun olmasın eski sanat eserlerinin varlığını ortaya koyarak mimari tarihimizi aydınlatır⁷. Eskiden oturlan veya oturulmayan yerler, köy, kasaba, mahalle, semt, mezra, aşiret ve cemaat isimlerini ihtiva eder⁸.

Tımarların kimlere ve ne suretle tevcih edildiklerine dair beratlarla bu tımarların kadı huzurunda ve artırma yolu ile mültezimlere verilmelerine veya sipahileri marifetiyle tapuya bağlanmalarına. Vakıflara ait emlak ve akarların da aynı şekilde kiraya verilmelerine dair rastlanan kayıtlar, Osmanlı Devletinin iç teşkilatını ortaya koyduğu için büyük bir önem taşımaktadır⁹.

⁴Mustafa Kayıran; "Şer'iyeye Sicillerinin Askeri Tarih Bakımından Önemi, *Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1983, s.131-143.

⁵Ahmet Akgündüz; *Şer'iyeye Sicilleri*, C. I, İstanbul, 1988, s. 15.

⁶İsmail Hakkı Uzunçarşılı; "Şer'i Mahkeme Sicilleri", *Ülkü Mecmuası*, Ankara, Temmuz 1935, s.367.

⁷Münir Atalar; "Şer'iyeye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe", *A.Ü.İ.F. İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 4, Ankara, 1980, s. 312.

⁸Halit Ongan; *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, Ankara, 1958, s.XI.

⁹İbrahim Yılmazçelik; *392 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili 1260- 1264 (M. 1844-1848)*, A.Ü.İnk. Tar. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. XLI.

Osmanlı Tarihi açısından bu kadar büyük öneme haiz olan şer'iyye sicilleri son zamanlarda bu özelliklerinden dolayı araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Fakat bu siciller üzerinde yapılan çalışmalar maalesef yetersizdir. Bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından siciller hakkında katalog çalışması yapılmasına rağmen yine de ihtiva ettiği bilgilere tam ahlamıyla ulaşılabilmiş değildir. Çeşitli enstitülerde özellikle yüksek lisans tezi olarak yapılan transkripsiyon çalışmaları ise bilgi iletişiminin yetersiz olmasından dolayı tarih araştırmacılarına ulaşamamaktadır.

II- 218 No'lu Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı

Milli Kütüphanede diğer şer'iyye sicilleri ile birlikte muhafaza edilen 218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili hicri 1249- 1256 (M. 1833- 1840) tarihlerini ihtiva etmektedir. Buna rağmen sicilde bulunan iki belge bu tarihlerin dışındadır. Bu belgeler 137. sayfadaki Evahir-i Cemaziye'l-ahir 1257 tarihli belge ve 168. sayfadaki Evail-i Rebiyü'l-evvel 1270 tarihli belgelerdir.

Sicil toplam 175 sayfa olup büyük ihtimalle sayfa numaralandırması, 1942 yılında Elazığ Cumhuriyet Savcılığından Diyarbakır Müzesine gönderilirken yapılmıştır. Sicil biraz yıpranmış olmasından dolayı üç bölüme ayrılarak sayfa numaralandırması yapılmıştır. Bu bakımdan bir karışıklığa sebebiyet vermemek için sicil'in elimizdeki kopyasına tarafımızdan yeniden sayfa numarası verilerek bölümler birleştirilmiştir. 218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin orijinal sayfa numaraları şu şekildedir.

I. kısım 1. sayfadan 38. sayfaya kadar.

II. kısım 39. sayfadan 157. sayfaya kadar.

III. kısım 158. sayfadan 175. sayfaya kadar.

Sicilde boş sayfalar da mevcut olup bunlar: 29, 37, 63, 68, 71,73, 75, 100, 104, 105, 106, 108, 135, 143, 147, 157. sayfalardır.

218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinde toplam 220 adet belge bulunmaktadır. mevcut olan bu belgelerin konularına göre tasnifi, sayıları ve belge numaraları şu şekildedir.

a- İdari Konularla İlgili Belgeler

İdari konularla ilgili belgelerin toplamı 46 adettir. Bunların

AKSIN A., 218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin...

19 tanesi atama ve azillerle (1-23-42-63-66-71-82-138-144-147-169-170-189-203-204-211-212-216)

23 tanesi idari düzenlemelerle (3-35-47-50-52-53-56-59-70-76-77-78-79-96-97-115-128-167-200-205-209-210-214-)

4 tanesi de menzillerle ilgilidir (81-100-145-217).

b- Sosyal Konularla İlgili Belgeler

Sosyal konularla ilgili belgelerin toplamı 67 adettir. Bunların

14 tanesi alacak- verecek, kira, icra, alım-satım vb. (14-57-69-102-124-153-154-156-161-166-179-180-181-193)

22 tanesi vasi- vekil tayini, evlenme, boşanma, kefalet azli, vb. (10-11-12-13-15-16-19-28-30-85-95-101-108-109-116-125-129-141-142-171-175)

23 tanesi tereke (5-9-17-18-24-25-26-29-31-34-46-65-84-111-120-133-164-173-177-183-190-213)

8 tanesi Arazi ve su anlaşmazlıkları ile ilgilidir (6-36-48-54-58-157-195-196).

c- İktisadi Konularla İlgili Belgeler

İktisadi konularla ilgili belgelerin toplamı 83 adettir. Bunların

28 tanesi mali düzenle ilgili (38-49-72-73-74-75-90-93-94-103-107-134-136-149-152-155-163-176-178-187-188-191-192-197-198-215-218-220)

26 tanesi tevzi defteri (4-7-8-51-88-89-91-99-104-105-106-112-113-114-117-120-126-130-131-137-139-140-143-165-182-208)

10 tanesi narh (2-27-39-60-64-119-150-158-201-202)

11 tanesi mübaya'a (41-43-44-45-61-62-87-98-151-160-162)

4 tanesi gümrüklerle ilgili (83-92-118-146)

4 tanesi diğer iktisadi konularla ilgili belgelerdir.

d- Askeri Konularla İlgili Belgeler (6 adet)

Askeri konularla ilgili belgelerin toplamı 6 adettir. Bunların belge numaraları ise şunlardır.

(22-32-40-55-122-193)

e- Vakıflarla İlgili Belgeler

Vakıflarla ilgili belgelerin toplamı 6 adettir. Bunların belge numaraları ise şunlardır.

(68-80-86-127-207)

f- Diğerleri

Yukarıdaki konuların haricinde sicilde 13 adet daha belge bulunmaktadır. Bunların konularına göre dağılımı ise şöyledir.

8 tanesi arazi Ölçümü ile ilgilidir (110-121-132-159-172-184-185-199).

Diğer 5 belgenin konuları ise şöyledir. Veladet Fermanı(37) ; Coğrafi olay (20) ; Din değiştirme (21) ; Tescil (135) ; Okunamayan belge (220).

III- 218 No'lu Harput Şer'iyeye Sicilindeki Belgelerin Özetleri

Belge No:	Belgenin Özeti
1-	Diyarbakır, Rakka ve Sivas Eyaleti ve Maden-i Hümayun eminliğine Sivas Müşirliği ünvanıyla Hafız Mehmet Paşa'nın atandığına dair ferman.
2-	Harput'ta ekmekçi esnafına verilen narh.
3-	Ekmek fiyatları hakkında Harput naibine gönderilen buyuruldu sureti.
4-	1251 (1835) senesine mahsuben Maden-i Hümayuna tabi kazalardan alınması gereken imdad-ı cihadiye vergisinin Harput Kazasına taksimi defteri.
5-	Sivas Valisi Mehmet Reşid Paşa'nın vefatı sebebiyle bütün mallarının, nakit parasının, köle ve cariyelerinin kaydedildiği terekesi.
6-	Harput'a tabi Görgüşan karyesi ahalilerinden iki kişi arasındaki arazi anlaşmazlığıyla ilgili hüccet.
7-	1251 (1835) senesi Mart'ından Şubat sonuna kadar olan süre içerisinde Harput Kazasının vaki olan masraf defteri.
8-	1252 senesinde (1836) Harput esnafına isabet eden salyanenin tevzii defteri.
9-	Mehmet Reşid Paşa'nın terekesinin devamı.
10-	Reyhan ile Veli'nin nikahlandığına dair.
11-	Fatma ile Abdullah Efendi'nin nikahlandığına dair.
12-	Eğinli Bogos'un cizyesine Holvenkli Edvet'in kefil olduğuna dair hüccet.
13-	Cofcof Hacı Ömer Ağa hanının odabaşısı Ali Ağanın, Saatçi lakaplı kişinin firarına kefil olmasına dair.
14-	Harput'ta inşa edilen Kışlâ-yı Hümayundaki duvarcı ustalarının bütün ücretlerini aldıklarına ve alacaklarının kalmadığını bildirir hüccet.
15-	Çötelizade Hacı Ömer Ağa ölünce üç çocuğuna hanımının vasi tayin edilmesi.
16-	Acemoğlu Mehmetin borcuna Katırcı Mehmetin oğlunun kefil olduğuna dair.
17-	Caravan karyesinden Ayşe'nin terekesi.
18-	Hüseynik karyesinde mürd olan Sivashlı Ohan'ın terekesi.
19-	Metlik adlı zımminin müruruna Harputlu Sipahi Mehmet Beğin kefil olduğu.
20-	5 Ocak 1836 tarihinde Harput'ta meydana gelen büyük fırtına neticesinde bir kaç gün dışarı çıkılamaz duruma gelindiğine dair.
21-	Şintil'li Asur oğlu Akil'in Meclis-i şer'e gelerek kendi rızasıyla müslüman olduğu ve Mehmet ismini aldığı.
22-	Asakir-i Mansureden Harput'lu iki askerin izinlerine ruhsat verilmesi.
23-	1252 Muharreminde (Nisan 1836) Harput naibliğine Mevlana El-hac Müftiza-de Mehmet Arif Efendinin atanması.
24-	Harput'ta mürd olan Kirkor'un terekesi.
25-	Harput'ta vefat eden Tatar Ahmet Ağa'nın terekesi.
26-	Mehmet Reşid Paşa'nın terekesinin devamı.

27-	1252 Zilhiccesinde (Mart 1837)Harput esnafına verilen narh.
28-	Ömer Ağa'nın çocuklarına vasi olan annelerinin vekilleri de olduğuna dair.
29-	Reşid Paşa'nın maiyetinde bulunup Revanduzda ölen kavasin terekesi.
30-	Mesti karyesi ahalilerinden Mustafa meclise getirdiği Yusuf ile Hatice üzerindeki davasında, Haticenin kocası öldükten sonra kendisiyle nikah ettiğini fakat daha sonra boy beği Yusuf ile nikahlandığını belirterek Haticenin kendisine teslimini istemiş Hatice ise cevabında Mustafa ile nikah yapmadığını söylemişse de şahitler dinlendikten sonra Hatice'nin Mustafa'ya nikahlı olduğu hükmüne varılarak Yusuf ile olan nikahı geçersiz sayılmış.
31-	Mehmet Reşid Paşa'nın terekesinin devamı.
32-	1251 senesi Zilkadesinden 1252 senesi Ramazanına (Şubat-Aralık 1836) kadar olan süre içerisinde Asakir-i Mansureye verilen ekmek, bulgur ve arpa miktarı
33-	1251 Martından 1252 Şubatına kadar ki süre içerisinde (1836-1837) Diyarbakır Voyvodalığı mukataat ve kaffe-i aklamından hasıl olan miktar.
34-	Müteveffa Reşid Paşanın defterde yazılı Diyarbakırda olan bakayası keyfiyeti.
35-	Van Kalesinin aşiret ve hisar Ağalığı ve neferatının külliye ile Harput ve Vanda uhdelinde bulunan gelirlerinin yeniden gözden geçirilerek yazılmasını ve bu görevin ise Erzurum ve Van Valisi olan Esad Paşa'ya verildiğine dair yazılan ferman.
36-	Dere mezrasında iki kişi arasındaki arazi anlaşmazlığının sonuçlandırılmasına dair.
37-	7 Temmuz 1835 pazar günü Padişah II. Mahmud'un bir oğlu olduğu ve adının Nizameddin konulduğuna dair ferman.
38-	Malatya sancağındaki yirmi adet tımar ve zeamet, mutasarrıflarından 1250 senesi hums-ı şer-i ve cebeli bedellerinin gönderilen memura teslim edilmesi hakkında buyuruldu.
39-	1835 Agustosunda ekmek, koyun eti ve arpaya verilen narh.
40-	Harputlu Mehmet adlı neferin otuz gün izinli sayılmasına.
41-	Asakir-i Mansure için gerekli olan arpa ve buğdayın miktarını belirten belge.
42-	Harput ve Nahiye-i Selaseye Hafız İsmail b. Osman'ın tayin olunduğuna dair.
43-	Asakir-i Mansure için Harput'tan mübayaa olunan arpa ve buğdayın köylerdeki ağalara taksimi.
44-	Asakir-i Mansure için Harputtan mübayaa olunacak arpa ve buğdayın köylere taksimi defteri.
45-	Harput Kazasından mübayaa olunan zahirenin defteri.
46-	Musul Valisi Mehmet Said Paşa'nın tatar ağası Mustafa Ağanın terekesi.
47-	Harput Kazası ahalisine tevzii ve taksim olunan salyane hisselerinde bir takım haksızlıklar görüldüğünden yeniden düzenlenmesi hakkında.
48-	Keluşağı köyünden Abdi ve Ali adlı kişiler arasındaki su anlaşmazlığına dair.
49-	Asakir-i Mansure için Maden-i Hümayuna bağlı kazalardan toplanması gereken i'ane-i cihadiyenin iki taksitte ödeneceğine dair.

AKSIN A., 218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin...i

50-	İ'ane-i cihadiyenin görevlilerce dikkatli ve zamanında toplanıp dersaadete gönderilmesi hususunda buyuruldu.
51-	Maden-i Hümayun Kazalarından toplanacak olan i'ane-i cihadiyenin kazalara göre tevzii ve miktarı.
52-	Harput enfiye mukataasının ber- vech-i emanet ihale edildiği ve ülke dahilinde rastgele kişilerin enfiye üretip satmalarının yasaklandığı hakkında ferman.
53-	Harput enfiye mukataasının İstefan zımmiye ihale edildiğine dair buyuruldu.
54-	Arapkir'e bağlı Bostancı köyünden iki kişinin aralarındaki tarla anlaşmazlığının halledilmesine dair arz-ı hal.
55-	Yeni oluşturulmakta olan asakir-i Muntazama-i Şahanenin yeni birliklerinin tamamlanabilmesi için emekli tımarlı sipahilerin yetişkin oğullarının at ve silahlarıyla asker alınmalarına dair buyuruldu.
56-	Harputta Havass-ı Hümayun karyelerinden bazılarını 1835 senesinde iltizama alan Sivas Valisi Mehmet Reşid Paşa'nın yine aynı karyelerden başkalarına ihale edilmiş olanlarının bedellerinin kendi iltizam bedellerinden düşülmesi yolundaki inhasına cevaben gönderilen ferman.
57-	Bir müslim ile gayrimüslim arasındaki alacak davası.
58-	Ebu Tahir Kazası ahalisinden Hüseyin Yusuf'un oğullarının vasisi ile Tağnikzade Ağça'nın arasındaki arazi davası.
59-	Bar uşağı ahalilerinin yanlışlıkla kaydedildikleri Herdi aşiretinin verdiği tekalifin, kaydın düzeltilip Aluçlu aşireti nüfusuna kaydedilmesinden dolayı daha önce verdikleri Herdi aşiretinin yükümlülüklerinden muaf tutulmaları hakkında ilam.
60-	1254 (1838) senesinde Harput'ta geçerli olacak olan narh.
61-	Asakir-i Mansure için sade yağ vermeyi taahhüd eden Hüseyin'in senedi.
62-	Asakir-i Mansureye sade yağ vermeyi taahhüd eden diğer dört satıcının senedi.
63-	Harput Kadısı A'mâ b. Mesud'un 1252 senesi Ramazanı guresinde (3 Şubat 1832) Numan Nafî Efendi'yi naib olarak atadığına dair.
64-	Harput'ta 1833 senesinde arpa ve buğday'a verilen narh.
65-	Vali Mehmet Reşid Paşa'nın maiyyetinde bulunan Kavas Ahmed'in terekesi.
66-	Sivas, Rakka ve Diyarbakır Eyaletleriyle Maden-i Hümayun emanetinin Hafız Paşa'ya vezirlik rütbesiyle yeniden tevcih edilmesine dair ferman.
67-	Maden-i Hümayunda sarraflık hizmetinde iken takdire şayan hizmetlerinden dolayı Kasbar ve oğullarına verilen muafiyet beratı.
68-	Harput'a bağlı Zeyve köyündeki Şeyh Musa zaviyesine mütevellî ve zaviyedar atanması hakkında.
69-	Atmalu aşiretinden bazı kişilerin Reşid Paşanın hazinesine borçları olduklarına dair hüccet.
70-	Malikane mutasarrıflarının uhdelerinde olan mukataatların mal ve kalemiyelerini kaydolundukları mahallere her sene yerli yerinde ödemeleri ve ödemedikleri takdirde mukataalarının ellerinden alınacağına dair mektup.

71-	Alaca Mescid müezzinliğinin Müftü Ömer Efendiye tevcih edildiğinin beratı.
72-	Uluabad ve Kuzabad nahiyelerine bağlı olan Kürdemlik, Mecnun Pınarı,Sarıyakub mezralarına mutasarrıf olan Mehmet ve ortaklarının halkdan haddinden fazla öşür almalarının önlenmesi hakkında emr-i ali.
73-	Yukarıda adı geçen köylerin ve mezraların vermekle yükümlü oldukları öşür miktarları.
74-	Harput'ta bazı karye sakinlerinden sipahilerinin kendilerine daha önce verilen muafiyetin zıddına aldıkları fazla verginin önlenmesi hakkında buyuruldu.
75-	Sarıyakub köylülerinin kendilerinden fazla öşür alan sipahilerinin bu davranışının önlenmesini istemeleri hakkında arz-ı halleri.
76-	Harput ayanı Süleyman Beğ'in hizmetinde görülen yararlığından dolayı uhdesine Herdi, Zeyve, Parçikan nahiyelerinin umurunun da eklenmesi hakkında buyuruldu.
77-	1251 (1835) senesine ait zecriyye rüsümünün dikkatli ve zamanında toplanıp zenciriye sandığına teslim edilmesi için gönderilen ferman.
78-	Yine 1835 senesi zecriye rüsümü ile ilgili diğer bir ferman.
79-	Çötelizade firari Hacı Ömer Ağa'nın tımar ve arazi gelirlerinin zabtedilmesi için gönderilen buyuruldu.
80-	Perçenç karyesi ahaliyelerinden El-hac Emin Efendinin vakıf hüccetinin tescili.
81-	Kesrik karyesindeki menzilhanede bulunan bir katırın ölmesi üzerine değerinin karşılığı olarak parasının ödendiği.
82-	Görevinde suistimali görülen eski Maden-i Hümayun emini ve Diyarbakır Valisi Çötelizade İshak Beğ ve kayınvalidesinin suçsuz olduklarının anlaşılması üzerine müsadere edilen mal ve mülklerinin iadesine dair emr-i şerif.
83-	Osmanlı ve Avrupalı tüccarların uymak zorunda oldukları bazı kuralları belirleyen ferman.
84-	Vali Reşid Paşa'nın eski silahdarı Reşid Ağa'nın terekesi.
85-	Harput'ta vefat eden Ahmed Zaim Ağa'nın muhallefatıyla ilgili Harput kadısı Ömer Na'imi Efendiye Anadolu Beylerbeği Mehmet Latif tarafından gönderilen pusula
86-	Harput mahkemesine kardeşleri ile beraber müracaat ederek babalarından kalan malları vakfettiklerine dair hüccet.
87-	Harput'a bağlı bazı köylerden mübayaa olunacak arpa ve buğday miktarları.
88-	1251 (1835) senesinde Asakir-i Mansure için Parçikan nahiyesinden toplanması gereken kömür miktarını bildiren belge.
89-	1251 (1835) senesinde Asakir-i Mansure için Herdi nahiyesinden toplanması gereken kömür miktarını bildiren belge.
90-	Osmanlı ülkesinde tebadın haddinden fazla vergi alınmamasına dair ferman.
91-	1251 (1835) senesinde Asakir-i Mansure için Elvişli nahiyesinden toplanması gereken kömür miktarını bildiren belge.
92-	83. belgenin devamı.

AKSIN A., 218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin...i

93-	Harput zımmilerinden olup beratlı tüccar statüsüne geçirilen Mardos ve iki hizmetkarının sahip oldukları haklar ve statü dışı vergilerle rencide edilmemeleri hakkında ferman-ı ali.
94-	Harput zımmilerinden Mardos'a müstemin tüccar olarak berat verildiğine ve adı geçen kişinin rencide edilmemesi hakkında ferman-ı ali.
95-	Harput Ağa mahallesinde sakin Cofcofzade Hacı Ömer Beğ'in 1243 yılında (1827) hacdan dönerken habeşli bir köle aldığına dair hüccet.
96-	Malaz sancağındaki yirmidört adet tımar ve zeamet mutasarrıflarının geçmiş senelere mahsup cebelu bedeliyelerinin tahsil edilmesi hakkında Sivas Valisi ve Maden-i Hümayun eminine gönderilen emr-i şerif.
97-	Malatya sancağındaki yirmiyedi adet tımar ve zeamet mutasarrıflarının 1250 (1834) senesine ait cebelu bedeliyelerinin tahsil edilmesi hakkında Sivas Valisi ve Maden-i Hümayun eminine gönderilen emr-i şerif.
98-	Harput'a bağlı bazı köylerden mübaya'a olunacak buğday ve arpa miktarlarını bildirir defter.
99-	Asakir-i Mansure için mübaya'a olunan buğday ve arpadan mültezim hissesine düşen miktarı gösteren defter.
100-	Harput ayarı Süleyman Beğ'in uhdesinde bulunan menzil işlerinin muhasebesinin keyfiyetine dair.
101-	Harput'un Zahiriyeye Mahallesinden Tasalızade Mahmud Ağa'nın Ahmed adlı kişiden alacağı olup, borçluya babası ve oğlunun kefil olduğuna dair hüccet.
102-	Harput sakinlerinden Ali'nin Hafız Mehmet'e 1500 kuruş borcu olduğuna dair.
103-	Gerek Osmanlı gerekse yabancı devletlerin altın paralarının kararlaştırılmış değerlerini açıklayan muharrem 1252 (Nisan 1836) tarihli emr-i ali.
104-	1251 (1835) senesine mahsuben Harput esnafına isabet eden kirahane masraf defteri.
105-	1252 (1836) senesine mahsuben bâ- ferman-ı ali Harput şehir esnafına isabet eden kömür bedeliyesinin tevzii defteri.
106-	1252 (1836) senesine mahsuben Harput Kazasına isabet eden avarız bedelinin tevzii defteri.
107-	Darphane-i amirede kat' olunan memduhiye altınlarının kalpazanlar tarafından sahtesinin imal edildiğini bunun için dikkatli olunmasının bildirir ferman.
108-	Kesrikli Tavo'nun ölümü üzerine eşyalarının Bogos tarafından mahkemeye getirildiği hakkında.
109-	Harput Kalesi dizdarı Bekir b. İbrahim'e ekmekçibaşının oğlu Mustafa'nın kefil olduğuna dair hüccet.
110-	Harput'a tabii Ekrüz karyesinin arazilerinin ölçümü defteri.
111-	Diyarbakır maliye nazırı Mehmet Faik Efendi'nin maiyyetinde çalışan Halet Efendinin terekesi.

112-	Harput'a tabi karyelerin ağa ve beğlerinden alınacak arpa ve buğday miktarını belirten defter.
113-	Harput'a tabi karyelerden toplanması gereken saman miktarının köyleri göre tevzii defteri.
114-	Harput'a tabii karyelerden mübayaa olunacak buğdayın taksimi defteri.
115-	Keban ve Ergani maden ustalarının darphane görevlilerinden birinin de bulunduğu bir mecliste, evvelce taahhüd etmiş oldukları miktarda cevher üretimini, daha önce sadır olan hatalarını düzelterek yeniden sağlayacaklarına dair Harput mahkemesinin ilamı.
116-	Harput hanedanından Çötelizade Ahmed Ağa'nın vefatı sebebiyle muhallefatı-nın hazine-i amire için zabt ve tahririnin yapılması için Maden-i Hümayun emini ve Harput Naibine gönderilen emr-i şerif.
117-	Koçkal'a karyesinden 1836 senesinde tahrir olunan arazi, emlak, bahçe ve menzilleri ile bağlarının ölçüm miktarlarını bildiren belge.
118-	Osmanlı ve Avrupalı tüccarların uyması gereken bazı kuralları ve gerekli mevzuat ile gümrük tarifelerini belirleyen emr-i şerif.
119-	1252 (1836) senesinde Harput'ta bakkal esnafına verilen narh.
120-	İmdad-ı hazeriyye vergisinin Harput'un köylerine tevzii defteri.
121-	Vertetil karyesinin mübayaa vergileri üzerinde anlaşmazlıklar çıkmış, köylülerin vergilerini üzerlerinde mevcut olan mallar gereği vermeleri kanu-nen mecbur olduğundan bütün arazi, emlak, ev ve bağlarının vergilendirile-bilmesi için yeniden düzenlenen defter.
122-	Topçu süvari askerlerinden İbrahim'in vefat ettiğine dair.
123-	Kime ait olduğu belli olmamasına rağmen muhtemelen Vali Reşid Paşa'nın terekesinin devamı.
124-	Eski Maden-i Hümayun emini olan İshak Beğ ile kayınvalidesinin Der-saadete gönderilen defterleri neticesinde külliyetli miktarda Der-saadetteki sarrafa borçlandığı anlaşılmiş bu bakımdan borcun tahsili için adı geçen defterler haricindeki mallarının listesinin istendiğine dair ferman.
125-	Hırhikli Hacı Ömer Ağanın vefatından sonra terekesinin varisleri arasında taksim edildiğine dair.
126-	1250 (1835) senesine mahsuben Harput Kazası mesarif salyanesindenşehir esnafına isabet eden vergi miktarını bildiren defter.
127-	Harput'ta Van ocaklığı karyelerinden olan Zeyvede bulunan Şeyh Musa Herdi vakfının idaresinin Şeyh Osman b. esseyid Mehmet'e verilmesi hakkında arz
128-	Hısn-ı Mansur Kazası ileri gelenlerinin kazanın eski mütesellimi hakkında, kendilerinden hakkı olmadığı halde fazla cerayim aldığını ileri sürerek açtıkları davada mütesellimin haklı çıktığına dair ilamı.
129-	Hüseyinli Topal'ın oğlu Abdullah'ın ölümüyle tenfizine Hüseyinik ağası Veli Ağa'nın vasi nasbolunmasına dair ilam.

AKSIN A., 218 Numaralı Harput Şer'ie Sicilinin...i

130-	Asakir-i Mansurenin masrafı oldukça fazla olduğundan halka vergi tahmil edilmiş ve ve bu verginin ödenmesinin ahali için kolay olması nedeniyle iki taksitte alınması hususunu ihtiva eden ferman.
131-	1256 (1840) senesine mahsuben Harput Kazasının muteber olan bindesinin beyanı.
132-	Perçenç karyesi sakinlerinin bağ ve bahçelerinin yeniden ölçülmesi ve bu ölçüye göre vergilendirilmelerini istemeleri neticesinde yapılan ölçümün neticesini bildiren defter.
133-	Harputlu Ahmed Beğ'in ölümü üzerine terekesi yazıldığı ve borcu çok olduğu için de alacaklılarına eşit olarak taksim edilmesinin uygun olacağına dair ilam.
134-	Harput'a tabi karyelerin bindelerinin belirtildiği belge.
135-	Harput naibi Mehmet Nuri Efendinin bu sicil hakkında düşmüş olduğu not.
136-	Tedavüldeki çeşitli paraların fiyatlarını belirten 1249 (1833) tarihli emr-i ali.
137-	1251 senesinde (1835)bedel-i nüzul ve avarız salyanesinden şehir esnafına isabet eden vergi miktarları.
138-	Eski Maden-i Hümayun emini İshak Beğ'in yolsuzluk yapmış olduğu gerekçesiyle mal ve mülkünün dikkatlice sayılarak bir deftere yazılıp, gönderilmesi için Harput naibine buyruldu.
139-	1251 (1835) senesine mahsuben Harput esnafına kömür bedeliyesinden isabet eden miktarın taksiminin defteri.
140-	1251 (1835) senesine mahsuben Harput esnafına menzil salyanesinden isabet eden miktarın taksimi defteri.
141-	Harput'ta Ağa Camii Mahallesi sakinlerinden Attar oğlu Hacı Ahmed'in, karısı ve evini terkederek gitmesi üzerine günde iki kuruş nafaka ödemesi gerektiğine dair ilam.
142-	Kolağası Veli Ağa'nın ölmesi üzerine 2272 kuruş nakit parasının varisi Esmâ'ya verilmesine dair hüccet.
143-	1834 yılında Harput esnafına isabet eden tahsildariyye, katibiyye ve muhzırıyye miktarının belirtildiği defter.
144-	1252 (1835) senesinden itibaren bir yıllığına Kışlâ-yı Hümayunun damlarının küre, loğlama ve diğer işleri için işçi alındığına dair.
145-	Harput menzilhanesinde bulunan hayvanların telef ve helak olmasından dolayı kazaya, sermaye olmak üzere 80.909 kuruşun karyelere göre taksimi defteri.
146-	Eflak Voyvodalığıyla, gerek kara gerek deniz yoluyla yapılan ticari alışverişlerde geçerli olan gümrük tarifesini ve uyulması gereken diğer kuralları bildiren ferman.
147-	Asakir-i Mansure için bir kasap temin edilip gönderilmesi hususunda yazılan buyruldu.
148-	Asakir-i Mansure için gerekli olan kasap ihtiyacının Harput naibi ve ayanı tarafından temin edildiğine dair.

149-	Gölcük Nahiyesine tabi olan üç köyün ödedikleri yıllık öşürlerinin oranında meydana gelen yanlışlığın düzeltilmesi ve gerçek miktarın ne olması gerektiğini bildiren ferman.
150-	1252 (1836) senesinde buğday rayicinin 50 kuruş, ekmek rayicinin de 33 para 1 akça olduğuna dair verilen narh.
151-	1250 (1834) senesine mahsuben madencilerin günlük yemekleri için Harput'a tabi köylerden satın alınması gereken buğday ve arpanın miktarını bildiren defter.
152-	Harput Kazasındaki bağ, bahçe, arazi, mahzen ve değirmenlerden ihtisap rüsumu alınmamasına dair emr-i ali.
153-	Harput Kazası ahalisinin müteveffa Reşit Paşa zamanında sattıkları zahirenin bedeli 600.000 kuruş olmağla beraber henüz ellerine geçmemiş olduğundan dolayı bu miktarın ahaliye ödenmesi için yazılan emr-i ali.
154-	Harput Meydan mahallesi sakinlerinden Mehmed . Hacı Abid'in Mirahor Arnavut Mustafaya 800 kuruş borcu olduğuna dair hüccet.
155-	Tedavülde olan altın paraların fiyat ve ayarlarıyla ilgili ferman.
156-	Harput'ta Karasofu mahallesi sakinlerinden Mehmet'in kendi evini İbrahim Efendiye 500 kuruş karşılığında sattığına dair hüccet.
157-	Harput'a bağlı Zeneriç köyünde Halil ile Ümmühan arasındaki teğek bağı anlaşmazlığının Ümmühan lehine sonuçlandırıldığına dair hüccet.
158-	1254 (1838) yılında Harput Kazasında geçerli olmak üzere esnafa verilen narh.
159-	Çeşitli şahısların mer'alarının ölçüleriyle ilgili belge.
160-	Asakir-i Mansurenin ihtiyacından dolayı Harput'tan alınacak olan katır sayısını ve bu sayının köylere göre taksim edilmesini belirten buyuruldu.
161-	Asakir-i Mansurenin Selim Paşa livasında kullanılan iki katırın satıldığına dair.
162-	1254 (1838) senesinde Harput idarecilerine gönderilen buyurulduda istenen katırların köylere taksimi defteri.
163-	Çeşitli altın ve beyaz akça fiyatlarını bildiren ferman.
164-	Samsad Kazasında vefat eden Ahmet Ağanın terekesi.
165-	1254 (1838) senesi Rûz-ı Hızır tevziinde Harput'a isabet eden müfredata dair.
166-	Palulu Ahmet Ağa'nın alacak verecek davasıyla ilgili ilamın merkeze gönderilen sureti.
167-	Kahtalı İbiş Beğ adlı kişi Kahta'da bazı toplulukları kışkırtarak fesat ve huzursuzluk çıkarması neticesinde ailesiyle birlikte Harput'a sürgün edildiğine dair buyuruldu.
168-	Harput Kazası mukayyidi Abid Ağa'nın yerine Hacı Osman Efendinin atanmasına dair Harput Naibine gönderilen buyuruldu.
169-	Harput mukayyidiğinde suistimali görülen Abid Beğ'in yerine tayin edilen Hacı Osman Efendi'nin maaşı ve yerine getirmesi gereken görevlerinin belirtildiği berat.
170-	Ordu-yı Mansure Malatya'ya gideceği için Harput Kaymakamının da Malatya'ya gelmesi gerektiğinden, boş kalacak olan Harput Kaymakamlığına vekaleten Çötelizade İshak Ağanın tayin edildiğine dair Reşid Paşa'nın buyuruldusu

AKSIN A., 218 Numaralı Harput Şer'ie Sicilinin...i

171-	Kesrik köyünde vefat eden Mustafa Ağa'nın nakit parasının kaymakam vekili İshak Beğ'e teslim edildiğine dair ilam.
172-	Han İbrahimşah köyü ahalisinin arazileri üzerine anlaşmazlığa düşmeleri sebebiyle yeniden yapılan ölçümün neticesinin belirtildiği defter.
173-	Ethem isimli şahsın terekesi.
174-	Pekinikli Osman'ın terekesinin vasisine teslim edildiğine dair.
175-	Palu Kazası ümeralarından müteveffa İsmail Beğ'in tasarrufunda bulunan bazı köylerin, subayları Tahir ve Çemşid Beğlere verilmesi hususunda sened-i ilam.
176-	Harput Kazasının bir kile buğdayının 54 kıyye (69.228 kg.), bir kile arpasının da 42 kıyye (53.844 kg.) olduğuna dair emr-i ali.
177-	Mehmet Reşit Paşa'nın terekesinin devamı.
178-	Asakir-i Mansure ordusunun ihtiyacı olan çeşitli giyim eşyaları için Maden-i Hümayun Kazalarına taksim edilen buyuruldu sureti.
179-	Harput Kazası nalbantları, müteveffa Reşit Paşanın vefatından önce Mirahorunun kendilerinden 3900 kuruşluk nal aldığını, ancak parasını tahsil edemediklerini, mahkemede anlattıktan sonra haklı görülerek bu paranın Reşit Paşanın muhallefatından karşılanarak kendilerine verilmesi gerektiğine dair Harput naibinin ilamı.
180-	Harput Kazası palancı esnafı, Reşit Paşanın vefatından önce Mirahorunun kendilerinden 400 kuruşluk mal aldığını, ancak parasını tahsil edemediklerini, mahkemede anlattıktan sonra haklı görülerek bu paranın Reşit Paşanın muhallefatından karşılanarak kendilerine verilmesi gerektiğine dair Harput naibinin ilamı.
181-	Harput Kazası semerci esnafı, Reşit Paşanın vefatından önce Mirahorunun kendilerinden 2112 kuruşluk mal aldığını, paralarını ise halen tahsil edemediklerini, mahkemede anlattıktan sonra haklı görülerek bu paranın Reşit Paşanın muhallefatından karşılanarak kendilerine verilmesi gerektiğine dair Harput naibinin ilamı
182-	1252 senesinde (1836) tarihinde kaymakam buyuruldusuyla Harputtan toplanan zahirenin tevzii defteri.
183-	Hanköylü Ayşe'nin terekesi.
184-	Harzade Mustafa Ağanın çeşitli mezralarda olan arazi ve emlakının hülasa defteri.
185-	Harzade El-hac Mehmet Ağanın çeşitli mezralarda olan arazi ve emlakının hülasa defteri.
186-	Harput Kazasında haftada bir gün pazar kurulması hususunda buyuruldu.
187-	Gölcük karyesinin binde oranlarının değişmesi hususuyla ilgili ilam.
188-	Gölcük karyesi sakinlerinin binde oranlarının yüksek olmasından dolayı perişan olduklarını ve bu oranın düşürülmesi hususunda yazdıkları arzuhal.
189-	Mehmet Reşit Paşa Diyarbakır'a gittiğinden dolayı yerine kethüdası İsmail Beği vekil bıraktığına dair buyuruldu.

190-	Hoğu karyesinden Hamide Hanımın terekesi.
191-	Helezür karyesinden Ahmet Efendi'nin tarlalarından salyane alınmaması hususunda buyuruldu.
192-	Helezür karyesinden Ahmet Efendi'nin tarlalarından salyane alınmaması isteğini belirten arz-ı halî.
193-	Nefer Osman'ın otuzbir gün izinli sayıldığına dair tezkere sureti.
194-	Hanköylü Hacı Hüseyin'in varisleri ve Avsiyalı Ahmet arasındaki alacak verecek davasına ait ilam.
195-	Ebu Tahir karyesi ahalilerinden Ahmet ve Hasan Ağa arasındaki tarla anlaşmazlığının sonucuna dair ilam.
196-	Holpenk karyesinde bulunan bir çeşmenin suyunun anlaşmazlığa düşen taraflar arasında eşit şekilde kullandırılmasına dair ilam.
197-	Şemişli karyesi ahalisinin verecekleri vergi miktarının oranına dair buyuruldu.
198-	Şemişli karyesi ahalilerinin vergilerinin ağır olduğu ve binde oranının düşürülmesi isteğini belirten Reşit Paşa'ya yazılmış buyuruldu.
199-	Monlakendi köylüleri salyaneleri üzerinde anlaşamadıkları için kendi istekleri üzerine yapılan arazilerinin ölçümünü gösterir defter.
200-	Harput Kadısına gönderilen fermanla Osmanlı Devletinin çeşitli yerlerinde bulunan kiliselerin idaresi için İstanbul patriği tarafından iki veya üç papaz gönderildiği ve bunlardan tekalif alınmaması belirtilmişken, çeşitli mahallerde bahçe ve bağları ve yetmiş evlatları olduğu ileri sürülerek bunlardan tekalif alındığı İstanbul patriğinin arzıyla anlaşıldığından bunun önünün alınmasıyla ilgili ferman.
201-	1250 (1834) senesinde geçerli olmak üzere koyun ve sığır etiyle ekmek fiyatlarına verilen narh.
202-	1252 (1836) senesinde geçerli olmak üzere koyun etiyle kuyruk fiyatlarını belirten narh.
203-	Vali Mehmet Reşit Paşa'nın Diyarbakır'a gideceğinden dolayı Harput'ta Kethüdası ismail Beği vekil bıraktığına dair buyuruldusu.
204-	Harputta attarlar Çarşısında bezastan askeri beratıyla dellal olan Muhammed'in ölümünden dolayı beratının Abdullah'a verilmesi.
205-	Eski Maden-i Hümayun emini İshak Beğ ve Kayınvalidesinin çiftlikleri dahilinde olan tarlalarının boş bırakılmaması ve köylülerin tarlalar üzerinde ziraat etmeleri hususunu ihtiva eden buyuruldu.
206-	Harput Kazasında haftada bir gün pazar kurulması iznini ve bu pazarın işleyiş kurallarını belirten ferman.
207-	Harput Kazasında bulunan Şeyhü'l Kainat vakfı idarecisi esseyid İbrahim'in ölümü üzerine vakıf idaresinin oğullarına verildiğine dair berat.
208-	1249 (1833) senesine mahsus olan mesarif salyanelerinden Harput'a isabet eden miktarın tevzii defteri.
209-	Kuzabad nahiyesine bağlı Seli karyesinde bazı tarlaların öşür mahsülüne mutasarrıf olan İsmail'in ölümü üzerine beratının oğullarına verilmesi hakkında berat.

AKSIN A., 218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin...i

210-	Kuzabad Nahiyesine bağlı Seli karyesinde dört kıta tarlaya mutasarrıf olmak üzere İsmail b. Mehmed'e verilen berat.
211-	Harput Kazasının Jürnal Memurluğuna 1833 yılında Hafız Beğ'in tayin edildiğine dair buyuruldu.
212-	Eski Maden-i Hümayun emini İshak Paşa ve kayınvalidesinin mal, mülk ve arazilerinin sayımının eksik kalan kısmının da yazılarak Der-saadete gönderildiğine dair.
213-	Eski Maden-i Hümayun emini İshak Paşa ve kayınvalidesinin Der-saadete gönderilmek üzere yazılmış olan özel eşyalarının listesinin sureti.
214-	Taşralara hukuki davaların faslı için gönderilen bazı görevlilerin hak ettiklerinden fazla para aldıkları ve bu durumun önlenmesi için yayımlanan ferman.
215-	Osmanlı Ülkesinde Asakir-i Mansure Hazinesi tarafından zabt ve idare olunmasına karar verilen cizyenin üç katagoride toplanacağını (ala: 60 ; evsat: 30; edna: 15 kuruş olmak üzere) bu bakımdan ehl-i zimmet reayasının cizye evraklarının hak ve adalet ölçüleri içerisinde tertip edilmesi hakkında ferman.
216-	Harput'ta ekmekçi esnafına Ekmekçibaşı nasbedilmesi hakkında.
217-	Seyyid Ağa ve Abdullah Ağa'nın müteahhid oldukları Harput menziline bir senelik (1834) masraflarının defteri.
218-	Bazı yerli ve yabancı altın paraların fiyatlarını ve ayarlarını belirten emr-i âlî
219-	Çeşitli altın ve beyaz akça fiyatlarını belirleyen ferman.
220-	Bu belge sayfa yırtık olduğu için okunamamıştır.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:19-24, ELAZIĞ-1999

YÜKSEKÖĞRETİM KURUMLARINDA ÖĞRENCİ SAYISI TAHMİNİ VE ETKİN KAPASİTE KULLANIMI

Dr.Gülsün Atanur Başkan

ÖZET

Yükseköğretimde okuyan öğrencilerin daha verimli kılınması için bir takım yollara başvurulabilir. Bunlardan birisi öğrenci sayısının tahmini olarak hesaplanmasıdır. Bu hesaplama yapılırken sınırlı kontenjan yaklaşımı ve mezun sayısı yaklaşımı gibi iki yaklaşımdan hareket edilebilir. Her iki yaklaşımı kullanarak yükseköğretim kurumunda fiziki ve beşeri planlama yapmak, öğrenci maliyetlerini daha gerçekçi hesaplamak ve optimal kontenjan belirlemek mümkün olacaktır. Bu da sonuçta verimliliğin artmasına aracı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Öğrenci, Verimlilik, Kontenjan, Kapasite, Mezun, Yükseköğretim Kurumu.

ESTIMATING THE NUMBER OF STUDENTS AND USING EFFECTIVE CAPACITY IN HIGHER EDUCATION

SUMMARY

Different ways can be used to make the students more productive in higher education. One of them is to estimate the number of students. While doing this, it These are the approaches of limited quota and the number of graduates. Using both of these approaches, it will be possible to make physical and human planning, estimate student costs more realistic and determine optimal quota. These all will help to increase productivity of the students in higher education.

Key Words: Student, Productivity, Quato, Capacity, Graduate Student, Higher Education.

1.GİRİŞ

Yükseköğretim kurumlarının yöneticileri, kurumlarının kuruluş ve gelişme aşamalarında önemli kararlar alıp uygulamaya koyarken; kararlara dayanık

olması bakımından kullandıkları temel bilgilerin başında, kurumun kapasitesi ile ilgili istatistikler gelmektedir. Bir öğretim kurumunun öğrenci sayısı, kurumun kapasitesini belirleyen temel bir gösterge olmakla birlikte, kurumun fiziki ve beşeri yatırımlarının planlanmasında da kullanılan vazgeçilmez bir öğedir. Yöneticiler, gelecek dönemler için planlama yaparken ve kaynakların tahsisi ile ilgili karar verirken, öğrenci sayısında öngörülen artışları gözönüne almaktadırlar. Bu aşamada, çoğu zaman, kurumda okuyacak öğrenci sayısı sağlıklı olarak tahmin edilememekte ve bunun sonucu olarak, eksik ya da fazla kaynak tahsisi yapılabilmektedir. Bu da, yönetimde etkinlik sorunlarını gündeme getirmektedir. Bu nedenle, bir kurumun boyutunu ve gelişme çizgisini belirleyecek ve dolayısıyla etkin kaynak kullanımına yol gösterecek olan öğrenci sayısının, gelecek yıllar itibariyle en iyi yöntemle hesaplanma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada, bir kurumdaki tam zamanlı öğrenci sayısının tahmini için bir yöntem tanıtılmaktadır. Ayrıca, kurumun mevcut fiziki ve beşeri kapasitesi kullanılarak en fazla ürünün nasıl elde edilebileceği konusunda da yöntemler önerilmektedir. Burada ürünün sayısı (mezun sayısı) optimize edilirken, ürünün kalitesinde herhangi bir azalmanın olmayacağı varsayılmıştır.

Bugüne kadar bu konuda yapılan çalışmalarda öğrenci sayısı tahmini sınıf geçme sistemi uygulayan ilk ve ortaöğretim kurumları için yapılmıştır. UNESCO¹, 1972 yılında öğrenci akış modelleri için bir yöntem önermektedir. Gülbeden, D.(1991)², bu yöntemin açıklamalarını yaparak verimlilik açısından nasıl kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Eğitimde verimlilik kapsamı içerisinde Thostad, T.(1969)³ kayıt ve mezun sayılarını karşılaştırırken öğrenci sayısının nasıl hesaplanması gerektiğini vermiştir. Ayrıca West, E.G.(1988)⁴ Kanada ile ilgili bir çalışmada öğrenci maliyetlerini hesaplamak amacıyla iki yıllık yüksekokullardaki öğrenci sayısının hesabı için basit bir hesaplama yöntemi vermiştir. Bu çalışmaların tümünde öğrenci sayıları belli bir amaca yönelik olarak hesaplanmakta ve her ülkenin özel durumu ve eğitim sistemi dikkate alınmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'deki yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci sayısının tahmini için, biri diğerinin tamamlayıcısı olan iki yaklaşım önerilmektedir. Sınırlı kontenjan yaklaşımında kurumlar bir öğretim programının kontenjanını belirlemektedir. Her öğretim yılı başında, kuruma kontenjan sayısı kadar öğrenci kaydedilmektedir. Mezun sayısı yaklaşımında, öngörülen mezun

¹ UNESCO (1972): "A Statistical Study of Wastage at School", IBF, Paris-Cenova

² Gülbeden, Deniz (1991): "Eğitimin Etkenliği ve Türkiye'de Öğretim ile Ekonomik Gelişme Ölçüleri Arasındaki İlişkiler", MPM Yayınları: 450, Ankara

³Thonstad, Tore (1969): Education and Manpower: Theoretical Models and Empirical Applications", Oliver and Boyd, London.

⁴ West, E.George (1988): "Higher Education in Canada: an Analysis", The Fraser Institute, Canada.

sayısına ulaşmak için gerekli olan kontenjan saptanmaktadır. Her iki yaklaşım da, öğrenci akış süreci sabit bir kontenjan uygulaması süresi boyunca azalmaktadır. Bu sürece etki eden çeşitli etmenler vardır. Bilinen kesin etkilerle birlikte nedeni kesin olarak bilinmeyen; rasgele etki unsurları dikkate alınarak üniversitelerin öğretim ve sınav yönetmeliklerinin getirdiği kısıtlar altında, sürecin analizi yapılmış ve bir model oluşturma yoluna gidilmiştir.

2.SINIRLI KONTENJAN YAKLAŞIMI

Bu yaklaşımda, kurumun fiziki altyapı ve mevcut beşeri sermayesi dikkate alınarak bir yükseköğretim programına (bölüm düzeyinde) alınacak öğrenci sayısına karar verilmektedir. Yöneticiler kontenjan büyüklüğüne karar verirken, genellikle, öğretimin ne tür mekanlarda ve kaç tane öğretim elemanı ile yapılacağını dikkate almaktadırlar. Bunların, yanında, kurumun öğretim ve sınav yönetmelikleri ile öğrenim süresi de kontenjanı belirleyen önemli etmenler arasında yer almaktadır. Kontenjan büyüklüğü öğrenci sayısını belirleyen birincil etmen olarak kabul edilmektedir. Kontenjan yanında, bir öğrencinin kayıtlı olduğu kurumda en fazla kaç yıl öğrencilik yapabileceği konusunda getirilen sınırlamalar da , öğrenci sayısını belirleyen diğer önemli bir etmen olmaktadır. Bir kuruma belli bir kontenjan ile alınan öğrencilerin bir kısmı, her ne sebeple olursa olsun, mutlaka kurumdan ayrılmaktadırlar. Bir dönemde kaydolun öğrencilerin belli bir kısmı normal süresinde mezun olmakta, geri kalanların mezuniyeti gecikmektedir. Mezuniyetteki bu gecikmeler dolayısıyla öğrenci sayısı artmakta ve hatta kontenjan sayısının öğrenim süresi ile çarpılmasıyla ortaya çıkan öğrenci sayısından daha fazla olabilmektedir. Bu durum bir çok yükseköğretim programından gözlenmesine karşın, programı uygulayan bölümün niteliksel göstergelerine bağlı olarak değişmektedir. Burada, olasılık kuralları altında yorumlanabilen bir rasgele değişim unsurundan bahsedilebilmektedir. Bu rasgeleliğin istatistiksel özelliklerinin, başka bir çalışmada incelenip ortaya konması çok yararlı olacaktır.

Kurumdan ayrılan öğrenci sayısı ile mezun sayısını belirleyen bir çok nitel ve nicel etmenler mevcuttur. Kurumun, akademik kullanım amaçlı fiziki mekan, araç-gereç yeterliliği yanında, sosyal ve kültürel mekanların yeterliliği de önemli nicel etmenlerdir. Kurumdaki öğretim elemanın sayısı ve niteliği ile öğrencinin niteliği, en önemli nitel etmenler arasında sayılabilir. Bugün çoğu yükseköğretim kurumunda kontenjan belirlenirken, fiziki mekan ve öğretim elemanı sayısı dikkate alınmakta, fakat mezun sayısının ne olabileceği konusunda bir inceleme yapılmamaktadır. Örnek olarak, bir bölüme giren öğrencilerin %20'si birinci yıl sonunda, %10'u ikinci yıl sonunda, %8'i üçüncü yıl sonunda ayrılıyor ve öğrenime devam eden öğrencilerin %30'u normal sürede mezun olabiliyor, geri kalanlar ise sonraki yıllarda mezun olabiliyorlarsa; bu bölümün öğrenci sayısında

ciddi bir azalmanın olduğu ve mezuniyet oranının düşük olması nedeniyle, son sınıflarda yığılmanın olduğu söylenebilir. Buna benzer bölümlerdeki toplam öğrenci sayısı, ilk bakışta fazla gibi görünse de, gerçekte kapasite altı kaynak kullanımı söz konusudur. İlk yıllarda başka kurumlara transfer nedeniyle öğrenci kaybı gösteren bu yapıdaki bölümler, öğrenciler tarafından az tercih edilmektedir. Bu gerçeğe rağmen, kapasiteyi etkin kullanmak amacıyla, mezuniyet oranı gibi, daha önceden ortaya konmuş olan istatistikler kullanılarak, giriş kontenjanları yeniden düzenlenebilir. Böylece kaynak kullanımında etkinlik sağlanmış olacak ve daha fazla öğrencinin yükseköğrenimden yararlanması mümkün olabilecektir. Bugüne kadar, yöneticiler mezun sayısını ve yükseköğrenimden yararlanma derecesini hedef değil, bir sonuç olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Bu konuda yayımlanmış bir çalışmaya rastlamamış olmak, bizleri bu düşünceye yöneltmektedir. Yöneticiler bu bakış açısından soruna yaklaşıncaya, kontenjanlar olması gerekenin altında, ya da üstünde gerçekleşmektedir. Kapasitenin üstünde kontenjan belirlenmesi sonucunda, öğretim niteliğinin düşmesi nedeniyle, mezunların niteliklerinde düşüş olacağı kesindir. Bunun yanında, sınırlı sayıda öğretim elemanı ile öğretimi sürdürmenin sonucu olarak, araştırmaların niteliğinde ve sayısında bir azalmanın ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır.

Sınırlı kontenjan yaklaşımı ile, bir yükseköğretim programında öğrenimini sürdüreceği öğrencilerin sayısını tahmin edebilmek için, önce bu programa ilişkin aşağıdaki parametrelerin belirlenmesi gerekmektedir:

K : Kontenjan

T : Toplam mezun oranı (bir dönemde kayıt olan öğrencilerin mezun oranı)

N : Normal sürede mezun oranı

G : Gecikmeli mezun oranı

R₁: 1. Yılda ayrılma oranı

A : Genel ayrılma oranı (1-T)

r₁ : i. Yılda öğrenimini sürdüren öğrenci oranı

Bu parametreler aşağıdaki eşitlikleri sağlamaktadırlar.

$$T = N + G$$

$$A = 1 - T$$

n

$$A = \sum_{i=1}^n R_i$$

i=1

$$r_1 = 1$$

$$r_2 = r_1 - R_1$$

$$r_3 = r_2 - R_2$$

$$\cdot \quad \cdot \quad \cdot$$

$$\cdot \quad \cdot \quad \cdot$$

$$r_n = r_{(n-1)} - R_{(n-1)}$$

$$r_{(n+1)} = r_n - R_n - N$$

$$r_{(n+2)} = m G - R_{(n+1)}$$

Burada n , öğrenim süresini göstermektedir. Ayrıca, bir öğrencinin bu yükseköğretim programını en fazla $n+2$ yılda tamamlayacağı varsayılmıştır. Son eşitlikteki m parametresi ise mezuniyeti gecikmiş olanların $(n+1)$ inci yıldaki mezun oranını göstermektedir. t , iki yarıyılı kapsayan öğretim yılını göstermek üzere, t . yıldaki öğrenci sayısı,

$$S_t = \sum_{i=1}^t K r_i \quad t= 1,2,\dots,n$$

$$S_t = S_n \quad t > n$$

eşitliklerinden hesaplanabilir. Bu eşitliklerde kontenjanın her yıl aynı kaldığı varsayılmıştır. Yıldan yıla kontenjanın değişmesi durumunda daha farklı bir formülasyon ortaya çıkarmak mümkündür. Yukarıdaki eşitliklerden görüleceği gibi, bir bölümdeki öğrenci sayısı o bölümün kontenjanı ve öğrenimini sürdürmekte olan öğrenci sayısı tarafından belirlenebilmektedir. Bu yaklaşıma göre, hesaplamaların sağlıklı yapılabilmesi için r_i lerin gerçeğe yakın biçimde belirlenmesi gerekmektedir. Parametreleri belirlemek için en sağlıklı yol, benzer yükseköğretim programını benzer koşullarda uygulayan başka bir bölüm üzerinde inceleme yapmaktır.

3.MEZUN SAYISI YAKLAŞIMI

Bu yaklaşımda mezun sayısını istenilen düzeyde tutmak için gerekli olan kontenjan saptanmaktadır. Mezun sayısı (M), mezunların nitelik düzeylerinde bir düşüşe neden olmayacak büyüklükte bir sayı olarak belirlenmelidir. İstatistiksel çalışmalar sonucunda elde edildiği varsayılan toplam mezun oranı (T) da kullanılarak,

$$K = M / T$$

eşitliğinden kontenjan saptanır. Bu noktadan sonraki hesaplamalar, sınırlı kontenjan yaklaşımında verilen yöntemle yapılır.

Bu yaklaşımda da, öğrenci sayısı hesaplanırken, bölümden ayrılma oranları temel girdi olarak kullanılmaktadır. Öğrenci sayılarının hesabında diğer bir girdi olan kontenjan büyüklüğünün ise, kapasite olanakları ölçüsünde, en fazla mezun verecek biçimde saptanması gerekmektedir. Bu durumda, öğrenci sayısındaki artışlar, bölümden ayrılma oranına bağlı olarak değişecektir. Bu

yaklaşım, kaynak kullanımını optimum yapma yönünde olumlu etkileri bulunan en akılcı yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

4.SONUÇ

Bu çalışmada, bir yükseköğretim programındaki öğrenci sayısının tahmini için iki yaklaşımlı bir yöntem geliştirilmiştir. Öğrenci sayılarına ilişkin tahminleri kullanarak, fiziki ve beşeri planlama yapmak, öğrenci maliyetlerini daha gerçekçi olarak hesaplamak ve optimal kontenjan belirlemek mümkün olabilecektir.

Eğer bu yaklaşımın tüm yükseköğretim programlarına uygulanması istenirse, ilk iş olarak tüm yükseköğretim programlarının geniş bir çözümlenmeden geçirilip programlara ait parametrelerin belirlenmesi gerekecektir. İkinci iş olarak, benzer programı uygulayan bölümler ayrıca çözümlenerek, istatistiksel parametreler elde edilmeli ve olasılık dağılımları belirlenmelidir. Bu çözümlenmeler tamamlandıktan sonra her programa ait parametreler en iyi biçimde belirlenebilir ve yeni istatistiksel tahmin yöntemleri geliştirilebilir. Ülke düzeyinde etkin kaynak kullanımını sağlamak bakımından bu çalışmaların en kısa sürede başlatılıp sonuçlandırılması, üst düzeyde planlama yapan kuruluşlara düşen bir görev olmaktadır.

KAYNAKÇA:

Gülbeden, Deniz (1991): “Eğitimin Etkenliği ve Türkiye’de Öğretim ile Ekonomik Gelişme Ölçüleri Arasındaki İlişkiler”, MPM Yayınları: 450, Ankara

Thonstad, Tore (1969): Education and Manpower: Theoretical Models and Empirical Applications”, Oliver and Boyd, London.

UNESCO (1972): “A Statistical Study of Wastage at School”, IBF, Paris-Cenova

West, E.George (1988): “Higher Education in Canada: an Analysis”, The Fraser Institute, Canada.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:25-51, ELAZIĞ-1999

16. YÜZYIL DİVAN ŞAİRLERİNDEN MÂNÎ

Şener DEMİREL*

ÖZET

Mânî, 16. Yüzyıl şairlerindedir. Oldukça sıkıntılı bir öğrenim ve hayat yaşamıştır. Tezkireler, onun iyi bir şair olduğu konusunda hemfikirdirler. Şiirleri içli ve duyguludur. Divanı yoktur, fakat şiir mecmualarında ve tezkirelerde birkaç kasidesi, tahmis ve gazelleri bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mânî, şair, şiir, tezkire, kaside, gazel, tahmis.

ONE OF THE DİVAN POETS OF THE 16. CENTURY: MÂNÎ

SUMMARY

In this study, we tried to give some knowledge about the life of 16 th. Century Ottoman poet Mânî. Besides aimed to introduce his kaside, gazel and tahmis that to take part in the poem magazine and tezkire

Key words: Mânî, poet, poem, tezkire, kaside, gazel, tahmis.

Yaklaşık altı asır süresince, binlerle ifade edilebilecek sayıda şair yetiştiren divan şiiri, aynı zamanda adı sanı hiç durulmamış ya da ancak bir iki cümlecik bilgilerle geçirilmiş çok sayıda şairle doludur. Biz edebiyat araştırmacılarının önemli görevlerinden biri de, yüzyıllar süren bir edebiyatın meydana gelmesini veya devamını sağlayan, divan şiirinin kıyısında köşesinde kalmış şairleri ve varsa eserlerini, gün ışığına çıkarmak ve edebiyat dünyasına tanıtmak olmalıdır. Çünkü sadece belli başlı şairler ve eserleri üzerinde çalışmak, edebiyat tarihini bu şairler ekseni etrafında değerlendirmek, sanırım diğer şairler için haksızlık olur.

* Şener DEMİREL; Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ

Bu düşünceden hareketle, bu makalede, divan şiiri geleneğinin kendi çapında iyi bir temsilcisi olan; 16. yüzyıl şairlerinden Mânî mahlaslı Mehmed (Mehammed) Çelebi ve şiirleri tanıtılmaya çalışılacaktır.

Asıl adı Mehmed olan Mânî, 16.yüzyıl şairlerindedir.¹ Daha çok Şeyh Mehmed ve Mehmed Çelebi nâmı ile tanınmıştır. Kanunî Sultan Süleyman dönemi âlimlerinden ve kadılarından Çolak Ali'nin küçük oğlu ve Mevlânâ Abdurrahman Efendi'nin küçük kardeşidir.² Mevcut kaynaklarda doğum yılı ve yeri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Çocukluğunda medrese eğitimi gören Mânî, bu eğitiminden sonra, Anadolu Kazaskeri Mevlânâ Ahmed Efendi'ye intisab eder.³ Mevlânâ Ahmed Efendi'nin yanında oldukça zor günler geçiren Mânî daha sonra Ebussuûd Efendi'nin damadı olan Şeyhü'l-islâm Malûl-zâde Mehmed Efendi'den ders alır. Bir müddet sonra da Müftî Malûl-zâdeden mülâzim olur; muhtelif yerlerde kadılık ve müderrislik yapar. Yerine getirmeye çalıştığı bu görevler esnasında oldukça sıkıntılı günler geçiren Mânî, Mevlânâ Ahmed Efendi için yazdığı nesib bölümü Şitâiyye olan ve oldukça canlı tasvirler içeren kasidesinde, çektiği sıkıntıları dile getirdikten sonra ondan Çenârî Medresesi'ne tayin edilmesini ister:

Çerâgunam n'ola şem'-i murâdumu yaksan
Çenârî medresesin bana eylesen i'tâ

Bu isteğine bir türlü kavuşamayan Mânî, bir müddet sonra Serdar Güzelce Mahmut Paşa'ya intisab eder ve bu zatın delâletiyle 1007'de Ordû-yı Hümâyûn kadılığına tayin edilir.⁴ Aynı yıl içinde de kendi ifadesiyle, bu dünyadan murad

¹ Kınalı-zade Hasan Çelebi; **Tezkiretü's-şuarâ**; Haz. İbrahim Kutluk, Cilt II, Ankara 1978,s.847-848

Mustafa Beyânî ; **Tezkiretü's-şuarâ**,İstanbul Üniversitesi Ktb. Ty. 2508, yk. 78

Kaf-zâde Fâizî ; **Zübdetü'l-Eşâr**, Şehit Ali Paşa Ktb. No.1877, ık.84b-85a

Riyâzî Mehmed Efendi; **Riyâzü's-şuarâ**, Nuruosmaniye Ktb. No:3724, yk.129b-130a

Seyyid İsmâil Belig; **Nuhbetü'l-Asâr Li Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr**; İstanbul Üniversitesi Ktb.Ty. 1182, yk.83

Faik Reşad; **Eslâf**, Haz.Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001Temel Eser, s.153

² Kınalı-zâde Hasan Çelebi;**Tezkire**. s.848

Riyâzî Mehmed Efendi; **Tezkire**. yk.129b-130a

Seyyid İsmâil Belig; **Tezkire**. yk.83

Kaf-zâde Faizî ; **Tezkire**. yk.84b-85a

Faik Reşad; **Tezkire**, s.153

Şemseddin Sâmî; Kâmûsu'l- A'lâ m, Tıpkıbasım, Cilt:6, Ankara 1996, s.4137

³ Kınalı-zâde Hasan Çelebi;**Tezkire**, s.848

Riyâzî Mehmed Efendi; **Tezkire**. yk.129b-130a

Kaf-zâde Fâizî; **Tezkire**, yk.84b-85a

⁴ Faik Reşad; **Tezkire**, s.153

alamadan ölür.⁵ Riyâzî, tezkiresinde, Mânî'nin ölürken aşağıdaki beyti söylediğini rivayet etmektedir:

Benem ol cûy ki yollarda kalup hâke girer
İremez zâyi olur lücce-i 'ummâna değin ⁶

Şaka'ik Çevirisi'nde de bu konuyla ilgili olarak, "öldüğü sırada elbisesinin cebinde bulunan gazel şudur" ifadesinden sonra aşağıdaki "değin" (kimi kaynaklarda "kadar")redifli gazel verilmiştir:

İrüşür nâlelerüm günbed-i gerdûna degin
Dökerüm göz yaşımı her gice dâmâne degin

Şu'arâ firkati vasf itmede 'asırlardur
Kimse vasf idemedi firkati bu âna degin

Benem ol cûy ki yollarda kalup hâke girer
İremez zâyi olur lücce-i ummâna değin ⁷

Mânî'nin ölüm yeriyle ilgili olarak sadece Riyâzî tezkiresinde ve Eslâf'ta bilgiye rastlamaktayız. Bu kaynaklarda da Mânî'nin ölüm yeri olarak Hezargrad (Razgrad) verilmiştir.⁸ Ayrıca Mânî'nin ölüm tarihiyle ilgili olarak da Şaka'ik Çevirisi, Riyâzî'ş-suârâ , Zübdetü'l-Eşâr ve Eslâf'ta, Kesbî'nin düşürdüğü tarihe yer verildiği görülmektedir.

Tarih:

Didüm göçdi ma'ânî nakş-perdâzı idi Mânî ⁹

⁵ Riyâzî Mehmed Efendi; **Tezkire**. yk.129b-130a

Kaf-zâde Fâizî; **Tezkire**. yk.84b-85a

Seyyid İsmâil Belig; **Tezkire**, yk.83

Edirneli Mehmed Mecdi; **Hadâiku'ş-şakaik** s.547

⁶ Riyâzî Mehmed Efendi; **Tezkire**. yk.129b-130a

⁷ Edirneli Mehmed Mecdi; **Hadâiku'ş-şakaik** s.547

⁸ Riyâzî Mehmed Efendi; **Tezkire**, yk.129b-130a

Faik Reşad; **Tezkire**, s.153

⁹ Edirneli Mehmed Mecdi; **Hadâiku'ş-şakaik** s.547

Riyâzî Mehmed Efendi; **Tezkire**. yk. 129b-130a

Kaf-zâde Fâizî; **Tezkire**. yk. 84b-85a

Faik Reşad; **Tezkire**, s.153

Bu tarihe ve birçok kaynağın ortak görüşüne göre H.1007/M.1598-1599'da vefat eden Mânî, Razgrad kasabasında bulunan Maktul İbrahim Paşa Câmîî'nin bitişiğindeki hazirede medfundur.¹⁰

Mânî, gösterişli ve güzel bir yüze sahip olmasından dolayı bu mahlası seçmiştir. Bu konuyu Kınalı-zâde Hasan Çelebi, tezkiresinde şöyle dile getirmiştir:

“Mânî çi bûd u sûret-i bî Mânîyeş çi bûd
Mânî menem ki çihre-güşâ-yı melâhetem

(Mânî-i Şîrâzî)

fehvası masdûka-i hâl-i cemâli olmağın mahlâs-ı mezbûrî ihtiyâr itmîşdür”.¹¹

Kınalı-zâde Hasan Çelebi ve Mustafa Beyânî, Mânî'nin kabiliyetli, zarif, belîğ ve fasîh genç bir şair olduğunu söylüyorlar. Kınalı-zâde “ünfüvân-ı cevânîde kalem-i fikret ü hayâl ile resm-i sûret-i kîl ü kâl ve tahrîr-i nukûş-ı kelâm u makâle dest - azmâyılık ve tûtî-i tab'-ı pür-nezâketi mısır-ı belâgat u fesâhetde şekker-haylık üzredür”¹² dedikten sonra Mânî'nin bu vadide daha başarılı olacağını ümit ve temenni ederek sözlerini şöyle sürdürür: “ ümidümüzdür ki medâric-i terakkî ile kasr-ı kemâle müteallî olup zirve-i kulel-i teferruka akdam-ı ikdâm ile teselluk ide.”¹³ Aynı şekilde Mustafa Beyânî de “şîiri dahi kendisi gibi bî-nazîr ü bî-bedel ma'nâsı ise latîf ve nazmı güzeldir.”¹⁴ diyerek şairin şîirdeki kabiliyetini bi-hakkın kendisine teslim eder. Bunlara ilave olarak Sicillî Osmanî'de de “şâir-i mâhir ve âlim-i fâzıl idi” kaidıyla Mânî'nin maharetli bir şair ve faziletli bir âlim olduğu belirtilmektedir.¹⁵

Mânî'nin elimizde çok az sayıda şîiri bulunmasına rağmen, onun divan şîiri kültürü ve geleneğine vâkıf olduğunu söyleyebiliriz. Gazellerinde daha çok Fuzûlî'nin etkisinde kaldığı görülmektedir. Bu etkiyi Fuzûlî'nin iki gazeline yazdığı tahmislerde açıkça görmekteyiz. Mânî'nin dili yapmacıktan ve gösterişten uzak, gayet samimi, akıcı ve sâdedir. Genellikle âşıkâne ve rindâne karakter taşıyan şîirlerinde, özellikle hayattan ve divan şîiri geleneği doğrultusunda sevgiliden yana

¹⁰ Edirneli Mehmed Mecdi; **Hadâiku'ş-şakaik** s.547
Riyazi Mehmed Efendi; **Tezkire**, yk.129b-130a
Faik Reşad; **Tezkire**, s.153

¹¹ Kınalı-zâde Hasan Çelebi; **Tezkire**, s.848

¹² Kınalı-zâde Hasan Çelebi; **Tezkire**, s.848
Mustafa Beyânî; **Tezkire**, yk.78

¹³ Kınalı-zâde Hasan Çelebi; **Tezkire**, s.848

¹⁴ Mustafa Beyânî ; **Tezkire**, yk.78

¹⁵ Mehmed Süreyya; Sicillî Osmanî, 4.Cilt, s.134

çekilen eziyetler, bu eziyetler karşısında felekten şikâyet, sevgilinin vefasızlığı gibi temaları işlediği görülür. Aşağıda söz konusu temalara örnek beyitler bulunmaktadır:

Yâre teklif-i visâl eyleme gelse tenhâ
Yalnız geldiği uşşâka yiter mihr ü vefâ
.....
Hûn-ı uşşâk içersen mey-i gül-gûn yerine
Nûş-ı cân ey gözi mestâne ziyâd ola demün
.....
Meded ey kaşları yâ katı keremdür gönder
Kim biri bine geçer nâvek-i cevr ü sitemün
.....
Sordı hayrânlığımın bâ'isini yâr benüm
Daha ahvâlümü bilmez ana hayrânam ben
.....
Çekmek âsân görünür derd ü gamun cânânun
Güç gelür bana veli ta'neleri a'dânun

Mânî'nin şiirlerinde görülen bir başka özellik de, hayattan zevk alamama, hayatın çeşitli sıkıntıları ve iyi bir memuriyet alamamanın verdiği rahatsızlık karşısında dile getirmeye çalıştığı şikâyetir:

Bulmadum ölmekten özge yâreme merhem dirig
Pâ-bürehne niçe kez gezdüm cihânı serseri

Sipîhr-i dîn u denî bana çok cefâ kıldı
Ki zulm ile şeref-i hıdmetünden itdi cüdâ

Mânî'nin şiirlerinde ince hayallere ve duygulu söyleyişlere de rastlamak mümkündür:

Dil-i bülbülde umar sûziş-i aşkı gönlüm
Sanki hâkister içinde eser-i ahker arar

Mâniyâ halk-ı cihân biri birinden hayran
Hûblar âşık arar âşık ise dil-ber arar
.....
Egerçi artug idi berf mâl-i Kârun'dan
Bir iki günde yire geçdi oldı nâ-peydâ
.....
Senün gibi gül-i gülzâr-ı fazla lâzımdur

Yeter cihânda bencileyin andelib-i nagme-serâ

Mânî'nin şiirlerinde dikkate değer bir başka nokta da tasvirlerindeki canlılıktır. Özellikle Mevlânâ Ahmed Efendî için yazdığı Kasîde-i Şitâ'yye'de oldukça canlı tasvirler ve benzetmeler göze çarpar:

Ehâlî-i çemene hayli akçe düşdi iine
Çogını bir gice tondurdu düzd-i bâd-ı sabâ
.....
Saçıldı âleme çil akçe erba'in içre
Ki toldı ceyb-i cibâl ile dâmen-i sahrâ
.....
Çemende berf degül nergis üzre zâhir olan
Meger ki gözine ak düşdi oldu nâ-binâ
.....
Gelince hışm ile kırdı geçirdi eşcârı
Kılıç gibi kış irişdi cihâna virdi fenâ
.....
Kuruldı berfden ak hayme sahn-ı gülzâra
Diyâr-ı bâga akın saldı leşger-i sermâ
.....
İrişdi cünd-i şitâ bir gice basak düşeni
Çemen diârını kış basdı eyledi yagma

Mânî'nin edebi kişiliğinin dikkate değer bir başka özelliği de duygu ve düşüncelerini ifade ederken sık sık yer deyimlere ve atasözlerine vermesidir. Oldukça rahat bir şekilde, çeşitli edebî sanatlarla beraber kullandığı deyimler, üslûbunu daha ilgi çekici kılmış, şiirlerinin anlamını daha zenginleştirmiştir. Aşağıda, şairin başarıyla kullandığı atasözü ve deyimlerden birkaçına yer verilmiştir:

Ak akça kara gün içindir:

Ak akça kara gün için olur meseldür bu
Yüzi karardı cihânun saçılma berf nola

Gözlerini kan bürümek:

Nergislerini garka-i hûn oldu sanmanuz
Gayretten ol şehün **büridi gözlerini kan**

Gözüne ak düşmek:

Çemende berf degül nergis üzre zâhir olan
Meger ki **gözine ak düşdi** oldu nâ-binâ

Hazan yaprağı gibi solmak:

Bir nev-resîde gonca iken tâze gül yüzi
Soldı topraga döküldi **berg-i hazân gibi**

Kanı kurumak:

Merhem-i lutf-ı revân-bahş olur gayre-i nasîb
Elemünden **kurusa kanı** nola yârelerin

Kıl kadar hatırı olmamak:

Mû-be-mû kessen cefâ tûğıyla cismüm ey peri
Kılca olmaz hatırum kayd-ı ta'allukdan beri

Kırıp geçirmek:

Gelince hışm ile **kırdı geçirdi** eşcârı
Kılıç gibi kış irişdi cihâna virdi fenâ

Kıymetini kimsenin bilmemesi:

Bir gevher idi **kıymetini kimse bilmeyüp**
Saklandı hâk içindeki genc-i nihân gibi

Ağzına almak ve Kulağına koymak:

İncelüp döndi hilâle bedenüm dirsem ger
Ne **alur agzına** cânân ne **kulagina koyar**

Yukarıda, Mânî'nin edebî kişiliğiyle ilgili olarak yapılan değerlendirmeler, şairin dîvân şiiri geleneğine bağlı, bu geleneğin iyi bir uygulayıcısı ve temsilcisi olduğunu göstermeye yetmektedir.

Mânî'nin çeşitli şiir mecmuaları ve tezkirelerdeki şiirleri dışında bir de Bursa Şehr-engîz'i vardır. Şehr-engîzler ve Nâmeler mecmuasının 29a-35b varaklarının der kenarında yer alan bu eserinde Mânî, önce suçunu itiraf ederek Allah'a yalvarır ve bu eseri yazma nedenini açıklar. Daha sonra da gece ve seher tasvirleriyle başladığı esas bölümde Bursa'yı ve güzellerini över. Bu bölümde övdüğü 30 güzelin birincisini beş, sonuncusunu dokuz ve arada kalanları da üçer beyitle tasvir eder. En sonda da güzellere dua ederek eserini tamamlar.¹⁶ Bu arada Kaf-zâde Fâizî, Zübdetü'l-Eşar'da "müretteb dîvânı görülüp bu ebyât andan intihâb olundu"¹⁷ diyorsa, Kâtip Çelebi de Keşfü'z-Zünûn'da "Dîvân-ı Mânî-i Türkî" kaydını düşmüşse de şimdilik bu bilgileri haklı çıkaracak divanına rastlanılmamıştır.

Sonuç olarak bu makalede, oldukça çileli bir hayat yaşayan ve hayattan nasibini yeterince alamayan, kendi ifadesiyle muradına ermeden ölen, elimizde az sayıda şiirleri olmasına ve yaşadığı dönemde kıymeti bilinmemesine rağmen, dîvân

¹⁶ Ağâh Sırrı Levend; Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul, İstanbul 1958, s.53-54

¹⁷ Kaf-zâde Fâizî; **Tezkire**. yk.84b-85a

şiiirinin iyi bir temsilcisi olduğuna inandığımız Mânî'yi ve onun birkaç kaside, gazel, tahmis ve beyitten oluşan şiiirlerini edebiyat dñnyasına tanıtmaya çalıştık.

Kasîde-i Şitâ'ıyye-i Mânî
Berâ-yı Mevlânâ Ahmed Efendî¹⁸

Mefâ'ilün / Fe'ilâtün / Mefâ'ilün / Fe'ilün

- 1 Vilâyet-i çemene hükm idince şâh-ı şitâ
Geyürdi cümle dirâhtâna câme-i dîbâ
- 2 Döşendi şâh-ı şitânun ayagı altına
Harîm-i bâgda kar yagdı nakş-ber-kemhâ
- 3 Dagıtdı var ise hallâc-ı dehr dükkânın
Ki penbesiile pür oldı bu kubbe-i mînâ
- 4 Ehâli-i çemene hayli akçe düşdi yine
Çogını bir gice tondırdı düzd-i bâd-ı sabâ
- 5 Saçıldı âleme çil akçe erba'ın içre
Ki toldı ceyb-i cibâl ile dâmen-i sahrâ
- 6 Egerçi artug idi berf mâl-i Kârûn'dan
Bir iki günde yire geçdi oldı nâ-peydâ
- 7 Ak akça kara gün için olur meseldür bu
Yüzi karardı cihânun saçılrsa berf nola
- 8 Çemende berf degül nergis üzre zâhir olan
Meger ki gözine ak düşdi oldı nâ-bînâ
- 9 Şeh-i şitâiyye hod cerre geldi gülzâra
Gözine penbe yapışdurdı nergis-i şehlâ
- 10 Kuruldu berfden ak hayme sahn-ı gülzâra
Diyâr-ı bâga akın saldı leşker-i sermâ
- 11 İrişdi cünd-i şitâ bir gice basak düşeni
Çemen diyârını kış basdı eyledi yagma

¹⁸ Süleymaniye Kütüphanesi ;No: 3424 s.95b

- 12 Gelince hışm ile kırdı geçürdi eşcârı
Kılıç gibi kış irişdi cihâna virdi fenâ
- 13 Revâ budur ki bunun gibi günde ey dil-i zâr
Der-i sarâyını ol fâzılun ider me'vâ
- 14 Ki bend-i bâd-ı havâdisden olasın sâlim
İrişmeye sana gam Aferîdeden kat'â
- 15 Penâh-ı hayl-i yetîmân milâd-ı halk-ı cihân
Mu'âvin-ı fukarâ vü mürebbi-i 'ulemâ
- 16 Halîl-hân u Muhammed-hısâl ü 'İsî-dem
Kelîm-dest ü Süleymân-şi'âr u Hızr-likâ
- 17 Semiyy-i Ahmed-i Mürsel emîn-i dîn ü düvel
Sipîhr-i 'ilm ü 'amel âftâb-ı evc-i Hudâ
- 18 Bülend- mertebe Ahmed Efendî Hazret kim
Odur zamânede şimdi ser-âmed-i fuzalâ
- 19 Dili kilîd-i künûz-ı hakâyık-ı eşyâ
Derûnı mahzen-i esrâr-ı 'alleme'l- esmâ
- 20 Ayagını alamaz kimse râh-ı fazl içre
Zemahşerî ana bu yolda olmaz hem-pâ
- 21 Nesîm-i 'âtıfeti kılsa gülsitâna güzer
Şitâda lâle-i hamrâlar eyliye peydâ
- 22 Ve ger zamîr-i münîrince kılmazsa hareket
Nücûm içinde kırân eksik olmaya kat'â
- 23 Nesîm-i hulkına fî'l-cümle olmayaydı şebah
Cihânı reşk-i cinân itmez-idi bâd-ı sabâ
- 24 Bitürmedi gül-i ruhsarı gibi mülk-i çemen
Riyâz-ı fazl u kemâl içre bir gül-i ra'nâ

- 25 Kimesne mest bulunmaz zamân-ı ‘adlinde
Meger ki nergis-i mahmûra çeşm-i mâh-likâ
- 26 Kimesne kimseyi devründe kılmaz âşüfte
Meger ki hâtır-ı ‘uşşâkı zülf-i ‘anber-sâ
- 27 Sipihr- menziletâ sen o mihr-i enversin
Ki toldı pertev-i lutfunla ser-te-ser dünyâ
- 28) Kadîmî bendelerün zümresindeyüm ben de
‘Aceb mi lutf-ı ‘amîmün idersem istid‘â
- 29 Sana du‘âlar itsem bi’l-gudüvvi ve’l-âsâl
Sözüm du‘â-yı cemîlünde der-i subh u mesâ
- 30 Çerâgunam n’ola şem‘-i murâdumı yaksan
Çenârî medresesin bana eylesen i‘tâ
- 31 Sipihr-i dîn u denî bana çok cefa kıldı
Ki zulm-ile şeref-i hizmetünden itdi cüdâ
- 32 Zülâl-ı ‘âtıfetün akmadı bu hâk üzre
Hemîşe akmak inen alçaga tabî‘at-i mâ
- 33 Belâ yetürdi dil-i zâra gayret-i akrân
Belâ budur ki degül hâli ta‘ne-i a‘dâ
- 34 Senün gibi gül-i gülzâr-ı fazla lâzımdur
Yeter cihânda bencileyin ‘andelîb-i nagme-serâ
- 35 Benem o tûtî-i şîrîn-makâl-ı hoş-reftâr
Benem o bülbül-i gûıyâ-yı gülşen-i nu‘amâ
- 36 Benem cihânda bu gün Mânî-i sühan-perdâz
‘Arûs-ı nazma benüm hâmem olsa çihre-güşâ
- 37 Bu denlü lâf yeter kıssanı temâm eile
Du‘â-yı devletine başla ey dil-i şeydâ
- 38 Be-hakk-ı cür‘a-keşân-ı meı-i mahabbet-i Hak
Be-hakk-ı gûşe-neşînân-ı bârgâh-ı safâ
- 39 Ola cihânda ne maksûdı var ise hâsıl
Müyesser eyliye gönli murâdumı Mevlâ

Mersiye-i Mânî Berây-ı Merhûm
Murtazâ Çelebi 'Aleyhi'r-rahme¹⁹

Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'ilü / Fâ'ilün

I

- 1 Ey rûzgâr-ı kîne-güzâr-ı sitîze-kâr
V'ey çarh-ı zûrkâr-ı cefâ-cû-ı bî-karâr
- 2 Bir servi sâye gibi düşürdün zemîne kim
Akışdı halk ayagına manend-i cûy-bâr
- 3 Bûstân-sarây-ı dehrde bir tâze nahl gibi
Oldı o nahle la'l-ile yâkût berg ü bâr
- 4 Hûn-ı ciger pür itse zemîni âceb degül
Şemşîr çekdi üstine cellâd-ı rûzgâr
- 5 Hayfâ ki dîdeden o perî oldı nâ-bedîd
Derdâ ki Mürtażâ'yı şehîd itdi bir yezîd

II

- 1 Sîmîn -teninde zâhir olan zahm-ı hûn-feşân
San lâledür ki ıasemîn içre ola 'ayân
- 2 Âb-ı revân içinde duran tâze gül gibi
Açıldı sînesindeki ol zahm-ı cânsitân
- 3 Nergislerini garka-i hûn oldı sanmanuz
Gayretten ol şehün büridi gözlerini kan
- 4 Hâb-ı eceldür anı zebûn eyleyen gelün
Bîdâr olunca eyleyelüm nâle vü figân
- 5 Dâyim şehîd olanları ansam fenâ gelür

¹⁹ Süleymaniye Kütüphanesi ;No:3424, s.155b, Bu şiir yayınlanmıştır. Bkz. Mustafa İsen, Acıyı Bal Eylemek, Ankara, 1994, s.555.

Zîrâ ki tab‘a vâkı‘a-i Murtazâ gelür

III

- 1 ‘Uşşâka mâyil ehl-i dile mihrbân idi
Ma‘kûle kâyıl idi mülâyim civân idi
- 2 Bâg-1 cinân olursa mahaldur turagı kim
Durdukça serv-kâmeti rûh-1 revân idi
- 3 Varan bulurdı ışigine ‘ömr-i câvidân
Sahn-1 sarâyı ‘âşika bâg-1 cinân idi
- 4 Itdi zamâne fitnesi âhir nihân anı
Durdukça gitdi fitne-i âhir zamân idi
- 5 Ol servi kıldı âhir ecel hâksâr hayf
Hayf eyledi meded bize bu rûzgâr hayf

IV

- 1 Cism-i latîf idi teni rûh-1 revân gibi
Gözden ‘aceb mi cismi nihân olsa cân gibi
- 2 Bir gevher idi kıymetini kimse bilmeyüp
Saklandı hâk içindeki genc-i nihân gibi
- 3 Bir nev-resîde gonca iken tâze gül yüzi
Soldı topraga döküldi berg-i hazân gibi
- 4 Câm-1 hayâtın eyledi dest-i kazâ şikest
Kanı saçıldı hâke mey-i ergavân gibi
- 5 Kanı döküldi cismi görünmez türâbdan
Sâgar gibi ki ayru düşüpdür gül-âbdan

V

- 1 Mânî du‘am odur ki makâmı cinân ola
Rûh-1 revân-1 pâkine cennet mekân ola
- 2 Yâ Rab ana ki bülbül-i gülzâr-1 hüsn idi

Sahn-ı sarây-ı bâg-ı behişt âşiyân ola

3 Fânî cihândan itdi güzer çün du'âm odur
Rûhı behişt bâgına togrı revân ola

4 Hâk-i zemîne düşdi solup berg-i gül gibi
Zîr-i megâk o gül yüzine gülsitân ola

5 Yatdukça yerde genc-i nihân gibi ol peri
Yerden Hak üstün eyliye bâkî cüvânları

Terkîb-i Bend-i Mânî²⁰

I

Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlün

1 Nedür ey gonca-dehânım bu kadar cevri ü sitem
Bir dem olmadı gül-i lutfunla ben de gülem

2 Neiledün hâsılı bu bülbül-i cânâ bilmem
Toldı efgân-ile her gûşe-i bâg-ı 'âlem

3 Sana lâyıq mı ola gül gibi a'dâ hurrem
Olmayam ben cürm-i bâg-ı visâle mahrem

II

1 Niçe bir agladasın dîde-i gevher-bârı
Dest-i firkatde ben âvâre gezem her bârı

2 Hûn-ı eşküm ola her vâdî-i gamda câri
Tekye-i vasluna mihmân idesin agyârı

3 Hûn-ı ihsânına müstagrak ola hep 'âlem
Hiç mürüvvet mi bulam ben yine mahrûm kalam

²⁰ Süleymaniye Kütüphanesi ; No: 3424 s.134b

III

- 1 Ne gam-ı hâtıra bir lahza himâyet itdün
Ne dil-i zârımı şâd itmege himmet itdün
- 2 Kime lutf itdün ise bana ‘adâvet itdün
Ne nem-i dîde-i giryânıma şefkat itdün
- 3 Şanuna lâyıık olan bu mîdur ey kân-ı kerem
Muttasıl derd-i firâkunda çekem bâr-ı elem

IV

- 1 Niçe bir inledesin mürğ-i dil-i nâ-şâdı
Olasın tâ bu kadar âh u figâna bâdı
- 2 ‘Acebâ böyle midür her sanemün mu ‘tâdı
Hiç sorulmaz mı ola ‘âşık-ı zârın dâdı
- 3 Bir şikâyet ideyin tâ göre halk-ı ‘âlem
Oldı mı nesl-i benî-âdeme hiç böyle sitem

V

- 1 Merhamet eyle meded nâmî-i şâdân eyle
Bâg-ı vaslunda anı gül gibi handân eyle
- 2 Çâre bir himmetün olsun meded ihsân eyle
Gam-ı hicrânla oldum bana dermân eyle
- 3 Pây-mâl eylemedün râh-ı felâketde elem
Bir tarîk-ile meded gel yetiş ey kân-ı kerem

Tesdîs-i Mânî²¹

Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilün

I

- 1 Gice gündüz işiginde eyliyelden meskeni

²¹Süleymaniye Kütüphanesi ; No: 3424, s.228a

Gözüme asla görünmez kâ'inâtun gülşeni

- 2 İhtiyârumla gönül tahtında şâh itdüm seni
Kullugun terk itmezem terk eylerem cân u teni
- 3 Kul olmamı gayrıya şâhum ne eglersin beni
Bir efendüm var iken 'âlemde sultânım gibi

II

- 1 Oldum ey şâh-ı kerem ben lutfunun şermendesini
Olmazam gayrı civânım 'âşık-ı efgendesini
- 2 Bî-bedeldür sen şeh-i hüsnün ruh-ı tâbendesini
Senden özge bir güzel yok kim olaydum bendesini
- 3 Kul olmamı gayrıya şâhum ne eglersin beni
Bir efendüm var iken 'âlemde sultânım gibi

III

- 1 Bed-gümân olup bana cevr ü cefâlar eyleme
Bendeni der eyleyüp gayra vefâlar eyleme
- 2 Dinleyüp a'dâ sözün bî-hadd ezâlar eyleme
Gayra dil virdün diyü çok iftirâlar eyleme
- 3 Kul olmamı gayrıya şâhum ne eglersin beni
Bir efendüm var iken 'âlemde sultânım gibi

IV

- 1 Her ne kim itsen bana senden şikâyet itmezem
Kullugundan gitmezem her bir gayra hizmet itmezem
- 2 Hâsılı ey mâh-rû terk-i mahabbet itmezem
Tâ ki cânım tenûdur senden ferâgat itmezem
- 3 Kul olmamı gayrıya şâhum ne eglersin beni
Bir efendüm var iken 'âlemde sultânım gibi

V

- 1 Mânî-i şeydâ benem kim yolına cânım fidâ
Hidmet-i hâkdür giden bir nefes olmam cüdâ
- 2 Ben kulun niçe bilürsin dogru söylersin derâ
Nüktedân u ehl-i dil şâ'ir geçerken dâ'imâ
- 3 Kul olmamı gayrıya şâhum ne eglersin beni
Bir efendüm var iken 'âlemde sultânım gibi

TAHMİSLER

Tahmîs-i Mânî Gazel-i Fuzûlî-i Bagdâdî²²

Mefâ'ilün / Fe'ilâtün / Mefâ'ilün / Fe'ilün

I

- 1 Kâm o dem ki huzûrum var idi hurrem idüm
- 2 Safâ-yı vuslat ile şâd-mân u bî-gam idüm
- 3 Dirîg gitdi o günler ki yâre hem-dem idüm
- 4 Hoş ol zamân ki harîm-i visâle mahrem idüm
- 5 Ne mübtelâ-yı belâ ne mukayyed-i gam idüm

II

- 1 İdüp makâmumı dârü'ş-şifâ-yı kûyında
- 2 Harîm-i cennet-i râhat-fezâ-yı kûyında
- 3 Mu'ayyen idi dururdum sarây-ı kûyında
- 4 Gezerdüm itlerün ile fezây-ı kûyında
- 5 Yirün behîşt-i berîn idi ben bir âdem idüm

III

- 1 Safâ-ı hâtır ile kucdugum miyânun idi
- 2 Latîf bûselerün aldugum dehânun idi

²² Süleymaniye Kütüphanesi ; No: 3424, s.237b

- 3 Dem-â-dem öpdüğüm ol la‘l-i dür-feşânun idi
4 Hemîşe secdegehüm hâk-i âsitânun idi
5 Bu i‘tibâr ile bir ser-bülend-i ‘âlem idüm

VI

- 1 Var idi hayli huzûrum felâketüm yog idi
2 Felekde kimseden aslâ şikâyetüm yog idi
3 Cihâna şâh idüm âlâm-ı mihnetüm yog idi
4 Gedâ-yı kûyun idüm böyle zilletüm yog idi
5 Serîr-i saltanat-ı kurbda mu‘azzam idüm

V

- 1 Vefâdan eyledi Mânî-i haste kat‘-ı ümîd
2 Geçen safâları anmak ider gamum tecdîd
3 Visâl-i zikri gidermek belâ-yı hicri ba‘îd
4 Fuzûlî olmaz imiş mihnet-i firâka müfîd
5 Bu zevk-i zikr ki bir vakt yâre hem-dem idüm

Tahmîs-i Mânî Gazel-i Fuzûlî²³

Mefâ‘îlün / Mefâ‘îün / Mefâ‘îlün / Mefâ‘îlün

I

- 1 ‘Aceb o şâh-ı zâlim ‘âşıkun hûnına kanmaz mı
2 Bu denlü nâle bir gün ana te’sîr ide sanmaz mı
3 Kıyâmet yok mıdır aya ya hod haşr inânmaz mı
4 Beni candan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
5 Felekler yandı âhumdan murâdum şem‘î yanmaz mı

II

- 1 Dem-â-dem ol meh-i tâbân emîr-i ‘asker-i hûbân
2 İder gayrıları handân beni bin cevr ile nâlân
3 Nasîbi itlerin ihsân benüm eşkûme bî-pâyân

²³Sülemaniye Kütüphanesi ;No:3424, s.225a

- 4 Kamu bîmârına cânân devâyı derd ider ihsân
5 Niçün kılmaz bana dermân beni bîmâr sanmaz mı

III

- 1 Duyuldu râz-ı nihânum dükenmez âh-ı sûzânım
2 Yıkıldı kalb-i vîrânım ferâgat üzre cânânım
3 Akar eşk-i firâvânım çıkar eflâke efgânım
4 Şeb-i firkat yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
5 Uyarur halkı efgânım dahı yârüm uyanmaz mı

IV

- 1 Firâk-ı ‘ârız-ı gül-bû ider cân bülbülin sayru
2 Gözümden devr ider uıhu figânımdan cihân memlû
3 Ruhun gördükde ey mâh-rû sirişküm saçılır su
4 Gül-i ruhsâruna karşı gözümden kanlu çıkar su
5 Habîbüm fasl-ı güldür bu akar sular bulanmaz mı

V

- 1 Huzûrum gitdi ‘âlemden idelden dilde gam mesken
2 Görinür çeşmüme gülşen bilâ-‘aşk ile gül-çemen
3 Niçe demler o sîmîn-ten habîr olmadı hâlümden
4 Gam-ı pinhân tutardum ben didiler yâre kıl rûşen
5 Disem ol bî-vefâya ben inanır mı inanmaz mı

VI

- 1 Ruhun seyr eyliyen ‘âkil olur sermest-i lâ-ya‘kıl
2 Degüldür sevmemek kâbil mahabbet itmek müşkil
3 Ne denlü olsa sengleyin dil zarûrî meyl ider hâsıl
4 Degüldüm ben sana mâil sen itdün ‘aklumu zâil
5 Bana ta‘n eyliyen câhil seni görgeç utanmaz mı

VII

- 1 Kulun Mânî şeker-hâdur lebün vafında gûyâdur
- 2 Garîb-i dest- peymâdur gedâ-yı bî-ser-û-pâdur
- 3 İşi seyr ü temâşâdur ser-i kûyında gavgâdur
- 4 Fuzûlî rind-i şeydâdur hemîşe halka rüsvâdur
- 5 Sorun kim bu ne sevdâdur bu sevdâdan usanmaz mı

Tahmis-i Mânî Gazel-i Hudâyî²⁴

Mefâ‘ilün / Fe‘ilâtün / Mefâ‘ilün / Fe‘ilün

I

- 1 Anar mı bendesin ol şâh-ı ‘izz ü nâz ‘aceb
- 2 İrer mi gûşına feryâd-ı cân-güdâz ‘aceb
- 3 Kime karîn ki ol yâr-ı dil-nevâz ‘aceb
- 4 Kimünle salınur ol serv-i ser-firâz ‘aceb
- 5 Kimün kolındadır ol çeşm-i şâh-bâz ‘aceb

II

- 1 ‘Adûlar ile varur seyr-i lâlezâra gider
- 2 ‘Aceb mi âteş-i gayretle yansa cân u ciger
- 3 İştüm eylemiş etrâf-ı gülsitâna güzer
- 4 ‘Aceb ne hâr ile açıldı bâga ol gül-i ter
- 5 Kimün hevâsına uydu o serv-i nâz ‘aceb

III

- 1 Visâl-i yâr ile kim şâd-mân u hurrem ki
- 2 Kimünle yer içer ola kimünle mahrem ki
- 3 Kim ola ana mukârin ne gûne âdem ki
- 4 O nâzenîn-i cihânum kimünle hem-dem ki
- 5 Kim eyler ki anun nâzuna niyâz ‘aceb

IV

²⁴ Süleymaniye Kütüphanesi ;No:3424, s.243a

- 1 Mahabbet ehlini şemşîr-i gayret öldürdi
- 2 Kimin firâk u kimin derd-i hasret öldürdi
- 3 Kimin hadeng-i ciger-dûz-ı firkat öldürdi

- 4 Beni belâ vü gam-ı derd ü mihnet öldürdi
- 5 O kangı hastasına oldu çâre-sâz ‘aceb

V

- 1 Revâ mı Mânî-i şeydâ kapundan ola cüdâ
- 2 Hemîşe mazhar ola iltifâtuna a‘dâ
- 3 Sebeb nedür buna ey dîlber-i huçeste-likâ

- 4 Olup rakîbe karîb eyleyüp vefâlar ana
- 5 Hudâyî’den ne’y ki bunca ihtirâz ‘aceb

Tahmis-i Gazel (Azerî tarafından) ²⁵

Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilâtün / Fâ‘ilün

- 1 Mû-be-mû kessen cefâ tîgıyla cismüm ey perî
Kılca olmaz hatırum kayd-ı ta‘allukdan berî
- 2 Bulmadum ölmekden özge yâreme merhem dirîğ
Pâ-bürehne nice kez gezdüm cihâmı serserî
- 3 Kim ki göre ‘ârizun mir’âtın ey mihr-i münîr
Artuk almaz ‘aynına âyîne-İskenderi
- 4 Çıkdı cânım lîk ümmîd-i zülâl-i vasl ile
Çıkmadı gönlümden ammâ ârzû-yı hançeri
- 5 Bir görünmez derde ugratdum dil-i dîvânemi
Bilmezem hiç neyleyem Mânî dehân-ı dil-beri

Tahmis-i Mânî Gazel-i Âli Çelebi²⁶

²⁵ Süleymaniye Kütüphanesi ; No: 3424, s.237a

Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün

- 1 Yâre teklîf-i visâl eyleme gelse tenhâ
Yalnız gelmesi ‘uşşâka yiter mihr ü vefâ
- 2 Yâr gelmişdi gice sonra çıka geldi rakîb
Dilerem son gelişi ola be-hakk-ı Mevlâ
- 3 Gelmeden men‘ idemez düşmen o bahr-i kerem
Hâr u hâslar tuta mı bir yana aksa deryâ
- 4 Bana rahm eylemege gelmez isen sultânüm
Bâri gel düşmen-i bed-hâha cefâ’ en mahzâ
- 5 Gün togardı başına Mânî-i üftâde - dilün
Çün seher- hânemize gelse o hürşîd-likâ

GAZELLER

1²⁷

Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün

- 1 Hâtem-i la‘lini göstermiş idi dün gice yâr
Gâ’ib oldı yine öpmiş gibi anı agyâr
- 2 Va‘de-i mihr ü vefâdur işi hep ‘âşıkına
Kanı nev-reste gibi dil-ber-i şîrîn-güftâr
- 3 Bendene mihr ü vefâ eyle benüm sultânüm
Devr-i hüsnünde ne var görse mürüvvet dil-i zâr
- 4 Gâhi ugrat güzelüm kûyına ‘uşşâkı didüm
Şol kadar söyledüm ugratmadı aslâ dil-dâr
- 5 Bilmezüz cürmümüzün neydüğünü ey Mânî

²⁶ Süleymaniye Kütüphanesi ;No:3424, s.268b

²⁷ Süleymaniye Kütüphanesi ; No:3424, s.270a

Nagmeler itdi murabba‘lar okurken bize yâr

2²⁸

Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün

- 1 Pâyine düşmeye dil bir büt-i sîmin-ber arar
Şöyle düşkünligi var kim düşecek bir yer arar
- 2 Cüst ü cû eyleyen evsâf-ı lebün şi‘rümde
Benzer ol şahsa ki deryâyâ dalup gevher arar
- 3 Dil-i bülbülde umar sûziş-i ‘aşkı gönlüm
Sanki hâkister içinde eser-i ahker arar
- 4 Hat u hâlinde vefâ bûyına dil tâlib olur
Gûyiyâ memleket-i Hind’e varur ‘anber arar
- 5 Reh-i ‘aşk içre gönül kendüyi zâyî‘ kıldı
Bu ‘acebdür ki yine sevmege bir dil-ber arar
- 6 Cân virüp sîm ü sirişk-i ruh u zerd ister dil
Benzer ol kimseye kim ra‘na-yı sîm ü zer arar
- 7 Mâniyâ halk-ı cihân biri birinden hayrân
Hûblar ‘âşık arar ‘âşık ise dil-ber arar

3²⁹

Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün

- 1 İşigün itlerini görmege himmet ideyin
Varayın şevk ile yârânı ziyâret ideyin
- 2 Bilmedi gitdi ne hâletdeyüm ol yâr beni
Bilmezem neyleyeyin buna ne hâlet ideyin
- 3 Pey-rev-i kâfile-i râh-ı mahallât olayın

²⁸ Süleymaniye Kütüphanesi ; No: 3424, s.289b

²⁹ Süleymanie Kütüphanesi ; No:3424, s.284b

Harem-i Ka‘be-i maksûda ‘azîmet ideyin

- 4 Ya‘ni yârun işigi hâkine yüzler süreyin
Hicr ile vaslın anup şükr ü şikâyet ideyin
- 5 Yâre tasvîrimi bu şekl ile yazup vireyin
‘Arz-ı hâl itmege Mânî anı sûret ideyin

4³⁰

Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün

- 1 Reh-i ‘aşkında ne gam çekse gönül derd ü gamun
E1 şeh-i mülk-i cefâ şimdi mi gördük keremün
- 2 Bezme geldük elini öpmege bâ’is oldun
Oldı ey câm-ı safâ nice mübârek kademün
- 3 Ey musavvir o bütün sanma benânın yazdun
Düşti engüştini tahrîr ider iken kalemün
- 4 Arturup düşmeni dag üstine dag urdı o mâh
Oldı ey Mânî-i dil-haste ziyâde elemün

5³¹

Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün

- 1 Gül gül oldı mey ile ruhları her bir sanemün
Yer yer açıldı yine gülleri Bâg-ı İrem’ün
- 2 Hûn-ı ‘uşşâk içersen mey-i gül-gûn yirine
Nûş-ı cân ey gözi mestâne ziyâd ola demün
- 3 Halk ragbetler ider geç ile egerçi umaruz
Bize ol minneti çekdirmeye hâk-i kademün
- 4 Meded ey kaşları yâ katı keremdür gönder
Kim biri bine geçer nâvek-i cevri ü sitemün

³⁰ Kınalı-zâde Hasan Çelebi ; **Tezkire**. s.847-848

³¹ Kınalı-zâde Hasan Çelebi, **Tezkire** s.847-848

- 5 Bülbül-i dil n'ola derd ile figân itse hasen
Hârlar aldı yine dâmenin ol gonçe-femüñ

6³²

Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlün

- 1 Sana agyâr libâs elemek ister dirler
Donadurlar seni billâh sakın ey gül-i ter
- 2 Devletünde ne var agyâra olursak gâlib
Az adam dükele 'âşık-ı hûnîn diller
- 3 Incelüp döndi hilâle bedenüm dirsem ger
Ne alur agzuna cânân ne kulagina koyar

7³³

Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlün

- 1 İrişür nâlelerüm günbed-i gerdûna kadar
Dökerim gözyaşını her gice dâmâne kadar
- 2 Şu'arâ firkati vafsetmede 'âsırlardur
Kimse vaf idemedi firkati bu âna kadar
- 3 Benem ol cûy ki ıollarda kalup hâke girer
İremez zâyi olur lücce-i 'ummâna kadar

Kıt'a³⁴

Mef'ûlü Mefâ'îlü Mefâ'îlü Fe'ûlün

Ey hatt-ı siyeh 'ârız-ı cânâne dolaşma
Yüz karalığın eyleme îmâna dolaşma
Âgûş-ı meyâna taleb itme kemerâsâ

³² Kaf-zâde Faizî; **Tezkire**, 1k.84b-85a

³³ Faik Reşad; **Tezkire**; s.154

Bu gazel Şakayıku'n-Nu'mâniyye Zeyli'nde **degin** redifiyle ıer almıştır.

³⁴ Kınalı-zâde Hasan Çelebi; **Tezkire** s. 848

Faik Reşad; **Tezkire**; s.154

Mânî meded ol serv-i hırâmâna dolaşma

Kıt'a³⁵

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün

Bir gazel didüm iine ol şâh-ı devrân hakkına
Gâyet a'lâ itdüm anı çalışup cân hakkına
Hakkıdur agyârı zîr-i hâk-i hicrâna komak
Lutf idüp ko anı ey serv-i hırâmân hakkına

MATLA'LAR-MÜFRETLER³⁶

1

Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün

Tutuşdı bir kul oğlunun ruh-ı pür-tâbına dünyâ
Ocakdan böyle yalun yüzlü çokdan olmadı peydâ

2

Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'ilü / Fâ'ilün

Dirlerdi 'âşıkun çıkarur cânın ol peri
Hep geldi çıkdı ey dil-i şeydâ dedikleri

3

Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün / Mefâ'ilün

İçüp 'aşkun şarâbın hançer-i bürrânına düşdüm
Katarlar su eger gâyetde kattâl olsa bir bâde

4

Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'ilü / Fâ'ilün

Evvel gülyüz ile çeker kendisine şem'
Pervâneyi dil ile yakar lîk sonradan

5

Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün

³⁵ Kaf-zâde Faizî; **Tezkire**. ık.84b-85a

³⁶ Buradaki beyitler yukarıda çeşitli vesilelerle adı geçen tezkirelerden alınmıştır.

Beni korkutma humâr-ı mey-i hicrân ile sen
Niçe anun gibi baş ağrıları gördüm ben

6

Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'îlü / Fâ'ilün

Âzürde eyler ol gül-i handânı her zamân
Olmaz 'adû-yı hâr gibi bir hırâş-ı cân

7

Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün / Fâ'ilün

Kulluga almak dilerler lutf ile meh-pâreler
Kendisin aldırmasın mı 'âşık-ı bîçâreler

8

Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün

Yalvarup düşmeni gel itme didüm istikbâl
Tutmadı hiç sözüm karşıladı ol gül-i âl

9

Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'Ölü / Fâ'ilün

Şimdidür ibtidâsı dahı vakt-i hüsninün
Evvel bahâra karşı açılır benefşezar

BİBLİYOGRAFYA

Faik Reşad; **Eslâf**, Haz.Şemsettin Kutlu, Tercüman 1001Temel Eser
İsen, Mustafa; **Acıyı Bal Eylemek**, Ankara, 1994

- Kaf-zâde Fâizî ; **Zübdetü'l-Eşâr**, Şehit Ali Paşa Ktb. No.1877
Kınalı-zâde Hasan Çelebi; **Tezkiretü's-şuarâ**; Haz. İbrahim Kutluk, Cilt II, Ankara 1978
Levend, Ağâh Sırrı; **Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve şehr-engizlerde İstanbul**, İstanbul
1958
Mengi, Mine; **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Akçağ yay. Ankara 1994
Mustafa Beyânî ; **Tezkiretü's-şuarâ**, İstanbul Üniversitesi Ktb.Ty. 2508
Riyâzî Mehmed Efendi; **Riyâzü's-şuarâ**, Nuruosmaniye Ktb. No:3724
Seyyid İsmâil Belig; **Nuhbetü' l- Asâr Li Zeyl-i Zübdeti'l-Eşâr**; İstanbul Üniversitesi
Ktb.Ty. 1182
Şemsettin Sâmî; **Kâmûsu'l- A'lâ m**, Tıpkıbasım, Cilt:6, Ankara 1996



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
University Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:53-78, ELAZIĞ-1999

MEHMET EMİRÎ EFENDİ VE ŞİİRLERİ

Özgen FELEK*

ÖZET

Divan şiiri, İstanbul dışında da pek çok merkezde başarılı bir şekilde yaşatılmıştır. Bu merkezlerden biri olan Diyarbakır'da yetişen şairlerden birisi de Ali Emirî Efendinin dedelerinden olan Mehmet Emirî Efendidir. Divan şiirinin klâsik söyleyişlerinden ve mazmunlarından istifade eden şair, hikemi tarzın temsilcisi olan Nâbî'yi örnek almıştır. İlk bölümünde şairin hayatı, sanatı ve eserleri hakkında bilgi verdiğimiz çalışmanın ikinci bölümünde ise, bir mecmuada yer alan 27 gazelinin metni verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Mehmet Emirî Efendi, Divan şairi, gazel.

MEHMET EMİRÎ EFENDİ AND HIS POETRY

SUMMARY

Divan poetry was produced successfully in many centers other than Istanbul which is assumed to be the center of Divan poetry. Diyarbakır was one of the centers for Divan Poetry and one of the Divan Poets who lived and wrote in this city was Mehmet Emirî Efendi, the grandfather of Ali Emirî Efendi used classical Divan expressions and mazmuns and followed Nâbî artistically, who was the representative of Hikemi style. In the first part, informations about the life, art and poetry of Mehmet Emirî Efendi were provided. In the second part, 27 gazals by the poet published in a journal were given.

Key words: Mehmet Emirî Efendi, Divan poet, gazal.

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
University Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:79-101, ELAZIĞ-1999

YABANCI DİL ÖĞRETMENLERİNİN YETİŞTİRİLMESİ SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ*

ÖZET

Etkili yabancı dil öğretimi gerçekleştirmenin bir yolu, eğitim sürecini etkileyen faktörlerden biri olan nitelikli yabancı dil öğretmeni yetiştirmektir. Geçmişten günümüze bakıldığında Ülkemizde yabancı dil öğretmeni çeşitli kaynaklardan sağlanmıştır. Yabancı dil öğretmeni ile ilgili sorunlar ele alınırken konuyu üç aşamadan oluşan bir süreç olarak ele almak gerekmektedir. Bunlar; aday seçimi, hizmet öncesi eğitim ve hizmetiçi eğitimidir. Aday seçiminde üzerinde durulması gereken en önemli nokta, nitelikli kişilerin seçimidir. Bu konuda çeşitli sorunlar bulunmaktadır. Hizmet öncesi eğitimde ise öğretmen adayının mesleğe başlamadan önce, kendisine gerekli olan bilgi donanımına ulaşabilmesi için okuduğu fakültede bazı yeterliklerin bulunması gerekmektedir. Bunlar; ders programları ve içerikleri, kalabalık sınıflar, ders kitapları, yeterli sayıda ve nitelikte öğretim elemanı, teknolojik araç-gereçler ve öğretmenlik uygulaması olarak sıralanabilir. Yabancı dil öğretmenlerinin hizmetiçi eğitimlerinin de gerek sayısal olarak gerekse nitelik açısından yeterli düzeyde bulunmadığı gözlenmektedir. Bu noktada da öğretmenlerin hizmetiçi eğitime katılmalarını sağlayacak, destekleyici ve teşvik edici uygulamalara geçilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Öğretmen yetiştirme, yabancı dil öğretmenleri, aday seçimi, hizmet öncesi, hizmetiçi eğitim

TRAINING FOREIGN LANGUAGE TEACHERS PROBLEMS AND SOLUTIONS

SUMMARY

One of the ways of performing effective foreign language teaching is to train qualified language teacher who is one of the factors affecting educational process. In our country foreign language teachers have been obtained from different sources so far. While studying on the problems dealing with foreign language teachers, three points should be taken into consideration

* Fırat Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi İngilizce Okutmanı

as follows; selecting candidates, pre-service and in-service education. The most important thing in selecting candidates is to be able to select qualified people. There are some problems on this subject. During pre-service education following problems can be observed; problems dealing with curriculum, large classes, source books, teacher-student ratio, technological device and practice teaching. It can also be said that in-service education of foreign language teachers is not at the enough level to meet the needs. There should be some supportive practices to encourage teachers to attend in-service education.

Key Words: Teacher training, foreign language teachers, teacher candidate, pre-service education, in-service education

GİRİŞ

Bilim ve teknolojideki büyük ilerlemeler, iletişim teknolojisindeki devrim niteliğinde gelişmeler, uluslararası iletişimin yoğunlaşması ve kaçınılmaz oluşu, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek, nitelikli, iyi yetişmiş insan gücü ihtiyacını giderek artırmaktadır. Ülkemiz açısından düşünüldüğünde bu durum giderek daha çok önem kazanmaktadır. Batı ile entegrasyonun ilk aşaması sayılabilecek Gümrük Birliği'ne girmiş olan Türkiye'de, birçok alanda ve kurumlarda köklü değişiklikler beklenmekte, hatta bu değişiklikler kaçınılmaz olarak kabul edilmektedir.

Kurumların yapısının ve üretim tarzının değişmesi, verimliliğinin artırılması, o kurumlarda çalışan insanların nitelikleriyle doğrudan ilişkilidir. Bir kurum ancak çalışanları ile ayakta durabilmekte, onların sahip oldukları nitelikleriyle orantılı bir verim elde edebilmektedir. Kurumun sahip olduğu teknolojik imkanlar, araç ve gereçler insan unsuru ile birlikte önem kazanmaktadır. Önce insan... Amerikalı ünlü işadamı Henry Ford, fabrikalarını, aletlerimi, araç-gereçlerimi elimden alın, ama çalışan insanları bana bırakın. Ben o insanlarla her şeyi yeniden kurarım demiştir. Sonuç olarak, bir ülke geleceğe emin ve sağlam adımlarla ilerlemek istiyorsa, öncelikle nitelikli insan gücünü yetiştirmek ve geliştirmek zorundadır.

Günümüz şartlarında iyi yetişmiş birey olmanın gereklerinden biri yeterli düzeyde en az bir yabancı dil (YD) bilmektir. Günümüzde YD dendiğinde Batı dilleri, özellikle İngilizce akla gelmektedir. Çünkü II. Dünya Savaşı'nı takiben, Amerika'nın da dünya üzerindeki siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve teknolojik ağırlığının giderek artması, İngilizcenin dünyada yaygın bir şekilde yabancı dil olarak öğrenilmesini gerekli kılmıştır. Ülkemizde de Batı dillerinin, özellikle İngilizcenin öğretilmesine orta ve yükseköğretim programlarında yer verilmekte ve bu hususta okullara göre değişen bir dizi farklı uygulamalar olmaktadır.

Bu çalışma ile ülkemizde bu kurumlara yabancı dil (İngilizce, Fransızca ve Almanca) öğretmenlerinin nasıl yetiştirildiği, yabancı dil öğretmenleri (YDÖ)'nin hangi kaynaklardan sağlandığı, yeterlikleri ve sorunları ele alınıp, çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılacaktır.

1. YABANCI DİL ÖĞRETMENİ YETİŞTİRME

Herhangi bir öğretim faaliyetinde üç temel unsur bulunmakta ve bu üç unsur da eğitim-öğretim faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Bu üç unsur;

- 1- Öğrenen (öğrenci)
- 2- Öğreten (öğretmen) ve
- 3- Yöntemdir.

Bu çalışmada öğretmen faktörü üzerinde durulacaktır. Eğitimdeki çağdaş gelişmeler bir öğrenme ortamında her ne kadar öğretmenin müdahalesini azaltmakta ise de, öğretmen daima eğitim-öğretim faaliyetini etkilemeye devam edecektir. Yabancı dil öğrenen kişi de en başta bir öğretmendir. Onu diğer öğretmenlerden ayıran tek nokta, branşının farklı olmasıdır. Yeterli nicelik ve nitelikte YDÖ yetiştirmek Türk Milli Eğitim Sistemi içinde daima önde gelen sorunlardan bir olmuştur. Geçmişten günümüze YDÖ yetiştirmek için çeşitli yollar denenmiş ve uygulanmıştır.

2. YABANCI DİL ÖĞRETMENİ YETİŞTİRMENİN TARİHİ GELİŞİMİ

Türkiye'de yabancı dil öğretmenine olan ihtiyacın artışı, öğrenci sayılarındaki artış ile doğrudan orantılı bir seyir takip etmiştir. Ülkemizde 1935 yılında toplam 152 Fransızca, 71 İngilizce, 41 tane de Almanca öğretmeni bulunmaktaydı. Yabancı dil öğretmeni yetiştirmeye daha önceleri ihtiyaç duyulmasına rağmen, 1938'den itibaren uygulamaya geçilmiş ve 1938-1939 eğitim-öğretim yılında liselere YDÖ yetiştirmek amacıyla İstanbul Üniversitesi ile Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)'nin işbirliği ile 2 yıllık bir yabancı diller yüksekokulu açılmıştır. Okulda Almanca, Fransızca ve İngilizce bölümleri bulunmaktaydı. Öğrenciler okulun birinci yılını Türkiye'de, ikinci yılını da öğrendikleri dilin anadil olarak konuşulduğu ülkelerde okuyacaklardı. Her bölüme 20'şer öğrenci alınmaktaydı. Bu okulda dil derslerinin yanısıra Türk edebiyatı ve öğretmenlik ile ilgili dersler de okutulurdu. Okula YD ağırlıklı eğitim-öğretim yapan kolejlerden mezun öğrenci alınırdı ve bu öğrenciler burslu idiler. Daha

sonraları İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla Almanya, Fransa ve İngiltere'ye öğrenci gönderilememiş ve bunun sonucunda okul kapatılarak öğrencileri filolojilerin ilgili bölümlerine dağıtılmıştır (Demircan, 1988).

Ülkemizde YDÖ yetiştirmek amacı ile açılan ilk bölümlerden biri de bugünkü adıyla Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi olan Gazi Eğitim Enstitüsü ve Orta Öğretmen Okulu'ndaki yabancı dil bölümleridir. Gazi Eğitim Enstitüsü ABD'li ünlü eğitimci John Dewey'in 1924 yılında Türkiye'ye gelişinde, onun önerisi üzerine 1925 yılında Konya'da öğretime başlamış ve daha sonra da Ankara'ya taşınmıştır. Bu okulda YD bölümleri ilk olarak 1941 yılında açılmıştır. Önceleri Fransızca bölümü (1941-42), daha sonra da İngilizce (1944-45) ve Almanca bölümü (1947-48) öğretime başlamıştır. Gazi Eğitim Enstitüsü'ndeki bu bölümlerde öğretim süresi önceleri iki yıldır. Daha sonra YD öğretmenlerinin daha iyi yetişmelerini sağlamak amacıyla 1962-63 öğretim yılında üç yıla çıkarılmıştır. Sonraları İzmir-Buca, Diyarbakır, Eskişehir, Konya, Bursa ve Erzurum eğitim enstitülerinde de YD bölümleri açılmıştır (Demircan, 1988).

Ancak ülkemizde YD öğrenmeye yönelik ihtiyaçlar giderek yoğunlaşmış ve bunun sonucunda YDÖ'ne olan ihtiyaç artmıştır. Çünkü YDÖ yetiştiren mevcut okullar öğretmen ihtiyacını karşılayamıyordu.

Bu amaçla bir taraftan yabancı dil bölümlerine alınan öğrenci sayısı artırılırken, bir taraftan da mevcut fiziki kapasite ve imkanların daha ekonomik kullanımı amacıyla 1974-75 öğretim yılında eğitim enstitülerinde (bugünkü ikinci öğretim uygulamasına benzer nitelikte) akşam bölümleri açılmıştır. Akşam bölümlerine alınan öğrenciler 17:00-23:00 saatleri arasında öğretim görmekteydiler (Demircan, 1988).

Ayrıca, mektupla yükseköğretim yoluyla yaz öğretimi başlatılmıştır. Bu tür bir eğitim-öğretim faaliyeti yaz tatillerinde sürdürülmüştür. Bu uygulamaya ilkökul öğretmeni olarak görev yapanlar katılmış ve bir anlamda bu uygulama ile ilkökuldan ortaöğretime öğretmen aktarma fonksiyonunu yerine getirme amacı güdülmüştür. Ancak yaz öğretime devam eden öğrenciler kışın öğretmenlik yazın ise öğrencilik yapmak durumunda kaldıkları için bu uygulama verimli olmamış, dersi veren öğretmenler de istekle derse girmediklerinden arzulanan amaca ulaşamamıştır. Öğrenim süresi üç yıl olan eğitim enstitüleri 1978-79 eğitim-öğretim yılında dört yıla çıkarılmış ve böylece öğretim süresi üç yıl olan uygulamaya son verilmiştir. _Bu okullardan durumları uygun olanlar dört yıllık yüksek öğretmen okuluna dönüştürülmüş ve son olarak 20.7.1982 yılında çıkarılan kanun hükmünde kararname ile üniversitelere eğitim fakültesi olarak katılmışlardır (Demircan, 1988).

Ülkemizde YDÖ yetiştiren bir başka kurum ise ilk başlarda MEB'na bağlı olarak 1975-76 eğitim-öğretim yılında açılan Yabancı Diller Yüksek Okulları (YDYO)'dır. Bu kurumların kuruluş yıllarında öğretim süresi iki yıl iken, daha sonraları üç yıla çıkarılmıştır. Turizm sektörüne YD bilen ara eleman yetiştirmek amacıyla açılan bu okullarda okuyan öğrencilerden gelen yoğun istek ve YDÖ'ne olan ihtiyaçtan dolayı, mezunlarına öğretmenlik meslek bilgisi dersleri verilerek öğretmen olma imkanı tanınmıştır. Daha sonraları Yükseköğretim Kurulu (YÖK)'nun kurulması ve bütün yüksekokulların üniversite çatısı altında toplanması sonucunda bu kurumlar yeni kurulan eğitim fakültelerinin YD bölümleri ile birleştirilmiş ve üniversiter düzeye getirilmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı YDYO dışında, üniversitelerin bünyesinde bulunan YDYO'lar vardı. Ülkemizde YDÖ ihtiyacını karşılamasına katkıda bulunmak amacıyla açılan bu okulların sayısı çok fazla değildi. Biri 1971 yılında Erzurum'da, diğeri 1972 yılında İstanbul'da, bir diğeri ise 1975 yılında Eskişehir'de açılmış olan toplam üç tane YDYO vardı (Demircan, 1988).

YÖK öncesi ülkemizde ortaöğretim kurumlarına YDÖ yetiştiren bütün bu kurumların dışında, üniversitelerin edebiyat fakültelerinde bulunan Batı Dilleri ve Edebiyatları (filolojiler) bölümlerinden mezun olanlar da YDÖ olarak görev yapabilmekteydiler. Aslında açılış amacı YDÖ yetiştirmek olmayan bu bölümlerde okuyan öğrenciler, öğrenim süreleri boyunca öğretmenlik meslek bilgisi dersleri alarak, mezun olduklarında YDÖ olarak görev yapmaktadırlar.

Ülkemizde YDÖ yetiştirme gayretleri sadece yukarıda belirtilen kurumlarla sınırlı kalmamıştır. Çünkü YDÖ yetiştiren kaynakların bu çeşitliliğine rağmen, YDÖ ihtiyacı tam olarak karşılanamamıştır. Bunun başlıca nedenlerinden biri YD bilen insanların maddi açıdan daha cazip başka iş bulma imkanlarına sahip olmalarıdır. Öğretmenlikte maddi olarak tatmin edici bir ücret alınamadığından, YDÖ olarak yetiştirilen insanlar yabancı bir dil bilmenin avantajını kullanarak, başka sektörlerde iş bulabilmekte ve çalışmaktalar. Dolayısıyla ülkemizde YDÖ ihtiyacı bir türlü istenilen düzeyde karşılanamamıştır.

Ülkemizde YDÖ ihtiyacını karşılamak amacıyla Cumhuriyet'ten günümüze YDÖ kaynakları şu şekilde sıralanabilir;

- 1- Üniversitelerin Edebiyat Fakülteleri'ne bağlı Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümleri'nin gündüz (1933) ve gece (1974) bölümlerini bitirenler,
- 2- Üniversitelerin bünyesinde bulunan Yabancı Diller Yüksek Okulları,

- 3- Üniversitelerin YD bölümleri dışındaki bölümlerinde bulunan ve yabancı dili A-B-C kurlarında okuyan öğrenciler,
- 4- Eğitim enstitülerinin YD (gündüz (1941-1978) ve akşam (1974-1978) bölümlerinden mezun olanlar,
- 5- Eğitim enstitülerinin YD bölümlerini dışarıdan bitirenler,
- 6- Eğitim enstitülerinin yaygın yükseköğretim yaz okulunu (1974-77) bitirenler,
- 7- Eğitim enstitülerinde hızlandırılmış (bir yıl karşılığında bir-iki ay süreli) öğrenim görenler (1978-80),
- 8- Eğitim enstitülerinin YD dışındaki bölümlerinde okuyan ancak ek branşı bir yabancı dil olanlar,
- 9- MEB Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu iki yıllık (daha sonraları üç yıl) sadece İngilizce bölümleri bulunan yabancı diller yüksekokullarını bitirenler.
- 10- MEB tarafından zaman zaman açılmış olan öğretmen muaviniği sınavlarını başaranlar,
- 11- MEB tarafından belli dönemlerde açılan öğretmenlik için yeterlik sınavını başaranlar (1941),
- 12- Bilgi ve görgü artırmak amacıyla Batı ülkelerinde bulunmuş olanlar,
- 13- MEB'nın açmış olduğu kurslara katılıp öğretmenlik belgesi alanlar (1939),
- 14- Okul müdürleri tarafından seçilen ve ücretli olarak YD derslerine giren ortaöğretim görmüş kişiler. Bunlar özellikle yabancı özel okulları bitirenler arasından seçilmekteydi.
- 15- Amerikan Barış Gönüllüsü kimliğini taşıyan ABD'li yükseköğrenimli kişiler (1963-1970),
- 16- Yabancı dil bilen ilköğretmen okulu çıkışlı ilköğretmenleri,
- 17- Özellikle Anadolu Liseleri'nde çalışan yabancı uyruklu kimseler veya öğretmenler (Demircan, 1988),

18- Yabancı dille eğitim-öğretim yapan üniversitelerin YD dışındaki bölümlerinden mezun olanlar,

19- Eğitim fakültelerinin Yabancı Diller Eğitimi Bölümleri'nden mezun olanlar (1982'den günümüze).

Yukarıda belirtilen uygulamaların önemli bir kısmı geçmişte kalmıştır. Şu anda ortaöğretim kurumlarına YDÖ yetiştiren tek kaynak Eğitim Fakülteleri'nin Yabancı Diller Eğitimi Bölümleri'dir.

3. YABANCI DİL ÖĞRETMENİNİN ÖNEMİ VE İŞLEVİ

Eğitimin bütün alanlarında olduğu gibi, yabancı dil öğretimi de öğretmensiz düşünülemez. Öğretmen, eğitim ortamını düzenleyen, öğrenciyi yönlendiren, öğrenmeyi sağlayan ve kolaylaştıran kişidir. Gelişen teknolojinin eğitim alanında önemli bir yer edinmesiyle, öğretmenin sınıftaki işlevinin azalacağı düşüncesinin tersine, öğretmen eğitimde hala temel ve önemli bir faktör olmaya devam etmektedir. Hatta denilebilir ki, hiç bir teknolojik gelişme, öğretmen faktörünü tamamen ortadan kaldıramaz. Çağdaş öğretim anlayışında, öğretimin öğretmen merkezli değil, öğrenci merkezli yapılması öngörülmektedir. Ancak bu durum eğitim-öğretim faaliyetlerinde öğretmenin işlevinin ortadan kalktığı veya azaldığı anlamına gelmemektedir. Öğretmen yine de öğretimin vazgeçilmez bir parçası olmaya devam etmektedir ve böyle olmaya da devam edecektir.

3.1. Yabancı Dil Öğretmeninden Beklenen Özellikler

Öğrenci merkezli öğretimde öğretmenden beklenenler, geleneksel öğretmen merkezli öğretimde beklenenlerden az değildir. Öğrencilerin nasıl bir öğretmen istediklerine dair 40 öğrenci üzerinde ABD'de yapılan bir araştırmada şu sonuçlar ortaya çıkmıştır;

İyi bir dil öğretmeni; dostça davranan, herşeyi açıklayan, iyi not tutturan, karşısında ders boyunca sırada oturan birine nasıl davranacağını bilen, öğrencilerden biri gibi olan, onların fikirlerini soran, çok deneyimli olan, grameri iyi açıklayan, kişisel problemler hakkında konuşan, kişilik sahibi olan, zayıf öğrencileri bir tarafa itmeyen, öğrenci psikolojisini bilen, öğrenciye inanan, güvenen ve öğrenciyi kendine inandırıp, güvenciren, derste etkili fakat dikta olmayan, öğrencilere okumaları için kitaplar veren, derste gerektiğinde bir aktör, bir komedyen gibi davranan, bütün öğrencilere sorular soran, iyi bir iletişim kuran ve öğrencisiyle gururlanan kişidir (Prodromou, 1991).

Alkan (1984) da genel olarak bir öğretmende bulunması gereken özellikleri şu şekilde sıralamaktadır;

- 1- Öğretmen, öğrencilerinin her birinin ne kadar başarı göstermesi gerektiğini belirleyebilmeli.
- 2- Öğrencinin başarıya ne ölçüde ulaşabildiğini anlamasına yardım etmeli.
- 3- Herbir öğrenciye, öğrenimini geliştirebilmesi için ne tür bir yardımda bulunması gerektiğini bilmeli.
- 4- Öğrenciyi daima daha fazla öğrenmeye teşvik etmeli.
- 5- Öğrencinin kendi gelişimi için daha fazla sorumluluk sahibi olması için yardım etmelidir.

Öğretmenlerin kendilerinden beklenen bu nitelikleri taşıyabilmeleri ve işlevlerini yerine getirebilmeleri, onların iyi yetiştirilmeleri ile mümkündür. Yeni bir yüzyıla girmenin eşiğinde bulunduğumuz bu günlerde, geleceğin dünyasının iyi yetişmiş insanlar tarafından şekillendirileceği ifade edilmektedir. Öğretmenlerin iyi yetişmiş olmalarını gerektiren nedenler şu şekilde sıralanmaktadır (Tetenbaum ve Mulkeen, 1986);

- 1- 21. yüzyıl bilgiye dayalı bir yüzyıl olacaktır.
- 2- Gelecek yüzyıl giderek artan bir bilgi akışına sahne olacaktır.
- 3- Önümüzdeki yüzyıl hızlı ve sınırsız değişikliklere sahne olacaktır.
- 4- 21. yüzyıl örgütlerin, kurumların ve sistemlerin adem-i merkeziyetçi bir nitelik kazandıkları yüzyıl olacaktır.
- 5- Gelecek yüzyıl insan merkezli olacaktır.
- 6- 21. yüzyılda büyük demografik değişiklikler görülecektir.

Yabancı dil öğretmenlerinin, bilgiyi aktarmada önemli bir araç olan YD'yi iyi öğrenebilmeleri ve öğretebilmeleri açısından, gelecek yüzyıl için yukarıda belirtilen beklentilerin gerçekleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunacağı gözönünde bulundurulduğunda, iyi yetiştirilmeleri gerektiği ortaya çıkmaktadır.

4. YABANCI DİL ÖĞRETMENİ YETİŞTİRME VE İSTİHDAMI

Yabancı dil öğretmeninin yetiştirilmesi belirli aşamalardan oluşan bir süreçtir. Bu süreç üç aşamadan oluşmaktadır. Bunlar; a) aday seçimi, b) hizmet öncesi ve c) hizmetiçi eğitimidir.

4.1. ADAY SEÇİMİ

Öğretmenlik mesleğine giriş sürecinin ilk aşaması aday seçimidir. Aday seçiminde isabetli davranış, öğretmenlik mesleğini yürüteceklerin nitelikli kişilerden oluşmasını sağlayacaktır. Mesleğin gerektirdiği niteliklere sahip adayların seçimi, YD öğretiminin daha etkin yapılmasını ve hedeflenen sonuca ulaşılmasını sağlar.

Türk Eğitim Sistemi'nde ÖSYM tarafından gerçekleştirilen merkezi sınavla seçilmektedir. Bu şekilde bir seçim adayın kişilik özelliklerini, meslek olarak seçmek istediği YD bilgi ve kullanımına yönelik yeterlik düzeyini, genel kültürünün genişliğini, ne tür ilgi ve becerilere sahip olduğunu ortaya çıkaramamaktadır. Halbuki öğretmen adaylarının kişilik özellikleri ile konuşma ve bedensel özrünün olup olmadığının belirlenmesi, bu tür özürleri bulunanların öğretmen yetiştiren kurumlara alınmaması gerekmektedir. Bu tür özellikler ancak sözlü sınavlar yapılarak belirlenebilir. Bütün bunların dışında, ne olursa olsun üniversiteye girme kaygısı ile adayların tercihlerini rastgele yaptıkları da gözlenmektedir.

Karagözoğlu (1987), öğrencilerin merkezi sınav sistemi ile tercihlerini yaparken, çoğunlukla mesleklerini tanımadan sıralama yaptıklarını belirtmektedir. Bu genel bir tanımlamadır. Ancak YD öğretmen adaylarının da mesleğe yönelmelerinde bu genellemeden ayrı tutulamayacakları gözönünde bulundurulmalıdır.

Sebüktekin (1983), mevcut merkezi sınav sistemi ile YD öğretmen adaylarının giriş sınavlarında çok genel bir değerlendirme ile eğitim fakültelerine alındığını ifade etmektedir. Daha ilk aşamada yaşanan bu aksaklık, öğretmen adayını okul hayatında hayal kırıklığına uğratabileceği gibi, mesleğin gerektirdiği niteliklere sahip olmayan kişilerin öğretmenlik mesleğine geçmelerine de yol açabilmektedir.

YDÖ yetiştiren kurumlara gelenlerle ilgili başka bir sorun da bu kurumlara düşük puan alan öğrencilerin gelmesidir. Gerçi bu sorun sadece YDÖ yetiştiren kurumlar için sözkonusu değildir. Ülkemizde öğretmen yetiştiren bütün alanlar için aynı sorun sözkonusudur. Demirel'in (1991) yaptığı bir araştırma ile

YDÖ yetiştiren üç eğitim fakültesi (Hacettepe, Marmara, Selçuk) ile yine aynı üniversitelere bağlı üç edebiyat fakültesinin İngilizce, Fransızca ve Almanca bölümlerini tercih eden öğrencilerin ÖSYS taban puanları arasında yapılan bir karşılaştırmada, eğitim fakültelerini tercih eden öğrencilerin taban puanlarının, edebiyat fakültelerini tercih edenlerin taban puanlarından daha düşük olduğu ortaya konmuştur.

Öğretmenlik mesleğini seçenlerin nitelikli kişilerden oluşması gerekmektedir. Bir öğretmenden beklenenler, herhangi bir meslek grubundan beklenenlerden daha fazla ve önemlidir. Çünkü, öğretmen insan yetiştirmekte, insana şekil vermekte, onu geleceğe hazırlamakta, dolayısıyla ülkenin kalkınmasında en önemli ve vazgeçilmez bir unsur olan nitelikli insangücünün yetiştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Bu yönüyle bir öğretmenin yetiştirilmesi, örneğin demir ve metallerle uğraşan bir makina mühendisinin yetiştirilmesinden daha az önemli değildir. Metal parçalarına şekil vermeye çalışan kişi ile insana şekil vermeye çalışanın yetiştirilmesine verilen önem arasındaki fark, bir ülkenin öğretmenine verdiği önemi göstermektedir.

4.2. YETİŞTİRME SÜRECİ

Öğretmenden beklenenler daima üst düzeyde şeyler olmuştur. Bu bakımdan öğretmen adayının seçiminde ve yetiştirilme sürecinde, amaçların üst düzeyde niteliklere sahip bir öğretmen yetiştirmeye yönelik olarak belirlenmesi gerekmektedir.

Windsor Üniversitesi Eğitim Fakültesi nasıl bir öğretmen yetiştirmeyi hedeflediğini şu şekilde belirlemiştir (Crawford, 1990);

Yetiştirilecek öğretmen,

- 1- Öğrencide yaşam boyu öğrenme temeli oluşturabilecek,
- 2- Öğrencinin fiziksel, sosyal, duygusal ve zihinsel alanlar gibi bütün gelişme alanlarıyla ilgili bilgi ve yeteneklerini geliştirebilecek,
- 3- Öğrencinin kendine güvenini, yeterlik duygusunu ve öğrenmeye yönelik olumlu duygularını geliştirecek bir eğitim üzerinde yoğunlaşan,
- 4- Herbir öğrenciyi bireysel özellikleri olan bireyler olarak gören,
- 5- Öğretim programını ve öğretimi yetenek ve ilgilerdeki bireysel farklılıklara cevap verecek biçimde bir etkinlik olarak gören,

- 6- Farklı düzeydeki yetenek, gelişme ve öğrenme tarzlarını program planlamada belirleyici unsur olarak kabul eden ve kullanan,
- 7- Öğrencinin ilgilerine ve önerilerine cevap veren uygun öğrenme merkezlerini ve projeleri öğrencinin öğreniminde rahat bir şekilde bütünleştiren,
- 8- Öğrencilerin karşılıklı aktif katılımları ile öğrenmelerini sağlayacak bir ortam oluşturan,
- 9- Bilgisayar öğretim ortamı ile bütünleştiren,
- 10- Öğrencilerin düşüncelerini ortaya koymalarını sağlayarak, onların sorularına cevap vererek, sınıfta konuşmalarını ve fikirlerini söylemeye teşvik ederek öğrenme ortamını zenginleştiren,
- 11- Öğretim faaliyetini ortak veya tek başına rahat bir şekilde gerçekleştiren,
- 12- Değişik çalışma yer ve alanlarını sağlayan ve esnek bir şekilde kullanan,
- 13- Öğrenme materyalleri ve aktivitelerini öğrencilerin yaşamları ile bütünleştiren,
- 14- Öğretim programı aracılığıyla dil üzerinde yoğunlaşan,
- 15- Değişik alanlarla ilgili konuları açıklama, keşfetme ve problem çözme yoluyla ortaya koyan,
- 16- Sınıfı, öğrencilerin değerleri keşfettiği, sosyal yaşamın kurallarını öğrendiği ve bireysel farklılıklara saygı gösterdiği bir sosyal ilişkiler laboratuvarı olarak gören,
- 17- Öğrencilerin kendilerine güvenlerini artırmak amacıyla, çok kültürlü ve cinsiyet farklılıklarına dayanmayan, yaşantılarını zenginleştirmek için farklılıkları, benzerlikleri saygıyla kabul etmeye teşvik eden,
- 18- Öğrencileri bireysel karar vermeleri için cesaretlendiren, aktivitelere katılmaları için motive eden ve harekete geçiren,
- 19- Öğrencileri, onların ailelerini ve diğer öğretmenleri eğitim sürecinde bir ortak gibi gören ve

20- Yeterli, atılgan ve yaratıcı bir öğretmen olmaya çalışan bir kişidir.

Yabancı dil öğrenme sürecinde, öğrenciyi sürekli merkezde tutarak, onu motive edip, esnek ve çeşitli materyallerle zenginleştirilmiş bir öğrenme ortamı oluşturarak, etkin bir dil öğrenimini sağlaması beklenen YDÖ'nin yukarıda belirtilen özellikleri taşıması, yetiştirme sürecinin önemini ortaya çıkarmaktadır.

Yabancı dil öğretmeni yetiştirme süreci daha önceden de değinildiği gibi 1982 yılında uygulanmaya başlanan Yükseköğretim Kanunu ile dört yıllık bir süreye çıkartılarak, belli bir standarda kavuşturulmuştur. Bu süre içinde öğrencilerin alan, meslek ve genel kültür bilgilerine istenilen düzeyde ulaşmış olmaları gerekmektedir. Bu alanlar için XI. Milli Eğitim Şurası Komisyon Raporları'nda oranlar şu şekilde belirlenmiştir:

- Alan bilgisi % 64.6,
- Öğretmenlik meslek bilgisi % 25.0,
- Genel kültür % %10.4.

Ancak öğrencilerin yukarıda belirlenen standartlar çerçevesinde yetiştirilmelerini engelleyen bazı sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunları şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Ders programları ve içerikleri,
- Kalabalık sınıflar,
- Kitap sorunu,
- Öğretim elemanı-öğrenci oranı,
- Teknolojik kaynakların (araç-gereç) yetersizliği ve
- Öğretmenlik uygulaması.

4.2.1. Ders programları ve içerikleri

Yabancı dil öğretmeni dört yıllık öğretim hayatı süresince, daha sonra öğretmen olarak görev yapacağı okullarda mesleğini yürütebilmesi için kendisine gerekli olan alan, meslek ve genel kültür derslerini belli düzeylerde almak zorundadır. Bu alanlar için XI. Milli Eğitim Şurası'nca belirlenen oranlar yukarıda belirtilmişti.

Eğitim fakülteleri ilk kuruluş yıllarında YÖK tarafından gönderilen standart ders programlarını öğretimde kullanmışlardır. Ancak daha sonraki yıllarda ders programları sürekli yenilenmiş ve değiştirilmiştir. Demirel (1991) tarafından Hacettepe, ODTÜ ve Gazi Üniversitelerine bağlı Eğitim Fakülteleri'nin bünyelerinde bulunan İngilizce öğretmenliği bölümlerindeki ders programları ve içerikleri hakkında yapılan bir araştırmada aşağıda belirtilen bulgular elde edilmiştir;

Meslek bilgisi derslerinin genel ortalaması Hacettepe Üniversitesi'nde %12, ODTÜ'de %9, Gazi Üniversitesi'nde ise %11'dir. Genel kültür dersleri ise Hacettepe'de derslerin %15'ini, ODTÜ'de %10'unu, Gazi'de ise %13'ünü oluşturmaktadır.

Görüldüğü gibi, meslek bilgisine yönelik derslere en fazla %12 oranında Hacettepe Üniversitesi'nde yer verilmiştir. Diğer alanlarda ise %5 ile %8'e varan farklılıklar bulunmaktadır. Öğretmen yetiştiren kurumların hepsinin tek bir şablona oturtulmuş programları uygulaması doğru olmayabilir. Ancak, programların hedef kitlenin durumuna göre birbiri ile paralellik göstermesi daha doğru bir yaklaşımdır.

Yabancı dil öğretmen adayının fakültede okuyabileceği dersleri ana hatlarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür (Sebüktekin, 1983):

•Yabancı dil bilmeye ve öğrenmeye yönelik dersler:Konuşma, okuma, yazma, dilbilgisi, metin okuma ve inceleme,

•**Genel eğitim dersleri:** Eğitime giriş, eğitim sosyolojisi, eğitim psikolojisi, eğitim ilke ve yöntemleri, ölçme ve değerlendirme, eğitim teknolojisi, rehberlik, eğitim yönetimi,

•**Yabancı dil eğitimine yönelik dersler:** Dilbilime giriş, öğrenilen yabancı dil ile Türkçenin yapılarına yönelik dersler, karşılaştırmalı dilbilgisi, genel yabancı dil öğretim yöntemleri, özel yabancı dil öğretim yöntemleri, yabancı dil öğretim ve uygulamaları,

•**Yabancı dil ile ilgili dersler:** Öğrenilen yabancı dilin edebiyatı, çeviri, Türk kültürü ve yabancı dilin konuşulduğu ülkenin kültürüne yönelik dersler,

•**Genel kültür dersleri:** Tarih, felsefe, sosyoloji, psikoloji, bilgisayar, istatistik, ikinci yabancı dil gibi dersler.

4.2.2. Kalabalık Sınıflar

YDÖ yetiştiren kurumların asıl amacı öğretmen yetiştirmek olmakla beraber, bu kurumlar başka bir işlevi de yerine getirmek zorundadır. Bu kurumlara gelen öğrencilerin bir bölümü her ne kadar ortaöğretimden yeterli düzeyde YD bilgisi ile gelmekte iseler de, önemli bir bölümü oldukça yetersiz düzeyde YD bilgisi ile üniversiteye gelmektedir. Bu noktada eğitim fakültelerinin yabancı diller eğitimi bölümlerinde okuyan öğretmen adayı öğrencilere yabancı bir dil öğretilmesi olayı söz konusu olmaktadır.

YD öğreniminde ön planda bulunan noktalardan biri, konuşma becerisinin geliştirilmesidir. Konuşma becerisi geliştirilirken öğrencinin doğru telaffuzu kazanması önem kazanmaktadır. Ayrıca konuşma becerisini geliştirmenin yanısıra, okuma, yazma ve çeviri yapma gibi sürekli olarak öğretmen-öğrenci etkileşimini gerektiren aktiviteler kalabalık sınıf ortamlarında istenilen düzeyde gerçekleşmemektedir.

Üst sınırın 20'yi geçmemesi gereken YD sınıflarında öğrenci sayısı bu rakamın çok üstünde bulunmaktadır. Bunun sonucunda öğretim elemanları öğrenciyi yeterince tanıyamamakta ve yapılan sınavlar da sağlıklı olmamaktadır. Sürekli ödev verilmesini ve verilen ödevlerin de kontrol edilmesini gerektiren YD eğitimi kalabalık sınıflarda yapıldığı için öğrencilerin ödevlerine ve sınav kağıtlarına yeterli düzeyde zaman ayrılmamaktadır (Tosun, 1987). Bunun sonucunda öğrenci sürekli geribeslemeyi gerektiren bir ortamdan uzak bir şekilde öğretimini tamamlamakta ve mesleki açıdan yetersiz bir şekilde mezun olmaktadır.

4.2.3. Kitap Sorunu

YDÖ adaylarının karşı karşıya buldukları sorunlardan biri de kitap sorunudur. YD öğrencisinin kaynak kitapları yurt dışından getirilmektedir. Bu kitapların fiyatları dövize endeksli olarak belirlenmekte, bundan dolayı da kitaplar oldukça pahalıya mal olmaktadır. Çoğunlukla öğrencinin gelir düzeyi bu kitapları almaya uygun değildir ve bunun sonucunda da öğrenci kendisini iyi yetiştirmeye önemli ölçüde katkıda bulunabilecek kaynak eserleri alamamaktadır. Kitap fiyatlarının yüksek oluşunun yanı sıra, her dersin belirli bir kitabı olmak yerine bir çok kitap kaynak olarak kullanıldığı için, öğrenci bu kitapların ancak çok azına ulaşabilmektedir. Ayrıca kurumların kitaplıkları da gerekli kitapları sağlama açısından yetersiz kalmaktadır. Bu durumda öğrenci çoğunlukla derslerde tuttuğu notlarla yetinmekte ve öğrenim hayatı boyunca edinmesi gereken mesleki bilgilerin bir kısmından mahrum kalarak yetişmektedir.

4.2.4. Öğretim Elemanı-Öğrenci Oranı

Ülkemizde 2547 sayılı YÖK yasının kabul edilip, yürürlüğe girmesinden önce MEB'na bağılı öğretmen yetiştiren kurumlardaki öğretmen ihtiyacı atama yolu ile karşılanmakta ve öğretim herhangi bir akademik ünvan sahibi olmayan kişiler tarafından yürütölmekteydi. YÖK ile gelen yeni uygulamada eğitim fakültelerinin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri, akademik ünvan sahibi öğretim elemanlarına olan ihtiyacın ortaya çıkmasıdır.

Öğretmen adaylarını üniversiter düzeyde bir eğitime tabi tutma düşüncesi karşısında, bu adayların eğitim-öğretim faaliyetlerine aktif olarak katkıda bulunacak öğretim elemanlarının da hem nicelik hem de nitelik açısından üniversiter düzeyde olması gerekmektedir. Ancak bu alanda büyük bir açık bulunmaktaydı.

YDÖ yetiştiren kurumlarda, özellikle üç büyük kentin dışında, yeterli sayıda akademik ünvan sahibi öğretim elemanı bulunmamaktaydı. Hatta Ankara'daki üç büyük üniversitenin eğitim fakültelerinde öğretim üyesi ile öğrenci oranında istenilen düzeye bile ulaşamadığı belirlenmiştir (Demirel, 1991).

Birçok açıdan taşradaki üniversitelere göre daha avantajlı durumda olan kurumlarda durum bu iken, taşradaki üniversitelerin durumu daha olumsuzdu. Bazı üniversitelerin YDÖ yetiştiren bölümleri uzun süre kadrolarında öğretim üyesi bulunmadan eğitim-öğretimlerini akademik ünvanı olmayan öğretim görevlisi ve okutmanlar tarafından yürütmüştür.

Öğretim elemanı ihtiyacını karşılamak için uzun süre merkeze yakın üniversiter merkezde yetişmiş öğretim üyesi bulunan, öğretim elemanı açısından daha avantajlı üniversitelerin öğretim elemanlarından yararlanmışlardır. Bu öğretim elemanları 15 günde veya ayda bir gelerek, derslerini bir veya iki gün içinde yoğunlaştırılmış bir şekilde vermişlerdir.

Öğretim elemanlarının sayıca yetersizliğinin yanısıra, yürütmek zorunda oldukları haftalık ders saatleri 30 saate kadar ulaşabilmekte ve bu durum ise öğretim elemanından beklenen verimi azaltmaktadır. Ayrıca öğretim elemanlarının bir çoğu öğrettikleri dilin anadil olarak konuşulduğu ülkeyi henüz görmemişlerdir (Tosun, 1987).

Hiç kuşkusuz yabancı bir dil öğrenme veya öğretme, o dilin salt dilbilgisi kurallarının bilinmesi ve aktarılmasından ibaret değildir. Dil bir milletin hayatını, kültürünü, düşünce dünyasını, yaşama tarzını yansıtır ve bu bağlamda sevinçlerini, üzüntülerini, kırgınlık ve kızgınlıklarını, hüzünlerini, umutlarını ve

mutluluklarını yansıtmaktadır. Bu anlamda öğrenilen ve öğretilen yabancı dilin anadil olarak konuşulduğu tabii ortamda bulunmuş olma ve ait olduğu kültürü tanıma önem kazanmaktadır. Bundan dolayı bir YD öğretmeni açısından, öğrettiği dilin anadil olarak konuşulduğu ülkede bulunmamış olmak önemli bir eksiklik olarak kabul edilmektedir.

4.2.5. Teknolojik Kaynakların Yetersiz Oluşu

YDÖ yetiştirme aşamasındaki sorunlardan biri de yetiştikleri fakültelerin teknolojik araç ve gereçlere istenilen düzeyde sahip olmamaları ya da bunlardan yoksun olmalarıdır. Bu olumsuz durum öğretmen adayı öğrencilerin iyi yetişmemelerine neden olmaktadır.

Çağdaş eğitim teknolojilerinin YDÖ yetiştiren kurumlarda yeterince kullanılmadığı, eğitimin önemli ölçüde kitap, defter, kalem, karatahta, tebeşir gibi geleneksel araçlarla sürdürüldüğü gözlemlenmektedir. Bunun dışında YD laboratuvarı, teyp, kaset, video, projektör gibi araç-gereçlerden mevcut olanlar bile yeterince kullanılmamakta, bunların bakımını yapacak kadrolu teknik elemanlar veya bu tür kadrolar bulunmamaktadır (Tosun, 1987).

Demirel'in (1991) yaptığı bir araştırma ODTÜ, Hacettepe ve Gazi Üniversiteleri'ne bağlı YDÖ yetiştiren bölümlerin dahi ihtiyacı karşılayacak düzeyde teknolojik araç-gereçlere sahip olmadıklarını ortaya koymuştur. YDÖ adayları teknolojik araç-gereçlerin kullanım özelliklerini bilmeden hatta onları daha tanımadan mezun olmakta ve meslek hayatında ya geleneksel öğretim metotlarını takip etmekte ya da bu cihazlarla karşılaştığında zorluk çekmekte, uyum gösterememektedir. İşin daha garibi YDÖ yetiştiren kurumların çoğunda olmayan araç-gereçler bazı özel ortaöğretim kurumlarında fazlasıyla bulunmakta ve yetersiz araç-gereçlerin bulunduğu öğretmen yetiştiren fakültelerden mezun olan YDÖ bu kurumlara öğretmen olarak gidebilmektedir.

4.2.6. Öğretmenlik Uygulaması

YDÖ adaylarının hizmet öncesi eğitimleri süresince geçmek zorunda oldukları aşamalardan biri de uygulama dönemidir. Uygulama öğretmen adaylarının okulun son sınıfında iken MEB'na bağlı ortaöğretim kurumlarında belli süre içinde dersi veren öğretmenin nezaretinde derslere girmesi ve ders anlatmasını içermektedir. Bu süre, eğitim fakültesi öğrencileri ile fen-edebiyat fakültesi filoloji bölümündeki öğrencilere aynı şekilde uygulanmamaktadır.

Öğretmen adayının hizmet öncesi katıldığı öğretmenlik uygulamalarının yararları şu şekilde sıralanmaktadır (Beynon ve Onslow, 1992);

1. Öğretmenlik uygulaması öğretmen adaylarının okul kültürüne ilk uyumunu sağlar.

2. Öğretmen adaylarına deneyimli öğretmenlerin uygulamalarını gözleme imkanlarını sağlayarak, destekleyici ve pozitif bir okul ortamını yaşatır.
3. Öğretmen adaylarının gözlemlerini deneyimli öğretmenlerle tartışma fırsatını sağlar.
4. Destekçi bir ortamda, farklı yöntem ve stratejilerin keşfedilmesini ve uygulanmasını sağlar.
5. Öğretmen adaylarına düzenli şekilde geribesleme sağlayarak yansıtıcı uygulama ile yeteneklerini geliştirmelerine katkıda bulunur.
6. Öğretmen adaylarının öğretim faaliyetlerine yönelik olarak kişisel bir tarz ve felsefe geliştirmelerini destekler.
7. Öğretmen adaylarına mesleğin gereklerini ve beklentilerini gözleme ve mesleğin avantajları üzerinde düşünmelerini sağlar.
8. Öğretmen adaylarının ilk gelişme ve ilerleme aşamasını oluşturur.

Öğrenci ile çoğunlukla birebir iletişim halinde yapılması gereken YD öğretimini gerçekleştirecek olan YDÖ'nin, hizmete başlamadan önce mesleği tanınması, kendisinden beklenenleri bilmesi ve bunları etkin bir şekilde yerine getirebilmesi açısından öğretmenlik uygulaması önem kazanmaktadır.

4.3. YABANCI DİL ÖĞRETMENLERİNİN HİZMETİÇİ EĞİTİMİ

Öğretmen yetiştirme sürecinde hizmetiçi eğitim ile hizmet öncesi eğitim bir bütünün iki ayrı parçasıdır. Hizmetiçi eğitim, bireyin mesleki etkinliğinin devamlılığını sağlayan bir uygulamadır. Taymaz (1992), hizmetiçi eğitimi özel ve tüzel kişilere ait işyerlerinde belirli bir ücret veya maaş ödenerek işe başlamış ve çalışmakta olan bireylerin görevleri ile ilgili gerekli bilgi, beceri ve tutumları kazanmalarını sağlamak üzere yapılan bir eğitim olarak tanımlamaktadır.

Hizmetiçi eğitim sürekli bir değişimin yaşandığı, bilginin devamlı ve hızlı bir şekilde arttığı ve bunun sonucunda bireylerin var olan bilgileriyle uzun süren mesleklerini yürütmesinin çok zor olduğu bir ortamda uygulanması kaçınılmaz bir eğitim sürecidir. Değişen sosyal, ekonomik ve teknolojik şartlar bazı meslekleri tamamen ortadan kaldırırken, bazı mesleklerin de yapılarında önemli değişiklikleri kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu durumda iş alanlarında meydana gelen değişikliklere uyum sağlaması açısından, hizmetiçi eğitim hem önemli bir işlev görmekte hem de uygulanması zorunlu olmaktadır.

Öğretmen yetiştirme açısından hizmet öncesi eğitim dönemi çoğunlukla gözönünde bulundurulmakta ve ortaya konan çözüm önerileri de genel olarak bu eğitim sürecine yönelik olmaktadır (Açıkalin, 1989). Oysa ki öğretmen

mesleğinin başında iken de sürekli yenilenme ihtiyacı içindedir ve bunu sağlayacak en uygun yol da hizmetiçi eğitimidir. Bu durumda, özellikle öğretim yöntem ve tekniklerinde sürekli değişiklik ve yeniliklerin meydana geldiği yabancı dil öğretimini yürüten YDÖ için bu yenilikleri yakından tanıma ve uygulama fırsatlarını sağlaması açısından hizmetiçi eğitim büyük bir önem kazanmaktadır.

Bilindiği gibi öğretmenlerin hizmet öncesi eğitimi üniversitelerde gerçekleştirilirken, mesleklerini yürüttükleri hizmet alanları ise MEB'na bağlı ortaöğretim kurumlarıdır. Dolayısıyla hizmetiçi eğitim faaliyetleri de MEB'nin sorumluluğu altındadır. Bu anlamda uygulamalara bakıldığında zaman zaman bu iki kurum arasında kopukluk olduğu gözlenmektedir. Öğretmenler ile eğitim kurumlarında çalışan diğer personelin hizmetiçi eğitim faaliyetleri MEB bünyesinde bulunan Hizmetiçi Eğitim Dairesi Başkanlığı tarafından planlanıp uygulanmaktadır. Bakanlık merkez teşkilatında daire başkanı, şube müdürleri, eğitim uzmanları, şefler ve diğer memurlar, taşra teşkilatında ise Hizmetiçi Eğitim Enstitüleri ve Geçici Eğitim Merkezleri bulunmaktadır.

MEB'nin yabancı dil öğretmenlerine yönelik çeşitli düzeylerde açtığı hizmetiçi eğitim kursları bulunmaktadır. Bu kurslar mesleğe yeni başlayan YDÖ'ne, bazıları da mesleği devam ettiren öğretmenlere yöneliktir. Bazı hizmetiçi eğitim faaliyetleri YDÖ'nin branş değiştirmelerine yönelik olmaktadır. Ülkemizde Fransızca'nın giderek önem kaybetmesi üzerine, ortaöğretim kurumlarında Fransızca'yı YD olarak öğrenmek isteyenlerin sayısında önemli azalmalar meydana gelmiştir. Bunun sonucunda, ortaöğretim kurumlarında görev yapan Fransızca öğretmenlerinin çoğunluğu önemini yitiren bir meslek sahibi olma durumu ile karşı karşıya kalmıştır, Bunun üzerine MEB Fransızca öğretmenlerine yönelik olarak bazı hizmetiçi eğitim kursları açarak, bu öğretmenlerin Türkçe veya İngilizce öğretmeni olarak çalışmalarına imkan hazırlamıştır.

Aşağıda MEB'nin 1990-98 yılları arasında ortaöğretimde görev yapan YDÖ'ne yönelik olarak planladığı hizmetiçi eğitim faaliyetleri tablo halinde verilmiştir.

TABLO: MEB Yabancı Dil Öğretmenleri Hizmetiçi Eğitim Planı

Yıl	İngilizce	Almanca	Fransızca
1990	627	767	234
1992	1130	268	-
1993	546	50	30
1994*	411	72	106
1995	1357	854	-
1996	1135	260	-

1997	525	150	150
1998	965	172	50
Toplam	6696	2593	570

* Tasarruf tedbirleri nedeniyle uygulanmamıştır.

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı'na ait yukarıda belirtilen yıllara ait Hizmetiçi Eğitim Planları

Bakanlığın 1991 yılına ait hizmetiçi eğitim faaliyetlerini içeren kitapçığına ulaşamadığı için bu yıla ait sayısal bilgiler sunulamamıştır. Tabloda belirtilen rakamların dışında, ayrıca her yıl YDÖ'ne yönelik, öğretmenlerin görev yaptıkları illerde düzenlenen mahalli YD kurslarına katılanların sayısı Valilik'ler tarafından belirlendiği için Bakanlığın hizmetiçi eğitim planlarında sayısal bilgi verilememektedir. Bundan dolayı bu kurslara katılanların sayısı ile ilgili herhangi bir tespitte bulunulamamıştır.

Tabloya bakıldığında düzenlenen kurslara katılması planlanan YDÖ'nin sayısının, branşı İngilizce olanlarda, branşı Almanca ve Fransızca olanlara göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum ortaöğretimde çalışan İngilizce öğretmenlerinin sayısı gözönüne alındığında doğal sayılmalıdır. Hizmetiçi eğitim faaliyetlerinin sayısal olarak yeterliği yanısıra, planlanan faaliyetlerin ne derece etkin gerçekleştirildiği de ayrıca araştırılması gereken bir konudur.

Ülkemizde öğretmenler açısından hizmetiçi eğitime katılmaya teşvik edici unsurların bulunmadığı ve katılımın da pek cazip olmadığı görülmektedir. Örneğin, bu faaliyetlere katılanların ücretlerinde herhangi bir farklılık olmamakta ya da alınan derslerin belli ölçüler çerçevesinde lisans tamamlama veya lisansüstü derslere kredi olarak sayılabileceği gibi uygulamalar bulunmamaktadır. Katılım, bireyin uğraş alanında meydana gelen değişikliklerle, yenilikleri takip etme ve öğrenme isteği sonucu gerçekleşmekte ve çoğunlukla gönüllülük esasına dayanmaktadır. Bütün bu faktörler hizmetiçi eğitim faaliyetlerine katılımın, istenilen düzeyin altında gerçekleşmesine yol açmaktadır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde elde edilen sonuçlar ve bu sonuçlara bağlı olarak çeşitli öneriler ortaya konmaktadır.

5.1. Sonuçlar

Ülkemizde YDÖ adayı seçimi, yetiştirme ve istihdamında belli bazı sorunlar yaşanmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. YDÖ yetiştirme görevi 2547 sayılı YÖK kanunu ile eğitim fakültelerinin yabancı diller eğitim bölümlerine verilmesine rağmen, YDÖ'ni tek kaynaktan yetiştirme arzusunun yeterince amacına ulaşmadığı görülmektedir. Çünkü, programları öğretmen yetiştirmeye göre düzenlenmemiş olan fen-edebiyat fakültelerinin filoloji bölümlerinden mezun olanlar da sertifika yolu ile YDÖ olarak çalışmaktadırlar. Bunun dışında, özellikle İngilizce öğretmeni ihtiyacını karşılamak amacıyla, zaman zaman yabancı dille eğitim yapan üniversitelerin herhangi bir bölümünden (örneğin, kimya mühendisliği, matematik bl. vb.) mezun olanlar da YDÖ olarak görevlendirilebilmektedir. Sadece yabancı dille eğitim yaptığı için, herhangi bir bölümden mezun olan kişinin YD öğretiminde ne kadar etkili olacağı, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.
2. Yabancı dil öğretmenliğine girişin ilk aşaması olan aday seçiminde daha nitelikli kişilerin mesleğe kazandırılmalarında bazı güçlükler bulunmaktadır. YDÖ olacak kişinin, ÖSYM tarafından yapılan merkezi sistemle seçilmesi, bir yabancı dil öğretmeninde bulunması gereken konuşma becerisine dayalı özelliklerin test edilmesine imkan tanımamaktadır.
3. YDÖ yetiştiren kurumlarda, sınıflarda bulunan öğrenci sayısı, olması gereken sayının oldukça üstünde bulunmaktadır. Bu durum YD gibi doğrudan öğretmenle bire bir iletişim halinde bulunmayı gerektiren bir alanda öğretmen adaylarının yetersiz bir düzeyde yetişmelerine yol açmaktadır.
4. YD kitapları yurtdışından getirildiği için fiyatları yurt içinde yayınlanan kitaplara göre daha pahalıdır. Bu yüzden öğretmen adayı kendisi için gerekli olan kaynak eserlere yeterince ulaşamamakta ve kitap temininde çeşitli güçlükler yaşamaktadır.
5. YDÖ yetiştiren kurumlarda öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı gereğinden fazladır. Özellikle büyük şehirlerin dışında bulunan üniversitelerde ciddi düzeyde öğretim üyesi açığı bulunmaktadır. Derslerin önemli bir kısmı akademik ünvan sahibi olmayan öğretim görevlisi veya okutmanlar tarafından yürütülmektedir.
6. YDÖ yetiştiren kurumlar gerekli çağdaş eğitim teknolojisi imkanlarından mahrumdur.

7. Öğretmenlik uygulamaları zaman zaman formaliteden öteye geçmemekte ve istenilen amaca ulaşmaktan uzak bir şekilde yürütülmektedir.
8. Yabancı dil öğretmenlerinin hizmetiçi eğitim faaliyetlerine katılımı hem sayısal bakımdan hem de yeterlikleri açısından tartışmaya açıktır. Öğretmenlerin bu faaliyetlere katılımını sağlayacak, cazip kılacak ve teşvik edecek unsurlar (yönetici olarak görev alma avantajı, maaş artışı, terfi vb.) bulunmamaktadır.

5.2. Öneriler

1. YDÖ yetiştirme kaynağı olan eğitim fakülteleri dışındaki fakültelerden mezun olanlar YDÖ olarak görevlendirilmemelidir. Öğretmen ihtiyacını sağlamak amacıyla eğitim fakültesi dışındaki fakülte mezunları alınacaksa, çok iyi bir seçim yapılarak alınması gerekmektedir.
2. YDÖ yetiştiren kurumlara öğrenci alınırken, merkezi sınavla öğrenci almak yerine, öğretmen adayının YDÖ olarak çalışıp çalışamayacağına dair belli özelliklerinin (konuşma veya önemli bir bedensel özür gibi) yeteneğinin belirlenmesi amacıyla sözlü sınavlar da yapılmalıdır.
3. YDÖ yetiştiren kurumlara alınan öğrenci sayısı YD eğitimi-öğretiminin niteliğini olumsuz yönde etkilemeyecek oranda tutulmalıdır.
4. YDÖ adayının kaynak kitaplara daha rahat ulaşmasını sağlamak amacıyla bölüm ve okul kütüphaneleri zenginleştirilmelidir. Bu şekilde öğrencinin hem oldukça pahalı ve dolayısıyla alım gücünün üstünde olan, hem de zaman zaman dışarıda temin etmekte güçlük çektiği kaynak eserlere ulaşması sağlanmış olur.
5. Öğretim üyesi sıkıntısının ciddi ölçüde yaşandığı yerlerde, öğretim üyesi açısından sıkıntısı olmayan üniversitelerden yararlanılabilir. Bu tür imkandan yararlanma söz konusu değilse (örneğin belli merkezlere uzaklıktan dolayı), öğretim üyesi açısından nitelikli eğitimi sağlayacak sayıyı oluşturmadan bu bölümler açılmamalıdır.
6. YDÖ yetiştiren kurumlar daha etkin YD öğretimi sağlamak ve öğretmen adayını daha iyi yetiştirmek amacıyla gerekli teknolojik araç-gereçlerle donatılmalıdır.

7. Öğretmenlik uygulamalarını formaliteden çıkarıp, üniversite, uygulamanın yapıldığı okul ve koordinatör öğretmen arasında sıkı bir işbirliği kurularak daha kontrollü ve etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi sağlanmalı ve sürenin daha uzun tutulması gerekmektedir.
8. Yabancı dil öğretmenlerinin hizmetiçi eğitim faaliyetlerine katılması için hizmetiçi eğitimin daha cazip hale getirilmesi ve katılımın teşvik edilmesi gerekmektedir. Hizmetiçi eğitim faaliyetlerine katılan öğretmenlerin, bu tür faaliyetlere katılmayanlara göre daha avantajlı durumda olmaları, katılımı arttırabilir ve hizmetiçi eğitimin daha etkin ve amaca uygun gerçekleşmesini sağlayabilir. Bunun için hizmetiçi eğitim faaliyetlerine katılanlara okullarda yönetici olarak atanma önceliği, derslerin kredili sayılıp lisans tamamlama veya lisansüstü için bir basamak oluşturmaları ya da terfi ve maaş artışı gibi avantajlar sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- Açıklan, A. (1987). "Öğretmenlerin Hizmet İçinde Yetiştirilmesi". **H.Ü. Eğt. Fak. Derg.**, Sayı:2, ss. 250-263.
- Alkan, C. (1984). Eğitim Teknolojisi (3. Baskı). Ankara: Aşama Matbaacılık.
- Beynon C., Onslow, B. (1992). "Teacher Education Centers". **Education Canada**, 32 (4), ss. 39-47.
- Crawford, Ian. (1990). "Rethinking Teacher Training: One Faculty's Initiative". **Education Canada**, 30 (2), ss. 30-35.
- Demircan, Ö. (1988). Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil (Remzi Kitabevi). İstanbul: Evrim Matbaacılık Ltd. Şti.
- Demirel, Ö. (1991). "Türkiye'de Yabancı Dil Öğretmeni Yetiştirmede Karşılaşılan Güçlükler", **H.Ü. Eğt. Fak. Derg.**, Sayı: 6, ss.25-39.
- Karagözoğlu, G. (1987). "Yükseköğretime Geçişte Öğretmenlik Mesleğine Yönelme". **H.Ü.Eğt. Fak.Derg.**, Sayı: 2, ss.34-36.
- Prodromou, L. (1991). "The Good Language Teacher". **English Teaching Forum**, XXIX (2), ss. 2-7.
- Sebüktekin, H. (1983). "Yabancı Dil Öğretmeni Yetiştirme ve Hizmetiçi Eğitimi. Ortaöğretim Kurumlarında Yabancı Dil Öğretmeni Yetiştirme ve Sorunları", **TED Bilimsel Toplantısı (20-21 Haziran 1983), Türk Eğitim Derneği Yay. Bilim Dizisi Öğretim: 1**, Ankara: Şafak Matbaası. ss. 191-210
- Taymaz, H. (1992). Hizmetiçi Eğitim Kavramlar-İlkeler-Yöntemler. (2. Baskı). Ankara: Şafak Matbaacılık.
- Tetnbaum, T. J., Mulkeen, T. A. (1986). "Designing Teacher Education For The Twenty-First Century". **The Journal of Higher Education.**, 57 (6), ss.623-629.
- Tosun, C. (1987). "Orta Dereceli Okullarda Çalışacak Olan Yabancı Dil Öğretmeninin Yetiştirilmesinde ve Öğretmenliğinde Karşılaşılan Güçlükler". **H.Ü. Eğt. Fak. Derg.**, Sayı: 2, ss.176-182.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:101-128, ELAZIĞ-1999

LEYLÂ VE MECNÛN HİKAYELERİNDE AİLE

Yrd. Doç. Dr. Zülfü GÜLER*

ÖZET

Türk Divan Edebiyatında birçok şair tarafından kaleme alınmış olan Leylâ ve Mecnûn hikâye- lerinde, Müslüman Türk ailesinin yapısını ve özelliklerini belirten hususlar araştırıldı. Divan Edebiyatının ilk dönemlerinde yazılan eserlerle, değişik çevrelerde yazılan eserler seçilerek konu yönünden incelendi. Bu eserler, Şahidî'nin, Hamdî'nin, Fuzûlî'nin ve Nevâyî'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevileridir.

Ailenin kuruluşundaki temel adımları oluşturan evlenme ve nikâh konusu; aileyi meydana getiren fertler arasındaki ilişkiler incelendi. Kadın ve kocanın aile içindeki durumları, birbirlerine karşı vazife ve davranışları belirlenmeğe çalışıldı. Çocuk edinmenin amaç ve lüzumu, erkek evladın önemi hususları incelendi. Çocukların terbiye ve eğitime verilen önem ile bunun nasıl yapıldığı belirtildi. Anne ve baba ile çocuklar arasındaki ilişkiler ve karşılıklı davranışlar tespit edildi. Kardeşlerin, gelin ve damadın, dadının ve dayının aile içerisindeki yeri belirlendi.

FAMILY IN THE STORIES OF LEYLÂ AND MECNÛN

SUMMARY

In the stories of Leylâ and Mecnûn which were written by many poets in Turkish Divan Literature, the relations that determine the structure and features of Muslim-Turkish Family were investigated. The written works chosen among the different stories at the first period of Divan Literature and various surroundings were examined considering their subjects. These written works are Şahidî's Mesnevi, Hamdî's Mesnevi, Fuzûlî's Mesnevi and Nevâyî's Mesnevi about Leylâ and Mecnûn.

Marriage and engagement which are the foundation of a family; relations between the members of family were studied. It was studied to determine the positions and tasks of wife and husband in the family. The aim and necessity of having a child, the importance of son were examined. It was worked out the importance of training and education of the children and how this can be done. The relations between mother and father and children, and behaviours against

* Yrd.Doç. Dr. Fırat Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edeb. Böl.

each other were carried out. The importance of brother and sister, bridegroom and bride, nanny and maternal uncle in the family was determined.

Divan şairleri, dış çevreyi ve sosyal hayatı eserlerine doğrudan yansıtmamışlardır. Buna rağmen şair, hayattan ve cemiyetten ayrı da değildir. Çevreden ve toplumdaki aldığı etkilerin, mecazlar ve mazmunlarla da olsa şiirine ister istemez yansıdığı görülmektedir.

Leylâ ve Mecnûn mesnevileri, aşkın üstünlüğünü ve gücünü göstermek; onun insanı olgunlaştırmasını, dış hayatın sıkıntılarını kurtarışını, cemiyetin ayıplama- larına aldırış etmeyen, kural dışı yaşayan bir rind hâline getirişini anlatmak amacıyla yazılmıştır. Bu mesnevilerde hikâyeden evvel ya da sonra, kıssalarla, yahut hikâyenin içinde, şahıs ve olaylar ile, sık sık aşkın insanlara etkisinden, aşk karşısında insanların çaresizliğinden, aşkın ilâhiliğinden bahsedilmiştir. Şairler, sadece Mecnûn'u değil, hikâyedeki bütün şahısları aşkın hamurunda yoğurmuş- lardır. Nevfel gibi hırçın, haşin, savaşçı olarak gösterdikleri şahsı dahi, aşk karşısında boynu bükük, yumuşak; ihtişamlı bir sultan olduğu söylenen İbnü's-Selâm'ı da melâmet ehli bir kişi hâline getirmişlerdir.

İşte bu yüzden denilebilir ki, Divân edebiyatındaki diğer hikâye mesnevilerinin içerisinde, Leylâ ve Mecnûnlar sosyal hayatla ilgili konulara çok daha az değinmiştir. Buna rağmen mesnevideki kahramanların hikâyede birer yaşantıları; biri birleriyle münasebetleri, yani bir sosyal çevreleri vardır. Leylâ ve Mecnûnda bu sosyal çevre, Yusuf u Zuleyhâ, Husrev ü Şirin gibi hikâyelerdekinden daha dardır. Çoğunlukla ana-baba-evlat, karı-koca arasında kalan sosyal çevreye bazan birkaç şahıs daha karışır. Bazan da genel olarak kabile halkından söz edilir.

Aile, toplumun en küçük parçası ve kültürün taşıyıcısı olan en küçük gruptur; bu nedenle kültürle, kültürel eserlerle ilişkilidir. İslâmi Türk toplumunun çok işlenmiş ve çok okunmuş bir kültürel eseri olan Leylâ ve Mecnûn mesnevisindeki kahramanların canlandığı hikâyede aile ile ilgili veriler bulunması, ailenin üyeleri olan ana, baba ve çocuklar arasındaki münâsebetlerin az da olsa sergilenmesi tabiidir.

“Aile, kan bağılığı, evlilik ve diğer yasal yollardan aralarında akrabalık ilişkisi bulunan ve çoğunlukla bir evde yaşayan fertlerden oluşan, fertlerin cinsel, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılandığı, fertlerin topluma uyum ve katılımlarının sağlandığı ve düzenlendiği temel bir toplumsal birimdir.” (Kurt, 1992:626)

Müslüman Türk toplumunda aile bir evde oturan kişilerle sınırlı kalmaz; dayılar, amcalar, teyzeler, halalar ve bunların çocukları, evdeki hizmetçi ve bakıcılar da aileye dahildir. Ölmüş ana, baba, dede, nine gibi çok yakın ve sevilen aile büyüklerine ve fertlerine verilen değer, onların manen aile içerisinde yaşatıldıkları; ailenin manevi yapısına, aile fertlerinin psikolojik, kültürel gelişme ve yapılarına etkiye devam ettikleri dikkate alınır, ölmüş, aileden ayrılmış kişileri de, sosyolojik ve kültürel olarak aileye dahil etmek mümkün olabilir. Yahut, aile araştırmalarında, ölümle ayrılmış olanların, aile içerisinde manevi varlığının devam edişinin dikkate alınması gerekebilir.

Leylâ'nın ve Mecnûn'un anne ve babalarıyla olan münasebetleri, anne ve babaların evlada bakışı ve onlardan beklentileri, karı-koca münasebetleri, evlenme, aile fertleri ve akraba arasındaki ilişkiler bu hikâyelerde görülmektedir. Müslüman Türk toplumunda acaba bu konulara nasıl bakılıyordu sorusu elbette düşünülmüş ve araştırılmıştır. Biz de bu araştırmayı Leylâ ve Mecnûn hikâyelerinde yapmak istedik.

Evlilik ve Karı-Koca

Aile, bir kadınla bir erkeğin evlenmesiyle meydana gelir. "Türk toplumunda evlilik, sorumluluk taşıyabilenlere verilen bir hak olarak kabul edilir. Bütün masalarda mutluluk ve aile birliğine sahip olmak için akıllı, yetenekli, becerikli ve sabırlı olmaları gerektiği vurgulanır." (Günay 1992:617)

Leylâ'nın Mecnûn'a verilmeyişinin de asıl sebebi budur. Bir erkeğin evlenebilmesi için akli başında, sorumluluk taşıyabilecek durumda olması gerektiği; deliye kız verilmediği görülüyor. Leylâ'yı Mecnûn'a istediklerinde, Leylâ'nın babası şu sözlerle reddediyor,

Kurbun bilürem mana şerefdür
Amma halefün aceb halefdür
Mecnûn deyü ta'n ider halâyık
Mecnûn'a menüm kızım ne lâyıık
Dîv ile peri olur mu hemdem
Olmaz sözi açma ebsem ebsem
Tedbîr ile döndürüp mizâcın
Sevdâsının eylesen ilâcın
Leylî anun olsun eyledüm ahd
Var imdi sen it ilâcına cehd

Babası Mecnûn'a durumu şöyle anlatıyor:

Akl ile açılır ol mu'ammâ
Leylî'ni sana virürler amma
Şartı bu ki olasan hiredmend
Erbâb-ı hireden alasan pend
Ref'ola alâmet-i cünûnun
Akl ola hemîşe rehnümûnun

Fuzûlî 1059-1069

Leylâ'nın Mecnûn'a istenmesi ve reddedilişi olayı bütün mesnevilerde hemen hemen aynıdır.

Muhamed Veled Leylâ'nın babasının kızını Mecnûn'a vermeyiş sebebini bir Arap adeti olarak söylüyor. "Aralarında mu'aşaka vuku bulan kimseleri yekdigere tezvic eylemek inde'l-arab 'âr-ı azîm ve akbah-ı me'ayib olmakla her ne kadar Mecnûn'un pederi maiyeti ricalinden ve akrabasından birkaç kimse alarak Leylâ'nın pederine müracaatla istedi ise de Leylâ'nın pederi sözünü tamamlamaya fırsat vermeden yemin ederek "Vallahi ben falan kimse kızını bir âşık mecnûna vermiştir" dedirtmem diyerek reddetmiştir. (Muhammed Veled 1311:30) Bu düşünceyi yansıtan beyitler bulunabilirse de asıl sebep, Mecnûn'un aile reisliği sorumluluğunu taşıyamayacak durumda olmasıdır. "Deliye kız verilmez" denilerek talebi reddedilen, Mecnûn'un babası, "oğlum deli değil âşıktır, istersen huzuruna çağır bak" der. Mecnûn getirilir, Leylâ'nın köpeğini görür, ayağına kapanır, öpüp sevmeğe başlar. Bunu gören Leylâ'nın babası;

Bu divâne bizüm dîvâna sığmaz
Bunun ahvâli ad u sana sığmaz
Gider evvel 'ilâc it cinnetini
Taleb kıl sonra vuslat cennetini

Hamdî 723

diye kesin olarak reddetmiştir.

Daha sonra Nevfel'in, Leylâ'yı zorla Mecnûn'a almak isteğine, Leylâ'nı babası direnmiştir. O zaman da yine Mecnûn'un deli oluşu yanında, onun kızını ve kendisini Arap halkı nezdinde rezil ettiğini sebep olarak göstermiştir.

Evlenmede ve nikâhta iki tarafın, kız ile erkeğin rızasının şart olduğu da hikâyede vurgulanmıştır. İki taraftan birisinin rızası olmayınca nikâhın fâsîd olduğu söyleniyor. Leylâ, İbnü's-Selâm ile evlendikten sonra Mecnûn'a yazdığı mektupta şöyle diyor;

Bilürsin sana zâhir cümle kârum
Ki yoktur bu nikâha ihtiyârüm

Meger oldum o dem dem-beste hayrân
Sükûtumdan rızâ fehm itdi nâdân
Bana ol dem nikâh-ı fâsid olmuş
Bir iki yüzü kara şâhid olmuş. Hamdî 2243

Nevâyî'de, Mecnûn ile Nevfel'in kızı evlendiriliyor. Nikah için Mecnûn'un babası ondan rızasını istiyor.

Mendin tileseñ rızâ rızâ ber¹
Bu kıssa rızâsını maña ber
Mecnûn tilin andak eyledi bend
Kim boldı rızâsı birle hursend Nevâyî 2662

Düğün ile nikâh beraber yapılıyor. Leylâ ile İbnü's-Selâm'ın düğünü günlerce devam ediyor. Herkes içip eğleniyor. Düğünün sonunda nikâh akd ediliyor.

Leylâ ve Mecnûn hikayelerinde erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi sadece Fuzûlî'de görülüyor. Mecnûn'un babasının çocuğu olmayınca bir erkek evlat sahibi olmak amacıyla birkaç kadınla evlendiği söylenmektedir. Şahîdî de, Nevâyî'de ve Hamdî'de bu durum yoktur.

Ferzende olup hemişe tâlib
Tahsil-i bekâ-yı nesle râgıb
Çoh meh-likâ sanemler aldı
Çoh turfe zemîne tohm saldı Fuzûlî 496

Evlenerek aile oluşturan eşler birbirlerine karşı daima saygılıdır. Hikâyelerin hiçbirinde erkeğin eşini dövdüğüne hatta kötü söz söylediğine rastlanmamıştır. Buna karşılık Leylâ, gerdek gecesi İbnü's-Selâm'a, tokat atarak kendisine yaklaşmasını engelliyor. Kocasını sevgisi nedeniyle hiç ses çıkarmıyor, ona yaklaşmamayı, dokunmamayı kabul ediyor, uzaktan görmeye ve zaman zaman konuşmaya razı ve kani oluyor.

Tabanca urdı Leylî eyle muhkem
Ki düşdü merd-i murde gibi ol dem
Didi ya bu 'amelden eyle perhîz
Ya seni öldürürem ya beni tîz Hamdî 2061

¹ . Eserdeki ng sesi, bilgisayarlarda bulunmadığı için ñ karakteriyle gösterilmiştir

Bu olay Şâhidî ve Nevâyî’de sadece ölümle tehdit şeklindedir. Fuzûlî’de ise Leylâ kocasına, “bana bir cin âşık olmuş, benim yanımdadır, bana, bir insanı eş edinirsen hem onu öldürürüm hem seni diyor.” diyerek kocasını korkutmuştur.

İbnü’s-Selâm ile Leylâ karı koca hayatı yaşamıyorlar. Ama el aleme karşı muhabbet ediyor, birbirlerine saygıda kusur etmiyorlar. Leylâ kocası ile hoş geçiniyor; kendi namusunu ve kocasının haysiyetini daima koruyor. Kocası Leylâ’yı devamlı gözetliyor. Bu durum Şâhidî’de farklı. Leylâ evlendikten, başkasını sevdiğini kocasına söyleyip onu kendisinden uzaklaştırdıktan sonra daha serbest ve özgür oluyor, korkusuz hareket ediyor.

Ki oldı rûz bigi râz peydâ
Veli mihri çü mihr oldı hüveydâ
Çü ‘aşk içinde idi çüst ü çâlâk
Pederle şevherinden kalmadı bâk
Sirişte olıcak ‘aşk ile gevher
Ne ata korkusu ne bîm-ı şevher

Şâhidî 2643

Erkek ailenin reisidir. Ailenin geçimini temin eder. Eşini ve çocuklarını, ailenin namus ve itibarını kollar, korur. Mecnûn avcıdan, yakaladığı ceylanı bırakmasını istediğinde avcı, “bu benim evlâd u iyâlimin geçimi içindir. Avlanmazsam ve yakaladığım avı salarsam ailemi nasıl geçindiririm” der. Mecnûn’un babası oğluna ettiği nasihatlarda, aşktan vazgeçmesini, kendi işinin başına geçip çalışmasını, kazanıp mal mülk edinmesini, evlenip aile kurup soyunu devam ettirmesini öğütler.

Kadın ev işleriyle meşguldür. Mecnûn’un annesi, Mecnûn çölden her eve getirilişinde onu yıkar, temizler, yedirir, içirir, elbiselerini onarır, yeni elbiseler giydirir.

Karı-koca bazan baş başa verir, ailenin bir sorununu beraber düşünür, birlikte karar verirler. Mecnûn cinnet getirip çöle düştüğünde annesi ve babası beraber düşünüp çareler arıyorlar.

Lâl etti yana anasını gam
Bî-hâl hâzin atasını hem
Oturdular ikki zâr-ı bî-hod
Köp fikr etip ettiler yana red
Köp söz yüzün ol açıp bu yaptı
Âhır muña söz karâr taptı
Kim her sarıdın üzüp tavakku’

Teñrige ok eyleben tazarru'

Nevâyî 1576

Doğan çocuğa isim koyarken birlikte karar veriyorlar.

'Arûsî resm çün oldu tamam
Dinildi ittifakî Kays nam

Şâhîdî 865

Babanın Ailedeki Yeri

“Türklerde aile “pederî” tipte, yani çeşitli toplumlarda gördüğümüz sulta (zor,cebir)’ya dayanan (pedersâhî) değil, velâyet (dost, yardım) esasında “baba hukukunun” hakim olduğu bir sistemde idi.” (Donuk, 1991:287)

Leylâ ve Mecnûn hikâyesinde de aynı aile yapısı görülür. Babanın zora dayalı bir hâkimiyetinden söz edilmez. Baba daima koruyucu, ailenin saygınlığını, devamlılığını, geçimini düşünen ve sağlayan, evladının yetişmesini temin eden bir kişidir. Aileyi ilgilendiren konularda çoğu kez eşine danışır, birlikte karar verirler; ama baba daima ailenin reisidir.

Leylâ'nın babası da Mecnûn'un babası da en kızgın anlarında bile çocuklarını hiç dövmemişlerdir. Daima evlatlarını nasihat ile terbiye etmeğe çalışmışlardır. Mecnûn'un babası bazan nasihate başlarken onu azarlıyor. Genellikle nasihatler sevgi sözleriyle başlıyor. İncelediğimiz Leylâ ve Mecnûnlar içinde en sert azarlama sözleri şöyledir:

Didi ey nâra düşmüş nûr-ı dîde
Cefâdan gül gibi dâmen-derîde
 İ bağrum pâresi kana boyanmış
 Dil ü cânım gibi odlara yanmış
İnen depme vakârım kara yire
Sakal ağına bak cevri itme pîre
 Savurdun hirmen-i kadrüm yabana
 Ki degmen el katında bir samana
Savurdun yile verdün hirmenümi
Düşürdün ta'n eline dâmenümi
 Ele bakmağa ağyâr ü eger yâr
 Ne bende yüz ne sende yüz suyu var
Kanı 'ırz u kanı gayret kanı 'âr
Ne izzet kaldı ne hürmet ne bir yâr
 Başına çün belâ çakmağı çakdun
 Beni de başını da oda yakdun
Yanaruz ikimiz de nâr içinde

Belâ odunda sen ben âr içinde.

Hamdî 1031-1051

Baba evladının terbiyesi ile ilgilenir. Babası Mecnûn'u sünnet ettirir. Mektebe gönderir.

Ataya terbiyet çün vâcib oldı
Pes oğlı sünnetine râğıb oldı

Hamdî 264

Çü sünnet emrin irgürdü kemâle
Ol ayı mektebe itti havâle

Hamdî 278

Babası, nasihatlarında Mecnûn'a daima bilgili, sa'adetli, devletli kişilerle arkadaşlık etmeyi, sabırlı olmayı öğütüyor. Aklıyla sabırla hareket edenlerin başarılı olacağını anlatıyor. Baba evlâdının, bilgili, aklıyla hareket eden, toplum içinde iyi bir yer edinen, soyunu devam ve adını iyilikle yad ettiren bir kişi olarak yetişmesini arzu etmektedir. Bu konuya evlatla ilgili kısımda ayrıca değineceğiz.

Mecnûn aşık olup kendinden geçtikten sonra da babası, evladının iyiliği, korunması, aşk derdinden kurtulup sosyal hayata geri dönmesi için daima çabalamış, çareler aramıştır. Her zaman onu korumuş, kollamıştır. Hiç "olmaz olsun böyle evlat" dememiş, onu kendi hâline terk etmemiş, evlatlıktan reddetmemiştir. Böylece, bir babanın çocuğunu daima koruyup kollaması, onun iyiliği için elinden geleni yapması, onun sıhhati ve sağlığı için her an endişe duyması, iyi yetişmesi, okuyup aileye ve topluma yararlı bir insan olması için lüzumlu ortamı hazırlaması gerektiği vurgulanmıştır.

Mecnûn'un babası oğluna daima bir arkadaş, bir dost gibi yaklaşmıştır; otoriter bir baba olmamıştır. Babasının mezarı başında Mecnûn şöyle söylenerek ağlar.

K'ey bâni-i bünye-i vücûdum
İsyânı ziyân rızâsı sûdum

Fuzûlî 2187

Olsam gam-ı âleme giriftâr
Ancak sen idün enis ü gam-hâr

Hem-râzum idün şikâyetümde
Dem-sâzum idün hikâyetümde.

Fuzûlî 2193

Bana mihnet deminde yâr idün sen
Zaman-ı gussada gam-hâr idün sen

Hamdî 2572

Bana her pîşede üstâd idün sen
Beni ma'mûr eden bünyâd idün sen

Hamdî 2576

İşüm şimden gerü kime tanayın
Odum cûş eylese kime yanayın Hamdî 2578

Bana sen şâdî idün ben sana gam
Sana ben derd idüm sen bana merhem Hamdî 2584

Leylâ'nın ana-babaya bakışı bundan farklıdır. Sevdiğine vermemeleri, eve hapsetmeleri, İbnü's-Selâm ile evlendirmeleri yüzünden Leylâ ana ve babasını birer belâ olarak görüyor. Evlenmekle bu iki belâdan kurtulacağını düşünüyor.

Kurtar meni ata anadan
Bir gam yeg olur iki belâdan Fuzûlî 1748

Baba ailenin itibarını korumakla yükümlüdür. Böylece kendisi de saygınlık kazanır. Baba ve anne çocuklarını çok severler, ama ailenin adı, haysiyeti, şerefi, namusu bu sevginin üstündedir. Bu değerler uğruna baba kendini de çocuğunu da feda edebilir. Leylâ'yı Mecnûn'a almak için savaş açan Nevfel'e yenilen Leylâ'nın babası: "o gönlü kırık, yaşlı, hasta ve talihsiz baba benim. Mecnûn'un Leylâ'ya olan aşkı yüzünden, bu aşkın dillere düşmesi yüzünden rezil, rüsva olan benim. Benim böyle rezil, rüsva olmama sebep de o Mecnûn'dur. Şimdi ben de kızım da senin yoluna düştük; kızımı en aşağı kuluna verirsen razıyım, ama o deliye verme; bu melek o deliye yakışmaz. O beni de kızımı da dillere düşürmüştür; şimdi kızımı ona verirsen daha da rezil oluruz. Bu kadar rüsva olmaksızın ölmek iyidir; Mecnûn'a vermeğe kalkışırsan kızımı öldürürüm." diyor.

'Arab hâkinde tâ ki kalmadı bâd
Kı adın duhterümün eylemez yâd
Kişi bed-nâm olunca ölse yeğdür
Melâmetten selâmet olsa yeğdür
Verürsen destine anuñ zimâmum
Hemîşe ilde rüsâvâyla nâmum
Dileğüm senden olmaz ise maktûl
Kıluram Leylî'yi vallah maktûl
İte atılsa yeğ ol tâze meyve
Nasib olmaktan ol divâne dîve Hamdî 1671

diyerek ailenin şeref ve namusu uğruna kızını öldürebileceğini belirtiyor.

Kimsesizlik, evlatsızlık bir baba için utanç olarak belirtiliyor. Baba, kendisi öldükten sonra ardından ağlayan, dua eden çocuğunun olmasını istiyor. Babası son görüşmede Mecnûn'a vasiyetini şu sözlerle iletiyor:

Budur keremünden iltimasum
Kim dutasın öldüğümde yasum
Her lâhzâ idüp figân u zârî
Toprağuma idesün güzârî
Öz âdetün ile nâle eyle
Ecrini mana havâle eyle
Budur garazum ki dost düşmen
Üstümde durup kılânda şîven
Bî-kesliğüm olmaya mana 'âr
Ma'lûm ideler ki vârisim var.

Fuzûlî 2147

Beni dâ'im du'âdan yâd idesün
Revânüm kabr içinde şâd idesün.

Hamdî 2451

Kadının – (Annenin) Ailedeki Yeri

Türk toplumunda kadın evin direğidir, hanımıdır. Yuvayı yapandır. Kadın kocasına Tanrı emanetidir. Aile içerisinde annedir; çocuk doğuran onları büyüten, besleyen ve bilhassa kız evladını terbiye edendir. Türkçe'de "cennet ananın ayağı altındadır.", "yuvayı yapan dişi kuştur.", "kadın evin direğidir." gibi kadının aile içerisindeki yerini ve görevini belirleyen atasözleri çoktur. Bunun yanında kadının vefasızlığını, akılsızlığını ifade eden sözler de vardır. Hamdî'nin Leylâ ve Mecnûn'un da, Leylâ'nın evlendiğini Mecnûn'a haber veren kişi kadın hakkında şunları söyler:

Zenün teftiş olunsa sad-hezârî
Bulunmaz bir vefâda üstüvârî
Zenün kim sağ işi yok pür-marazdur
Vefâsı bî-safâ vü pür-garazdur
Zenün çok çekdiler cevri ü cefâsın
Garazsuz görmediler hiç vefâsın
Nisâ hakkında Sultanu'n-nebiyyîn
Dimişdür nâkısâtü'l-'akl ve'd-dîn
'Ömer kim zenlere şeytân dimişdür
Zihî Fârûk kim fark eylemişdür.

Hamdî 2112-2118

Hamdî kadın hakkında bunları söyledikten sonra, bu sözlerin güzaf ve herze olduğunu da belirtiyor.

İşidüp haste Mecnûn bu güzâfı
Akıtdı gözlerinden hûn-ı sâfi

Hamdî 2124

O bed-baht anı görüp öldi sandı
O herze sözlerinden hem utandı.

Hamdî 2128

Leylâ ve Mecnûn hikâyelerinde kadını Leylâ ve annesi bir de Mecnûn'un annesi ile tanıyoruz. Bu üç kadının hikâye içindeki davranışları; annesinin Leylâ'ya ettiği nasihatlar; Leylâ'nın kendi kendine iç konuşmaları; Leylâ ile, Mecnûn'un birbirlerine söyledikleri ve yazdıkları, hikâyelerdeki kadın ve anne temaları hakkında bize bazı ipuçları vermektedir. Leylâ'nın ve Mecnûn'un annelerinde daha çok anneyi; Leylâ'da, Leylâ ile ilgili konuşmalarda da genel olarak kız ve kadına dair değerleri buluyoruz.

Kadının okuması, ilim sahibi olması gerektiği, Nevâyî'de vurgulanmıştır. Kızının okuması için Leylâ'nın babası bir okul yaptırıyor.

Gül dek yüz ile bu tâze gül-şen
Eylep atanîñ közini rûşen
Bir üy kılıban ata müretteb
Kim bolgay ol üy bu ayga mekteb

Nevâyî 721-722

Hikâyede kadın, daha çok namus kavramıyla birlikte anılmıştır. Leylâ'nın annesinin kızına verdiği öğütler, daima namuslu olma, hiçbir erkeğe gönül vermeme, adını kötüye çıkarmama, kendisinin ve ailesinin utanacağı ve ayıplanacağı davranışlarda bulunmama yönündedir. Kızının aşık olduğu dedikodusunu duyan annesi Leylâ'yı şu sözlerle azarlıyor:

Katında oturup hışm ile mâder
Yüzünden ağu saçdı sözden âzer
Ciger-gûşem kanı 'âr ile gayret
Sana lâyıq degildür bu fazîhet
Setîre goncasın bî-perde olma
Hevâ-yı nefis ile perverde olma
Kapunda turalum bin ola âşık
Tapuna nâm-ı ma'şûka ne lâyıq
Bizi rüsvây-ı hâs u 'âm edersin
'Arab ta'nı ile bed-nâm edersin
Kıza 'âr ehli olursa uzun yaş
Eger bî-'âr olursa başına taş
Yiter insana neng ü 'âr-ı duhter

Husûsâ kim ola duhter bed-ahter
Kaşı ol duhterün ki vesmelüdü
Basıp göz göre başın kesmelüdü

Otur şimden gerü şermende hâmûş
Ko mektep dersini eyle ferâmûş. Hamdî 343-366

Bu husustaki öğütler Fuzûlî'de şöyledir:

Odlara dutuşdı yasa batdı
Ol gonca-dehâna dil uzatdı
K'ey şûh nedür bu güft ü gûlar
Kılmak sana ta'ne ayb-cûlar
Niçün özüne ziyân edersen
Yahşi adımı yaman edersen
Temkîni cünûna kılma tebdil
Kızsen ucuz olma kadrüni bil
Her sûrete aks kimi bahma
Her gördüğüne su kimi ahma
Gözden gerek olasen nihân sen
Tâ demek ola sana ki cânsen
Sâye kimi her yere yüz urma
Hiç kimse ile oturma durma
Derler seni 'aşka mübtelâsen
Bîgâneler ile âşinâsen
Sen handan u 'aşk zevki handan
Sen handan u dost şevki handan
Oğlan aceb olmaz olsa 'âşık
'Âşıklık işi kıza ne lâyıık
Ey iki gözüm yaman olur 'âr
Nâmusumuzu itürme zinhâr
Biz âlem içinde nîk-nâmuz
Ma'rûf-ı tamâm-ı hâs u 'âmuz
Minba'd gel eyle terk-i mekteb
Bil mektebüni hemin ced ü eb. Fuzûlî 643-670

Bu nasihatlardan bir kızın nasıl olması, nasıl davranması gerektiği de anlaşılmaktadır. Namus, âr, edep, aile şerefi her şeyden önde gelir. Bunlar uğruna okumasını, okuma yazma öğrenmesini, bilgili olmasını arzu ettikleri kız evlâdını Leylâ'nın annesi ve babası okuldan almış ve eve kapatmışlardır.

Leylâ evlendikten sonra, İbnü's-Selâm ile karı-koca olmamalarına rağmen, onun şeref ve haysiyetine hanel getirecek davranışlardan sakınıyor. Mecnûn'la buluştukları bir anda, kendisinin evli olduğunu Mecnûn'a yaklaşmaması gerektiği yolundaki düşünceyi içinden geçiriyor.

Yâtur gâfil o çiftüm gerçi hufte
Degül ferd-i Hudâ'ya iş nühüfte
Egerçi ol helâle virmedüm dil
Harâma hem-nişîn olmak da müşkil
Harâma ger harîm olam helâkem
Diyânet mezhebinde 'ayb-nâkem Hamdî 3083-3085

Kocası öldükten sonra da Leylâ, ar ve namus kaygısı ile Mecnûn'la buluşmaya, görüşmeye çekiniyor. Fuzûlî Leylâ'yı şöyle düşündürüyor:

Nâmûsdan eylesem cüdâlık
Mecnûn ile kılsam âşinâlık
Korhum bu ki ismet ola pâmâl
Fermâna muvâfık olmaya hâl
Kılsam bu hevâda hıfz-ı nâmûs
Ma'mûre-i vaslum ola mahrûs
Ol eyle bu beyle n'eyleyem vay
Bilmen men-i âcize nedür ray Fuzûlî 2521-2526

Buna rağmen Leylâ, Mecnûn'u görmeyi onunla bir ve beraber olmayı arzu ediyor. Çölde Mecnûn'u buluyor. Mecnûn Leylâ'yı tanımıyor. Leylâ kendini tanıtıyor ve artık vuslat vakti geldi diyor. Mecnûn, aşk ile mecnun olduğunu rüsvalık ile ün kazandığını, adının çıktığını söyleyerek "sakın sen mecnun ve rüsva olma, namus yolunu terk etme." diyor.

Rüsvâlîğe çün men etmişem ad
Sen hem bu sülûkı etme bünyâd
Dut perde-i ismet içre ârâm
Rüsvây menem sen ol nigû-nâm
Sen olma fesâne-î halâyık
Mecnûn işi Leyli'ye ne lâyık
Sen eyleme hâlünü diger-gûn
Leylî ne revâ ki ola mecnûn
Kim perde-nişîn olup hemîşe
Dâ'im kılasen hicâb pîşe
Gün kimi çıkup müdâm seyre
Göstermeyesen cemâl gayre

Rahm et mana ey büt-i vefâdâr
Ta'n ehlinün ağzın açma zinhâr
Çün men reh ü resm-i 'aşk dutdum
Nâmûs tarîkini unuttum

Sen 'akl etegini koyma elden
Nâmûsunu sakla halelden.

Fuzûlî 2712-2725

diyerek Mecnûn Leylâ'ya nasihatta bulunuyor. Kendisini utandıracak bir hareket yapmamasını, namusunu korumasını, kimseye görünmemesini, eve kapanmasını istiyor ondan.

Fuzûlî'deki bu namus kaygısı diğerlerinde görülmez. Şâhidî Leylâ'nın evlenince anne baba korkusundan kurtulduğunu ve kocasını da dinlemediğini söyler. Hamdî'de ise Leylâ, kocası öldükten sonra adet gereği olan matem süresi tamamlanınca Mecnûn ile visâl çarelerini arıyor. Leylâ'nın arzusu şu beyitlerle anlatılıyor:

İder gönlü murâdın bî-mudârâ
Anup yârin gamın yir âşikârâ
Gözünde âb-ı eşk ü dilde 'âzer
Ne teşviş-i peder ne havf-ı mâder
Dilin 'aşk odı eyle eyledi germ
Ne gayret kaygusu kaldı ne hod şerm
Çün âhır eyledi er mâtemini
Başından tutdı dildârı gamını
Taşa çaldı melâmet şîşesini
Oda saldı ferâgat mîşesini

Hamdî 3550-3557

Leylâ, Mecnûn'a yazdığı mektuplarda, kadını bağlayan bazı kaide ve kurallar olduğunu, kadınların ve kızların serbest ve özgür olmadıklarını, kendi istek ve arzuları doğrultusunda hareket edemediklerini belirtiyor. Bir anlamda Leylâ, toplumdaki âdet ve geleneklerin kadın davranışlarına bazı kısıtlamalar getirdiğini işaret ediyor.

Senün var derdüni yanmağa yârun
Ne eylersen elünde ihtiyârun
Benüm ne râz-dârum var ne yârun
Geçer habs ile her dem rüzgârüm
Havâle başuma gavgâ-yı mâder
Peder tehdîdi hem ta'n-ı birâder

Hamdî 2258-2260

Leylâ evlendikten sonra Mecnûn'un sitemli sözlerine yazdığı cevapta,

Her ne ta'ne ki eylesen revâdur
Senden hacilem yüzüm karadur
Besdür mana çekdüğüm hacâlet
Şermendeligümdeki melâlet

Çün mu'terifem ki var günâhum
Öz lutfumı eyle öZR-hâhum
Men gevherem özgeler harîdâr
Mende degül ihtiyâr-ı bâzâr

Devrân ki meni mezâda saldı
Bilmen kim idi satan kim aldı
Olsaydı menüm bir ihtiyârüm
Olmazdı senden özge yârüm

Fuzûlî 1962-1967

diyerek, elinde ihtiyârı olmadığını, aile ve toplum baskılarının esiri olduğunu belirtiyor. Kendi isteği dışında evlendirildiğini söylüyor ki, bugün dahi bilhassa kızların çeşitli nedenlerle iradeleri dışında, istemedikleri erkekle evlendirildikleri sıkça görülmektedir. Evlenme çağına gelen erkek ve kızların hiçbir arzularını söyleyemeden, isteklerini belirtseler bile ana ve babanın bunları dinlemediği, sonuçta ailenin isteği ve baskısı doğrultusunda evlendirilmeleri öteden beri toplumumuzda süregelen bir alışkanlıktır. Kaldı ki Leylâ, annesine çok sert itirazlarda bulunmuş olmasına rağmen hiç kale alınmamış ve evlendirilmiştir.

Aslında çoğu kez gelinin ağlaması sevmediği, en azından görmediği ve tanımadığı bir erkekle evlendirilmesindedir. Leylâ da hep ağlamıştır. Düğün günü onun ağladığını görenler, "gelin olan kızın ağlaması doğaldır; anne ve babasına alışmıştır, onlardan ayrılmak, bilmediği bir çevreye girmek onu üzer ve korkutur, bu yüzden ağlar." derler.

Ol nev' görenler ızdırâbın
Tezyîn ü cilâdan ictinâbın
Eyler idi gümân ki ol zâr
Bir özge belâyadur giriftâr
Kılmışdı ol âftâbı muztar
Hecr-i peder ü firâk-ı mâder
Derlerdi hakundur ey sanem-bûy
Dutmuşdun atan anan ile hûy
Hâlâ ki bunlardan ayrılırsen
Gurbet sitem olduğın bilürsen
Efgânuna hiç men' yohdur
Sen kimi yanan firâka çohtur
Amma bu imiş çü halka âdet

Sen hem ceza' eyleme ziyâdet
Kız dâ'im ata evinde kalmaz
Peyveste anaya mihr salmaz

Lâzım mey-i gaflet eyleyüp nûş
Eylersen atan anan ferâmûş. Fuzûlî 1758-1766

Fakat Leylâ, "bir kız, her nasılsa evleneceği erkekten başkasını sevmiş olabilir, onu isteyebilir; ama utanma haya duygusu galip gelmelidir." düşüncesiyle, ağlamasının asıl sebebini söyleyemiyor.

Leylî bu söze kılurdı ikrâr
Demezdi bir özge mihnetüm var
Görmezdi özine anı lâyık
Kim ta'n ede ana halâyık

Kız her niçe olsa yâra tâlib
Elbette gerek hayâsı gâlib
El ta'nesi ile hâh u nâ-hâh
Teklîfe düşüp bezendi ol mâh Fuzûlî 1767-1770

Leylâ'nın bu özel durumu dışında kadınların ve kızların bir aile baskısı altında kaldığı görülüyor. Kızlar süslenip dışarı çıkabiliyorlar; gezip eğlenebiliyor; içki içebiliyor. Bahar mevsiminde, nevrüzde kızlar, kadınlar çıkıp eğleniyorlar.

Çü fasl-ı nevbahârı gördi Leylî
Teferrüc kılmağa meyl itdi haylî
Nice hem-serle ol serv-i revâne
Salınmağa bahar oldu bahâne

Kıyâma geldiler şevk ü şağabdan
Kıyâmet kopdı son taraf-ı Arabdan
Bu ahterlerde Leylî meh sanasın
Revân eyleki gözden kıskanasın

Murâdı gûş u nûş-ı bülbül ü mül
Ola hem sâye-bânı sâye-i gül
Hayâl-i yâre tolu câm içeydi
Güle karşı nebîz-i hâm içeydi

Yanınca Leylî'nün ol nice cem'-i hûbân
O nahlistâna vardılar hırâmân
Safâ bulup çemende gülden anlar
Gül anlardan kızardı mülden anlar. Hamdî 1241-1266

Leylâ süslenip dışarı çıkabiliyor ve tek başına gezebiliyor.

Vermişdi özine dürlü zîver
Her zîvere bir netice müzmer
Tâ mahv ola gözden ahıdan hûn
Hem gönlegi hem donıydu gül-gûn
Tâ kim ola dûd-ı âha mânend
Bağlamış idi benefşe ser-bend
Tâ kim ola savt-ı nâle pâmâl
Kollanmış idi sadâlu halhal
Tâ olmaya eşki yüzde ma'lûm
Ruhsârına lû'lû idi manzûm
Ra'nâ başa serpüben leçekler
Nazûk bele sancuben etekler
Ra'nâ ra'nâ yürürdü ol mâh
Bir sekl ile kim tebârekallah. Fuzûlî 1421-1428

Bu hikâyelerde anne oğlunun ve kızının derdiyle dertlenen, sıkıntılı durumlarında çocuğuna yardımcı olmaya çalışan, onları yediren, içiren, giydiren olarak karşımıza çıkıyor. Mecnûnün annesi oğlunun durumuna devamlı üzülüyor. Oğlunu gördüğü zamanlar onu sevip okşuyor, yıkayıp temizliyor, yediriyor ve giydiriyor, oğluna nasihat ediyor, derdine çareler arıyor.

Görüp ferzendini bî-çâre mâder
Dögündi ağladı geh sîne geh ser
Kucup öpdî biraz boynun 'izârın
Silüp şefkat yeniyle hem gubârın
Tonatdı ildi dikdi vusla-i çâk
Yuyup cismi gubarın eyledi pâk. Hamdî 499-501

Leylâ'nın annesi de kızının ahlak ve terbiyesinden sorumlu bir kadın; kızını ahlak ve iffet sahibi bir evlat olarak yetiştirmeğe gayret ediyor. Daima ona bu yolda nasihatlerde bulunuyor. Kızını gözetiyor, kolluyor, onun yanlış bir iş yapmaması için yanından ayrılmıyor, bir arkadaş gibi onu eğlendirip oyalıyor.

Küşâde eylesün deyü özini
Eyü sözlerle eglerti kızını Şâhidî 1073

Leylâ'yı âşık olduğu dedikodularından dolayı annesi azarlıyor. Leylâ'nın annesine verdiği bu cevaplar, anne-kız arasındaki ilişkinin derecesini göstermektedir.

K'ey mûnis-i rüzgârım ane
Dürc-1 dür-1 şâhvârım ane

Sözler dersin ki bilmezem men
Mazmûnunu fehm kılmazem men
'Aşkun kılmazdı kimse yâdın
Ha senden işitdüm imdi adın
Billah nedür ane 'aşka mefhûm
Bu sırr-ı nihâmı eyle ma'lûm
Hâdî-i reh-i murâdum olgıl
Bu şîvede üstâdum olgıl.

Fuzûlî 683-689

Annesinin Leylâ ile olan bu arkadaşça yakınlığı ölünceye kadar devam eder. Leylâ ölüm döşeğindeyken annesini çağırıyor, onunla dertleşiyor ve ona vasiyetini söylüyor. Mecnûn'un annesi oğlunun derdi ve hasretiyle daima dertlidir, ağlar ve bu dert ile ölür. Mecnûn'un babası oğluna annesinin halini şöyle anlatıyor.

Men beyle hazîn ü zâr sensiz
Anañ dağı bî-karâr sensiz
Akşamdın tañga cânı mahzûn
Tañdın akşamga eşki gül-gûn
Oğlum der ü ol sıfat çeker nây
Ki çerh okınıñ kadin kılur yay
Yıglap urar eyle taş üze baş
Kim kalur elemde başıdın taş
Bu ot çü dimâğın etti mahrûr
Ak saçı saçar yüzige kâfûr
Toprakka yıkılmağın çü bilmiş
Toprag üze ol dağı yıkılmış
Sensüz erür eyle derd ü gamlık
Kim kalmıştur bir ekki demlik.

Nevâyî 2457-2466

Mecnûn'un annesi, kocası ölünce oğlunun derdine daha dayanamaz hale geliyor ve ölüyor.

Bu vâkı'a içre nâ-tüvân zâl
Andın ki degeyler oldı bed-hâl
Bir yandın oğul gam u şikenci
Bir yandın abuşka derd ü renci
Ger oğlı firâkı birle ketti
Ne bolsa abuşkasıga yetti.

Nevâyî 2981-2986

Çocuğun Ailedeki Yeri

“Türk ve İslâm telakkisine göre aile kurumunun ana amacı insan neslinin devamıdır. Dolayısıyla çocuk yapmak ve yetiştirmek ailenin en temel görevidir.” (Turan, 1992:82) “Türk cemiyetinde çocuk yetiştirmek belli bir disiplin ve program dahilinde gerçekleşmektedir. Çocuk ana rahminden itibaren, büyüyüp cemiyete kazandırılıncaya kadar ailece takibe alınmaktadır. Bunda hayırlı evlat yetiştirip cemiyete kazandıranların İslâm dinine göre sevap defterinin kapanmayacağı inancının da tesirli olduğu şüphesizdir.” (Turan, 1992:82)

Ailenin kuruluşunda ve devamında doğmuş ve doğacak olan çocuğun önemli bir yeri vardır. Çocuklar ailenin kutsal bir parçasıdır. Çocuk ailenin mutluluk kaynağıdır. Evlat ocağın tütmesini, babanın adının anılmasını, soyunun devamını temin edecek olan değerli ve kutsal bir varlıktır. Hikâyede evlat, oğul, ferzend kelimeleri erkek evladı ifade eder. Soyun devamını, babanın adının hayırla anıl-masını, ocağın yanık, kapının açık tutulmasını sağlayan hayırlı bir erkek evlattır.

Hikâyenin başlangıcında, Mecnûn'un babası anlatılırken bir evladının olması için dualar ettiğini, çareler aradığını söylediklerinde şairler, onun kız çocuğu olup olmadığından hiç bahsetmezler, ama onun istediğinin erkek evlat olduğu da bellidir. Mecnûn'un babasının bir hayırlı oğul sahibi olmak istediği şu sözlerle anlatılır:

Zamâne yıksa serv-i bûstânı
Yerin tutar bitürse bir fidânı
Kimün ferzendi kalsa yâdigârı
Cihanda geçmez anun rüzgârı
Çiçek gerçi durahta zîb ü ferdür
Veli maksûd olan andan semerdür
Yemîşi âdem oğlunun veleddür
Veled olmasa yemişsüz sepeddür
Velîkin ol veled kim nâ-halefdür
Anın tahsîlinün sa'yı telefdür
Veled çünkü ola bed-hulk u sîret
Ataya renc olur gendüye mihnet. Hamdî 227-232

Bu düşünce bütün Leylâ ve Mecnûn'larda yer almaktadır. Fuzûli, evlat sahibi olmayı soy ve baba adının devamı bakımından düşünürken insanlık açısından da düşündüğünü belli eder.

Ferzendsüz âdemî telefdür
Bâkî eden âdemi halefdür
Nesl ile olur bekâ-yı insan

Nazm-ı beşer ü nizâm-ı devrân
Can cevherine bedeldür evlad
Evlad koyan koyar hemin ad Fuzûlî 488-494

Dükenmez ol kişinin 'ömr-i varı
Ki sonunda bulına yâdigârı. Şâhidî 830

Mecnûn'un babası oğlu olması için çok sadaka dağıtıyor ve çok du'a ediyor. Oğlu olduktan sonra da etrafına ihsanda bulunuyor, sadaka dağıtıyor. Şenlikler düzenleniyor.

Peder çün gördi ferzendi cemâlin
Ana şükkrâne virdi bunca malın
Nazar itdükçe mihr ile o bedre
Gedâya zer virürdi bedre bedre
Anunçün malı harc itdi firevân
Fakîre çok 'atâlar itdi ihsân
Cihâna bî-kıyas in'âm itdi
Gözi nurına Kays nâm itdi. Hamdî 245-248

Aile büyüklerinden ölmüş kişilerin, bilhassa babanın adının, doğan çocuğa konulması adeti Nevâyî'de görülmektedir.

El-kıssa atası tapgaç ol dür
Köp saçdı güher kılıp tefâhür
Kays eyledi oğlu atımı bat
Kim öz atasıga bu edi at Nevâyî 639-640

Anne ve baba çocuklarını beraber ve çok severek büyütüyorlar.

Sevmekde ana ata muvâfık
Bir ma'sûk erdi ekki 'âşık Nevâyî 665

Leylâ dünyaya geldiğinde de babası seviniyor; kızı ile iftihar ediyor.

Genci de köp erdi gevher ü dür
Bir dürdin etip veli tefâhür. Nevâyî 685

Gül dek yüz ile bu tâze gül-şen
Eylep atanın közini rûşen. Nevâyî 721

Anne ve babanın çocuklarını sevmesi ilâhi bir kanundur. Ebeveyn daima çocuklarını korur ve kollarlar; çocuklarının bir sıkıntısı ve derdi onlara daha büyük bir dert olur. Mecnûn'un aşk derdini öğrenen baba için Hamdî;

Übüvvet mihri urdı câna âteş
Ki oldı dil-figâr u dil-müşevveş
Ciger-gûşe ayağına batan hâr
Ata cânına eyler ok gibi kâr
Oğul kız sevgüsü hükm-i ezeldür
Cü'cel dahî demiş oğlum güzeldür Hamdî 462-464

Mecnûn'un babası, oğluna olan özlem ve sevgisini şu acıklı sözlerle ifade ediyor:

Peder bî-çâre elden gitdi ağla
Ecel geldi 'amelden gitdi ağla
Hamâ'il eyle gel boynuma destün
Saçup üstüme yaşın çeşm-i mestün
Ki tâ gasl-ı kefen edüp ol âba
Girem ol âb-ı rûy ile türâba
Vücûdum çün ola ol âb ile pâk
Kayurman hâk içinde ger olam hâk Hamdî 2507-2510

Leylâ ve Mecnûn hikâyelerinde çocuğun terbiyesini anne ve baba müştereken üstlenirler. Terbiye, eğitimle ve nasihatle, aile büyüklerinden ve çevredeki alim, bilgili, tecrübeli, faziletli kişilerden görerek edinirler.

Çocuğun terbiyesinde dayağın yeri yoktur. Zaman zaman anne ve babalar çocuklarına nasihat ederler. Bazan onun utandığını, hareketinden gerekli dersi aldığını düşünerek, daha fazla utandırmamak ve sıkmamak için nasihatten vazgeçtikleri de olur.

Çün kördi ata bile anası
Kim anı helâk eter hayâsı
Ahvalıga kıldılar müvâsâ
Söz dimediler nasîhat-âsâ
Kim bu iş aña şigift türmiş
Bu hadise nâ-girift türmüş
Biz köp sorsak bu söz makâlî
Nâ-büd eter anı infi'alı Nevâyî 1047-1050

Çocukların nasıl bir insan olarak yetiştirilmek istendiği, onların nelere yönlendirildiği anne ve babaların onlara verdikleri öğütlerden anlaşılmaktadır.

Anne ve babası Mecnûn'a nasihat ederlerken ondan emirler gibi davranmasını; yiğit, cesur, mert olmasını; aynı zamanda okuyup bilgili, akıllı, alim olmasını; aşka hevâya meyletmemesini istiyorlar.

Annesi Leylâ'ya nasihat ederken kızının, namuslu iffetli olmasını; okumasını bilgi edinmesini, nakış gibi el hünelerini öğrenmesini öğütüyor. Leylâ'ya gençlik çağında, âşık olduğu öğrenildikten sonra ve İbnü's-Selâm ile evlendirilinceye kadar nasihat ediliyor. Leylâ evlenip de evinin kadını olduktan sonra annesi ve babası ile ilgisinin kesildiği, kocası öldükten, yas süresi tamamlandıktan sonra baba evine geri döndüğü görülmektedir.

Mecnûn'a nasihat etme, onu öğüt ile yönlendirme çabaları yine gençlik çağında başlıyor, babasının ve annesinin ölümüne kadar devam ediyor.

Evladın çocuklukta sevgi ve şefkat ile; gençlikte hoşgörü ile; olgunluğa yaklaşınca da nasihat, ilgi ve takip ile terbiyesine devam edildiği anlaşılmaktadır. Babası Mecnûn'a şunları söylüyor:

Ger tıflıgında mest ü bî-bâk
Sahraya düşüp yahan kılup çâk
Oldun reh-i 'aşk içinde meşhûr
Ma'zûr idün ol zamanda ma'zûr
Her vakitdedür bir emr gâlib
Her 'ahddedür bir iş münâsib
Nev-reslere 'aşk bir hünerdür
Ser-hadd-i kemâle râh-berdür
Hâlâ ki makâm-ı 'akl buldun
Tahsîl-i kemâle kâbil oldun
Senden ne revâ bu macerâlâr
Sermâye-i 'ayb olan sadâlar

Fuzûlî 2061-2066

Evladın, anne ve babaya karşı görevleri vardır. Ebeveyne bilhassa yaşlılıklarında yardımcı olmak; onları anmak, arayıp sormak, babanın soyunu devam ettirmek; adının iyilikle, hayırla anılmasını sağlamak; onlara, mezarlarını ziyaret ederek dua etmek, bir evlattan beklenen görevler olarak sıralanabilir.

Oğul oldur atasın yâd ider ol
Kamu vîrânesin âbâd ider ol

Hamdî 2472

Ümidüm bu idi ey dil-pezîrüm
K'olaydun pirlıkde destgîrüm
Söyündürmeyedün ya'ni ocağum

Geçüp yirime yakaydun çerağun Şâhidî 1300-1301

Atanam n'ola geh geh yâd kılsan
Gelüp vaslunla bir dem şâd kılsan Şâhidî 1615

Dirdüm olasen menüm penâhum
Fahrum şerefüm ümid-gâhum Fuzûlî 2058

Mecnûn babasına ve annesine karşı daima saygılıdır. Onların istediği gibi bir evlat olamadığı için özür ve af diler. Nasihatlerini, sözlerini mahcup bir şekilde dinler, ama isteklerine uyamayacağını saygılılıkla, özür dileyerek belirtir.

Eşigün tâk-ı mihrâb-ı sücûdum
Eserdür lutf-ı cûdundan vücûdum
Nasîhat nakdini hoş harc idersin
Gönül dürcine gevher derc idersin
Sözün sem de olursa emsemümdür
Eger derhem de etsen merhemümdür
Velî ben haste-dil kim bî-karârem
Bilürsin 'âşık-ı bî-ihâyem Hamdî 1087-1090

Peder dîdârını çün gördi Mecnûn
Düşüp ayağına yüz sürdi Mecnûn
Didi katunda pür-cürm ü günâhem
Kabul it 'özümi kim 'özü-hâhem
Nazar eyle sebep sorma bu hâle
Bu hâli eyle Takdîr'e havâle
Siyeh rûyem fütâde sâye gibi
Beni götürme bas geç pâye gibi
Seni görmek ödinden oda düşdüm
Siyah oldu yüzüm san dûda düşdüm. Hamdî 1022-1026

Kim üyge çü keldi zâr-ı şeydâ
Mağzı ara boldı hûş peydâ
Yıglap atası kılıp şikâyet
Ayıp yana pand-i bî-nihâyet
Ol söz demeyin melâletidin
Bakmay ataga hacâletidin. Nevayî 2636-2638

Evlatta baba ve anneye karşı duyulan sevgi ve saygının bir kaynağı da dini inançlardır; Allah korkusudur. Mecnûn babasının mezarı başında şöyle ağlıyor:

Bu eksüklük suçun âh ey peder âh
Ne müşkildür ki 'afv itmeye Allah
Seni incitdüm itdüm halka rüsvây
Helâl itmezsen anı hâlüme vây
Benüm korkum bu yarın tuta kâzî
Tapun ben bendeden olmaya râzî
Bu gün bağrum pâresi dirdün ey pîr
Yarın hışmından urma bağruma tîr
Dileme ola ey merd-i ciger-dâr
Ciger-gûşen mûkîm-i gûşe-i nâr. Hamdî 2589-2593

Leylâ çocuk iken annesine karşı saygılı davranıyor. Babasından ve ağabeylerinden korkuyor. Ama büyüyünce, İbnü's-Selâm ile evlendirilmek istendiğinde annesine karşı gelip itiraz edebiliyor.

Size âhum irişmez irdi göge
Sözi kes kim bıçak irdi sünüge
Benim yokdur kabile birle kârüm
Bana kible yeter didâr-ı yârüm. Hamdî 2041-2042

Damat ve Gelinin Ailedeki Yeri

Kayınpederin damadını oğul, erkek evlat olarak gördüğü anlaşılmaktadır. İbnü's-Selâm Leylâ'yı istettiğinde Leylâ'nın babası:

Ol kılssa oğulluğum hevâsı
Bolgay-men men dağı atası Nevâyî 1438

Diyerek kızını verdiğini belirtiyor. Kızını Mecnûn'a istediklerinde de Nevfel:

Ta eyle ki bolsa şart peyvend
Mecnûn'u kılay özümge ferzend. Nevâyî 2553

diye cevap veriyor.

Bir aile ferdi olarak gelinle ilgili ailenin diğer kişileriyle gelin arasındaki münasebetler hakkında bu hikâyelerde bir bilgi ve işarete rastlanmamıştır.

Kardeşlerin Ailedeki Yeri

Mecnûn'un ya da Leylâ'nın kız kardeşlerinin olduğuna dair hikâyelerde hiçbir ifade yoktur. Leylâ'nın kardeş veya ağabeylerinin olduğunu belirten sözlerle rastlanmaktadır; bunların da hikâye içerisinde bir rolleri yoktur. Sadece annesinin, Leylâ'ya nasihat ederken "bu durumu baban ve kardeşlerin duyarsa sana kahrederler; o zaman ne yaparsın." deyişinden onun erkek kardeşinin veya ağabeylerinin olduğu anlaşılmaktadır. Leylâ da, bir yerde kardeş baskısından bahseder. Bu sözden, erkek kardeşlerin bilhassa ağabeylerin, kız kardeşler üzerinde bir otorite ve baskı kurduğu yahut onları koruma, kollama görevi üstlendiği düşüncesine gidilebilir.

Dayımın Ailedeki Yeri

Türk toplumunda ve aile yapısında dayının önemi büyüktür. Anne tarafından akraba olan erkeklere dayı denilirse de asıl dayı annenin kardeşidir. Dayı, yeğenlerini koruyan kollayan; onlara yardım eden; zor bir durumda kalındığında başvurulan bir kişidir. Türkçede dayı kelimesi, akrabalık dışında, koruyan, yardım eden, destek olan kişi anlamını kazanmıştır.

Mecnûn'un dayısı, sık sık onu görmeğe gider, yiyecek ve giyecek götürür. Annesinin durumunu halini Mecnûn'a anlatır; bir defasında annesini de onun yanına götürmüştür. Dayı, Türk aile ve akrabalık yapısı içerisindeki yerini, Leylâ ve Mecnûn hikâyelerinde de almıştır.

Dadımın Ailedeki Yeri

Mecnûn'un doğumu sırasında dadısı orada hazırır. Çocuk doğar doğmaz dadıya teslim edilir. Dadı doğumdan itibaren onun bakımıyla, terbiyesiyle ilgilenir.

Cân ile kılurdı dâye i'zâz
Esbâb-ı kemâl-ı terbiyet-sâz
Lâkin ol edüp hemîşe nâle
Hoşnûd degüldi hiç hâle
Fuzûlî 529-530
Çün terbiyet-i edîb ü dâye
Verdi eser-i tamâm ol aye
Gün günden edüp kemâl hâsıl
Ol mâh-ı nev oldı bedr-i kâmil
Fuzûlî 546-547
Koyup mihr ile mahı daye mehde
Sunup şevk ile şîrin şîri şehde
Gönül den besler idi cânı gibi
Sakınıp sinede imânı gibi
Hamdî 249-250

Leylâ'nın da dadısı var. Leylâ'yı çok seviyor; onu koruyor, her an takip ediyor. Onun Mecnûn'u sevdiğini biliyor. Bu yüzden Leylâ'yı koruyup kolladığı ve sevdiği gibi Mecnûn'u da koruyor ve seviyor. Dadı Leylâ'nın her sırrını biliyor; onun dert ortağı oluyor.

Vâkîf edi dâye hâletidin
'Âşk âfeti vü melâletidin
Hem Kays'ka erdi mihrîbân ol
Şevkidin etip fidâ-yı cân ol

Mektep ara zâl-ı mihr-pîşe
Koñlüni sorup anîñ hemîşe
Hem bu yasadı özni dâye mânend
Hem ol muña eylep özni ferzend. Nevâyî 1133-1136

Dâye bile nice mahrem-i râz
Bar erdiler aña gussa-perdâz
Rencîde gamîn erürler erdi
Derdide köñül berürler erdi
Anlap edi dâye-yi ciger-sûz
Hem ol nece mahrem-i gam-endûz. Nevâyî 1462-1464

Haberi olmadan İbnü's-Selâm'a söz kesildiğini duyan Leylâ dadısına şöyle sitem ediyor:

Dâyesiga köp tazallum etti
Yüz 'aciz bile tekellüm etti
Key hâlimi eylegen mudârâ
Sırrım nazarıña âşkârâ
Sendin işim olmagan nihânî
Her mihnetim olsa bilgen anı
Bir söz eşitip turur kulağım
Kim şu'lesidin köyer dimâğım
Gûyâ anı sen dağı bilürsen
Lîkin mendin nihân kılürsen Nevâyî 1491-1495

SONUÇ

Eski edebiyat eserlerimizin, bilhassa divanların sosyolojik açıdan incelenmesinden önemli sayılabilecek fazla bir bilgi elde edilemeyeceği düşüncesi

yaygındır. Ancak hikâyelerin divanlardan farklı olduğu, onlarda şahıslar etrafında gelişen olaylar dizisinin anlatıldığı düşüncesiyle ve son zamanlarda mesnevilerin romanlar gibi incelenmeğe ve tahlile tabi tutulduğundan cesaretle, Leylâ ve Mecnûn'larda aile mevzuunu incelemeğe teşebbüs ettik. Hikâyelerde bu konuda örfi ve şer'i hukuk açısından teferruat verebilecek veriler bulamadığımızı itiraf etmeliyim. Ancak yazıldıkları devirlerdeki ve çevrelerdeki Türk toplumunun, yahut en azından mesnevinin şairinin aile hakkında görüşünü yansıtan; nikâh ve evlenmeye ait bazı düşünce ve kavramları, evlenme ile meydana gelen birliğin kuruluş ve devamını sağlayan amaç ve idealleri, eşler arasındaki ilişkileri, ebeveyn ile çocukların münasebetlerini, bunların karşılıklı hak ve sorumluluklarını gösteren bazı bölüm, kısım ve beyitler olduğunu tespit ettik.

Bu incelemedeki tespitler Müslüman Türk ailesi hakkında daha önce yapılmış başka araştırma ve yazılardaki tespitlerden farklı değildir. Ancak en azından, Eski Türk Edebiyatı eserlerinde, Leylâ ve Mecnûn hikâyelerinde, sosyolojik anlamda aile ile ilgili verilerin bulunduğu, bu verilerin Türk ailesi konusunda daha önce edinilmiş kanaat ve bilgileri desteklediği görülmüştür.

Hikâyelerde evlenmenin mutlaka nikâhla, nikâhın da iki tarafın, kız-kadın ve erkeğin rızasıyla gerçekleştiği vurgulanmıştır.

Bir çiftin evlenebilmesi için -bilhassa erkeğin- ailenin sorumluluğunu üstlenebilecek derecede aklı başında, bilgili ve becerikli olması gerektiği, deli ve meczup kişilerin evlenmesine izin verilmediği anlaşılmaktadır.

Hikâyelerde ailenin, soyun ve insanlığın devamı için evlenmek ve evlat sahibi olmak gerektiği anlatılmıştır. Erkek çocuk sahibi olmak soyun ve ailenin devamı için çok önemli görülmüştür. Bir ailenin çocuksuz olmasının ayıp karşılandığı da hikâyelerde belirtilmiştir. Çocuğu olmayan erkeğin birden fazla kadınla evlendiği sadece Fuzûli'de görülüyor.

Bu hikâyelerdeki aile sisteminde "baba hukukunun" hâkim olduğu görülmektedir. Erkeğin gerek eşine gerekse çocuklarına karşı zor ve cebir kullandığına dair hiçbir söze rastlanmamıştır.

Kadının, haya ve namus kaygısıyla, ailenin ve toplumun baskı ve ayıplamasından çekindiği, bu baskıya maruz kaldığı yer yer belirtiliyor. Bunun yanında kadınların ve kızların serbestçe süslenip dışarıda gezdikleri, eğlendikleri, içki içtikleri de görülmektedir. Dolayısıyla toplumsal hayatlarını rahatlıkla sürdürdükleri sonucuna ulaşılabilir.

Çocuğun terbiyesine ve eğitimine çok önem verilmiş, doğumundan itibaren dadı, anne ve baba tarafından yürütülmüştür. Çocuğun okuması ve bilgi

sahibi olması gerektiği defalarca vurgulanmıştır. Leylâ'nın babası, kızının okuması için okul yaptırmıştır. Erkek ve kız çocukların bilgili, becerikli; dürüst, namuslu, ahlak ve fazilet sahibi, hayırlı evlat olarak yetişmelerine çok ehemmiyet verilmiş ve hikâyelerin hepsinde defalarca bu husus tekrarlanmıştır. Anne, kız çocuğunun daima yanında, onun dostu, yakını, arkadaşı; baba da erkek evladın koruyucusu, dert ortağı, ömür boyu onun peşini bırakmayan birer aile büyüğü olarak gösterilmişlerdir. Anne ve baba çocuklarının kusurlarını hep hoşgörü ile karşılamış; onları iyilikle terbiye etmeğe çalışmışlardır.

Aile ferdi olarak gelinden söz edilmezken damadın evlat kabul edildiğini gösteren beyitler vardır. Dayı da ailenin önemli bir üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- 1-Ali Şîr Nevâyî, *Leylâ vü Mecnûn*, Hrz. Ülkü Çelik, Ankara 1996, TDK. yay.
- 2-Donuk, Abdulkadir (1991), *Çeşitli toplumlarda ve Eski Türklerde Aile*, Aile Yazıları1, Başbakanlık A.A.K. yay., Ankara, s.287-301.
- 3-Fuzûlî, *Leylâ ile Mecnûn*, Hrz. Necmettin Halil Onan, İstanbul 1956, Maarif Basımevi.
- 4-Günay, Umay (1992), *Türk Masallarında Aile*, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2, Başbakanlık A.A.K. yay., Ankara, s.616-625.
- 5-Hamdullah Hamdî, *Leylâ ve Mecnûn*, Hrz. Zülfü Güler, basılmamış doktora tezi, Erzurum 1982.
- 6-Kurt, İhsan (1992) *Atasözlerinde Aile*, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 2, Başbakanlık A.A.K. yay., Ankara, s.626-649.
- 7-Muhammed Veled, (1311) *Leylâ vü Mecnûn*, İstanbul Alem Matbaası
- 8-Şâhidî, *Leylâ vü Mecnûn*, Bibliotheque National, A.F. 333 de kayıtlı yazmanın fotokopisi.
- 9-Turan Refik (1992), *Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi*, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 1, Başbakanlık A.A.K. yay., Ankara, s.82-86.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:129-154, ELAZIĞ-1999

ELAZIĞ ŞEHRİNİN GELİŞMESİ

Erdal KARAKAŞ *

ÖZET

Bu çalışmamızda Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat Bölümünde yer alan 250.000 kişiye yaklaşan (1997) nüfusuyla büyük bir şehir niteliğine sahip olan Elazığ şehrinin gelişmesi incelenmiştir. Elazığ şehri, kuzeyindeki dağlık kütle üzerine kurulmuş çok eski bir tarihe sahip olan Harput'un fonksiyonlarını yitirerek mezraya inmesi sonucunda kurulmuş çok yeni bir şehirdir.

Şehrin mezradaki ilk kuruluş yeri Çarşı ve Sarayatik mahallelerinin olduğu kesimdir. İlk zamanlarda Harput'la sürdürdüğü ekonomik mücadele ve o dönemdeki ulaşımın yetersizliği nedeniyle gelişmesi yavaş olmuştur. Cumhuriyet dönemine kadar dar bir sahada gerçekleşen gelişme, bu dönemden sonra karayolları ve demiryollarındaki gelişme çerçevesinde ulaşımın getirdiği avantajları kullanarak biraz artmıştır.

İlk önceleri sahaya ulaşan demiryolunun etkisiyle güney yönde gelişen şehir daha sonra karayolu nedeniyle batıya doğru kayma göstermiştir. 1950 yılına kadar sonraki dönemlere nazaran yavaş tempoda seyreden gelişme ulaşım ve kamu yatırımlarının etkisiyle hızlanmaya başlamış, 1974 yılından itibaren Keban Barajının bitişi, 1990 sonrasındaki iç göçlerin hızlanması gelişmenin hızlı bir şekilde sürmesine yardım etmiştir.

Cumhuriyet döneminden itibaren hizmet + sanayi fonksiyonu ağırlığını sürdüren şehir 1975 yılında Keban Barajı nedeniyle hizmet + tarım fonksiyonu ağırlık kazanmış ise de sonraki yıllarda bu durum değişerek Hizmet + Sanayi fonksiyonu ağırlığını devam ettirmiştir.

Şehrin gelişimi etkileyen faktörler göz önünde tutularak 5 dönem olarak ayırt edilmiştir. Aslında Elazığ şehrinin gelişim safhalarını 4 dönem olarak ayırmamıza rağmen, şehrin ortaya çıkmasında büyük etkiye sahip olan Harput'un kuruluş yeri hakkında kısa bilgi verildiği için 5 dönem içinde incelenmiştir. Kısaca 1833 yılından itibaren oluşan şehir gelişimini 1925 öncesi, 1925 -1950, 1950-1975 ve 1975 sonrası olmak üzere dört dönem içerisinde sürdürmüş ve ilk kuruluş esnasında 2 mahalleye sahip iken bugün 35 mahalle ile 250.000 nüfuslu bir merkez haline gelmiştir.

THE DEVELOPMENT OF ELAZIĞ CITY

* Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya bölümü, ELAZIĞ

SUMMARY

In this study, The development of Elazığ city was researched. Elazığ is a big city with a population of nearly 250.000, which is located in the upper Fırat Region of East Anatolia.

Elazığ is a new city which was founded when Harput, the old city was moved into mezra (Elazığ plain) due to decrease in its functions as a city. It was on the hills in the north of the Elazığ plain. First residential areas of the city were Çarşı and Sarayatik district on mezra.

At the beginning the city was less developed because of less transportation and poor economy. Development of the city had been little till the Foundation of Republic. After the this period development of the city increased due to construction of railway and roads. The first developed to the south because of railway than to the east due to the roadway.

The development of the city had been less before 1950, after 1905 development had been fast since investment was increased both in transportation and public area. Both the construction of Keban dam in 1974 and rapid immigration after 1990 helped the rapid development of the city.

The city had service and industry functions after the republic era. The city function has been changed to service + agriculture when Keban dam was finished in 1974. then city has gained again the service + industry function so far.

The development of the city occurred in five periods before 1925 which can be divided into two. First area is the one where Harput was situated, the second was mezra. Between 1925 - 1950, 1950 - 1975 and also the years after 1975.

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Harput (Şekil.1) çok eski bir geçmişe sahiptir. Şehir ilk önceleri bugünkü Elazığ şehrinin kuzeyindeki dağlık bir mevkiye kurulmuş daha sonraki dönemde aşağıda Agavat mezarı adı verilen sahaya inmiştir.

Bu çalışmada, 250.000 kişiye yaklaşan (1997) nüfusuyla büyük bir şehir hüviyetine sahip olan Elazığ'ın bugünkü yerine inşiden sonraki gelişmesini vermeye çalıştık. Zira ilk kuruluş yeri ve Harput tarihiyle ilgili bir çok çalışma ve bilgiler bulunmasına rağmen ovaya indikten sonraki gelişmesiyle ilgili çalışmanın olmaması bizi böyle bir çalışma yapmaya yöneltmiştir.

Şehrin gelişimini, etkileyen faktörler çerçevesinde 5 dönem içinde incelemeyi uygun bulduk. Çalışmamızın esas amacı Harput'tan mezraya indikten sonra oluşan Elazığ şehrinin günümüze kadar olan gelişmesini incelemek olmasına rağmen tarihi bağlar nedeniyle Elazığ şehrinin doğmasında etkili olan Harput'un ilk kuruluş yeri hakkında bilgi verilmesinin uygun olacağı kanaatiyle Birinci dönemde Harput'un ilk kuruluş yerinin özellikleri ve avantajları o dönem

şartları içerisinde değerlendirilmiş, 2 dönemde Elazığ şehrinin doğusunda etkili olan mezraya iniş ve bu yer değiştirmenin sebepleri üzerinde durulmuş ve yer değiştirme zamanından (1833) Cumhuriyet dönemine kadar (1925 öncesi) olan gelişme verilmiş, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ulaşım ve ekonomide değişen şartların gelişme üzerine etkisi (1925-1950 arası) 3. dönemde, Elazığ şehrinin de büyük ölçüde etkilendiği Türkiye'deki iç göç hareketlerinin ve şehirleşmenin hızlandığı 1950 sonrası gelişme (1950-1975) 4. dönemde, nihayet şehrin gelişiminde önemli bir etkisi bulunan Keban Barajının bitiminden günümüze kadar olan gelişme de (1975-1988) 5. dönem içinde verilmiştir.

Sonuçta Elazığ şehrinin gelişimi

1. İlk kuruluş yeri Harput

2. 19. yy. Mezraya iniş

3. 1925 -1950

4. 1950 -1975

5. 1975 -1998

olmak üzere beş dönem içinde incelendi.

1. İLK KURULUŞ YERİ HARPUR

Osmanlı Devleti, idari bakımdan üst birim olarak eyaletlere, eyaletler de sancaklara ayrılmıştır. Harput'un merkeziliğini yaptığı Harput sancağı Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümünde bugünkü Elazığ sınırları içinde kalan yaklaşık 3200 km²'lik bir sahaya karşılık gelir.

Sancağın alanı, kuzey ve kuzeydoğudan bugünkü Keban Baraj gölü içerisinde kalan Murat Nehri vadisi, güneyden, Güneydoğu Toroslar'ın kuzey uzantıları, güneybatıdan Fırat nehri vadisi, batıdan ise Bulutlu dağı ve Piran dağları ile sınırlandırılmıştır. Bütünüyle Güneydoğu Toroslar kıvrım kuşağı içinde yer alan bu bölge ana hatlarıyla güneybatı - kuzeydoğu yönünde uzanan ve yer yer düzenli sıralar oluşturan dağlarla, bu dağlar arasına yerleşmiş aynı doğrultulu ovalara sahiptir. Bu dağlık kütlelerin kuzeyinde Doğu Anadolu'nun önemli ovalarından birisi olan ve yüksekliği 900-1000 m. arasında değişen Uluova ile Bugünkü Elazığ şehrinin yer aldığı 1020 m. yükseklikteki Elazığ ovası bulunur. Uluova'nın Kuzeyinde ise güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanan Harput dağlık kütleleri yer alır (Tonbul, 1985'e atfen Ünal, 1989, 31-32, Tonbul-Karadoğan, 1999). Tarih boyunca Urartu, Hitit, Roma, İran, Bizans, Arap, Şelçuklu, Artuklu, Moğol,

Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı devleti hakimiyetinde kalan ve kuruluş tarihi M.Ö. 2000 yıllarına kadar uzanan bir kaleye sahip olan Harput şehri bu dağlık kütle üzerine kurulmuştur (Ünal,1988,215).

Harput, çevresinde Uluova, Kuzova, Elazığ ovası gibi tarım ve yerleşme için uygun sahalardan varlığı, bulunduğu mevki itibarıyla doğal bir geçiş alanı üzerinde yer alması nedeniyle uzun süre varlığını sürdürmüştür. "Nitekim Asurlular zamanında bile başkent Ninova'yı Karadeniz'e bağlayan yol, Harput'un kontrol ettiği bu oluk sahadan geçmektedir (Darkot, 1943,8). Doğal geçiş hattı üzerinde bulunması nedeniyle, Hekimhan ile Keban'dan geçerek Harput'a gelen ve oradan da eski hükümdar caddesine birleşen yol, Harput -Keban -Arapkir -Kemaliye ve Divriği'den geçip Sivas'a giden yol, Harput -Keban -Arapkir -Kemaliye -Kuruçay -Şebinkarahisar üzerinden Giresun'a uzanan yol gibi (Saribeyoğlu,1951,73-74) tarih içinde kullanılan çeşitli güzergahların hepsi bu mevkiden geçmiştir.

Harput şehri, tarihi yolların bu mevkiden geçmesi, Uluova, Elazığ ovası gibi tarımsal potansiyele sahip alanlara yakınlığı nedeniyle savunma amacı göz önünde tutularak kale kent olarak kurulmuştur (Foto : 1).

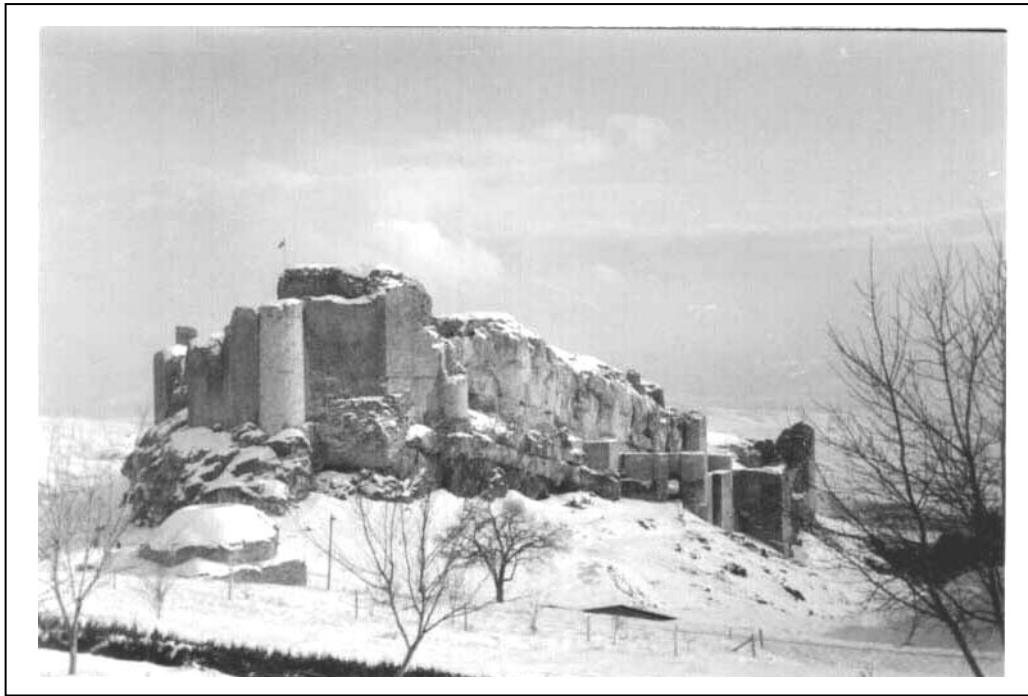


Foto.1. Harput kalesinden bir görüntü

Şehir, zaman içinde şartlarının değişmesi sonucu bir hudut şehri karakterini kaybetmiş, ayrıca ana yollardan sapa kalması nedeniyle ova ile arasındaki yolun kış aylarında ulaşılamaz hale gelmesi sonucunda mezraya taşınmıştır (Erinç,1953,118, Tonbul-Karadoğan,1999).

2. 19. YÜZYIL MEZRAYA İNİŞ

Kale içindeki Harput şehri, kervan yolunun güvenliğini sağladığı gibi gelen ve giden kervanların konaklama ve ticaret merkezi görevini üstlenmiş hem de çevresi için bir korunma alanı vazifesini görmüştür. Osmanlı hakimiyetine kadar hep sınır kalesi vazifesini gören şehir çeşitli istilalara maruz kaldığından kale dışına çıkamamıştır (Sergün,1975,99). Sonradan şartların değişmesi sonucu kalenin dışına doğru çıkan şehir çevresindeki alanın darlığı nedeniyle fazla gelişme gösterememiştir (Akkan,1972,193).

Harp, istila ve asayişsizliğin hüküm sürdüğü dönemlerde korunma ihtiyacı ile tepe, sırt, yamaç gibi siteleri tercih eden yerleşmeler tarihi şartların değiştiği, korunma endişesinin ortadan kalktığı devrelerde eteklere inmişler ve daha sonraları eteklerdeki ovalarda yayılarak gelişme göstermişlerdir (Tanoğlu,1969,230).

Türkiye'de sahip oldukları imkanlar ölçüsünde şehirlerden bazıları ilk kurulduğu yerinde kalmak koşuluyla günümüze kadar yaşama olanağı bulunduğu halde bazıları da kuruldukları ve uzun süre yaşadıkları ilk sitelerini çeşitli nedenlerle terk etmişlerdir (Tuncel 1977).Harput ta kale şehri olarak askeri önemini kaybetmesi, bulunduğu mevkinin alansal olarak gelişmeye imkan vermemesi, ulaşım zorluğu, yöneticinin tercihleri doğrultusunda güneydeki mezraya inmiştir (Erinç, 1953, Sergün,1975, Sarıbeyoğlu,1951, Hayli, 1999).

Nitekim 1833 yılında Doğu illerindeki aşiretlerin ıslahı için bölgeye eyalet valisi olarak tayin edilen Mehmet Reşit paşanın Harput'u daha fazla gelişme için elverişsiz olduğuna karar vererek (Sunguroğlu,1958,203) oturacağı konağı Agavat mezrasında (Elazığ Ovası) seçmesiyle, mezraya inişin ilk temelleri atılmıştır.

Fakat yönetim merkezinin mezraya inmesi mezranın gelişmesini ve Harput'un önemini kaybetmesini hemen sağlamadığı için Harput bir süre daha önemini korumuştur. Zira 1838 yılında Moltke'nin mezrayı bir köy niteliğinde olduğunu belirtmesi (Erinç,1953,119) de buradaki gelişmenin zayıflığını ortaya koymaktadır.

Reşit paşanın Hüseyin Köyünde (günümüzdeki Ulukent mahallesi) 6000 kişiyi barındıracak kışla ve cephaneliği yaptırması, 1845 yılında Saray'da (Sarayatik mah., Çatal Mezrası) ordu müşavirliği için konak satın alınması (Aksın,1995,124) gibi yapılan idari yer seçimleri mezranın önemini yavaş yavaş artırmakla beraber istenilen seviyeye ulaştıramadığından mezra 1850'lere kadar küçük bir köy karakterini korumuştur.

Daha önceleri Diyarbakır vilayetine bağlı bir sancak olan şehir, 1875 yılında müstakil mutasarrıflık, 1879 yılında vilayet haline getirilerek Ma'müretü'l Aziz adını almış ve ordu müfettişliğinin merkezi olmuştur. Bütün bu gelişmeler Harput ile Ma'müretü'l Aziz (Elazığ) arasındaki rekabeti azaltmadığından daha sonraki tarihlerde Harput önemini korumaya devam etmiş ve Elazığ'ın gelişimi de çok yavaş olmuştur. Nitekim 1881 (1298) tarihinde Harput şehrinde yaklaşık nüfus 12.000 kişi (erkek nüfus 5967'dir) civarındayken, 1892 tarihinde Cuinet Harput şehrini 20000 ve mezrayı 5000 nüfus olarak verir (Aksın,1995,144-147). 1894 (H.1312) yılında Harput'un nüfusu 13183 kişiyken mezranın 3687 kişi, "1897-1898 yılları arasında Harput'un 15070, mezranın 7500, 1906 yılında Harput'un 15785 (Aksın,1995,148), 1909 yılında mezranın 8700 kişi olması (Dökmeci,1964,24) mezradaki gelişmenin yavaşlığını göstermekle beraber ilerideki gelişmenin de mezranın lehine olacağını sinyallerini vermeye başlamıştır.

"19. yy.'dan sonra Avrupa modern sanayisi karşısında Osmanlı sanayisi büyük ölçüde etkilenmiştir" (Doğanay,1995,Özgüç,1987). Bilhassa" dış ticaretteki hızlı gelişmenin Osmanlı sanayisinde yarattığı en büyük yıkıntı kumaş üretiminde görülmüştür. İthal malların ucuzluğu karşısında binlerce pamuklu tezgahı terk edilmiş ve geleneksel el tezgah sanayi çöküşler yaşamıştır "(Tezel,1986,70). Mesela 1896 yılında Elazığ'da 3 dokuma fabrikası varken, 1906 yılında bu sayı 1 düşmüş, önceden yüzlerce olan halı tezgahı sayısı 39 adete inmiştir (Duran,1991,435). Yine dokumacılıkta kullanılan boya maddesi olan Cehri üretimi 1885 yılında 130.000 tondan, 1906 yılında 8 tona gerilemiştir (Baykara,1967,12). Bütün bu olumsuzlukların ticari yapıyı ve üretim faaliyetlerini etkilemesi ve Harput'la olan ekonomik mücadele şehrin nüfus açısından gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim bu ekonomik eşitsizliği iki yerdeki ticari işletme sayıları da desteklemektedir. 1876 yılında Elazığ'da 2 değirmen, 4 hamam, 263 dükkan varken, Harput'ta 4 değirmen, 9 hamam, 909 dükkanın bulunması ticari açıdan Harput'un üstünlüğünü koruduğunu ve bunun nüfusa yansımalarını belirtmek yanlış olmaz. Nitekim bu olumsuzluklar nedeniyle şehir 1909 yılında 8700 kişiyi bünyesinde barındırabilmiştir (Dökmeci, 1964,24).



Foto.2. Şehrin ilk kuruluş sahası olan Saray Camii ve Şire Meydanı çevresi

İlk hükümet konağının Borsa hali (Ticaret borsası) ile Saray cami arasında bulunması ve yanında Saray hamamının yer alması (Dökmeci,1964,) yöneticilerin burada oturmaları nedeniyle bu mevkiye Sarayatik adının verilmesi şehrin mezradaki ilk çekirdeğinin Çarşı ile Sarayatik mahallelerine denk geldiğini göstermektedir (Foto.2). 1833 -1876 yılları arasında bunlara İcadiye, Mustafapaşa, Akpınar mahalleleri eklenmiş, arkasındanda 1876-1923 yılları arasında Rizaiye mahallesi kurulmuş ve İzzetpaşa mahallesinin gelişimi başlamıştır (Şekil.3).

19.yy.da şehir, kervan yolunun geçiş noktası üzerinde yer almasına rağmen yüzyıllardır merkeziliği elinde bulunduran Harput'la sürdürdüğü rekabet (1876 yılında Harput 21 mahalle, mezra 5 mahalle) ve o dönemdeki ulaşım teknolojisindeki gerilik nedeniyle yaya kenti özelliğini koruyarak alansal açıdan gelişmesi yavaş olmuştur.

1923 öncesindeki gelişmede

1. İlk zamanlarda eski merkez Harput'la olan rekabet
2. I.Dünya ve Kurtuluş savaşları

3.Ulaşım şartlarındaki gerilik ve bunun nüfustaki hareketliliği azaltması etkili olmuştur diyebiliriz.

3.1925-1950 DÖNEMİ

1923 yılından sonra yeni kurulan Cumhuriyet' in bir çok sorunla başbaşa bulunmasından dolayı ekonomik yapısındaki yetersizlik tüm Türkiye'de olduğu gibi Elazığ'daki şehirleşme olayının da düşük seviyelerde kalmasına neden olmuştur. "1914-1927 yılları arasında nüfus azalması en çok kentlerde meydana gelmiş ve Elazığ'da dahil olmak üzere Anadolu'daki kentlerin çoğunda nüfus azalmıştır (Tezel, 1986, 90). Bu olumsuzluklar nedeniyle şehir 1927'lerde yaklaşık 20.000 (19216) nüfuslu bir merkez olarak kalmış ve alansal gelişme gösteremediğinden daha önceden gelişen 7 mahalle ile sınırlı kalmıştır.

Şehir nüfusunun 1927-1935 yılları arasındaki gelişmesinde 1927 yılında tespit edilemeyen nüfusun 1933 yılında çıkan af kanunu ile kaydedilmesi, Harput'tan inişler ve doğal artış etkili olmuştur. İçinde bulunulan yıllarda Türkiye şartları göz önünde bulundurulduğunda şehrin nüfus açısından önem kazanmaya başladığı söylenebilir. " Bu dönemde Türkiye'de nüfusu 50.000 geçen yerleşme sayısının 7 tane (İstanbul 741148, İzmir 170989, Ankara 122720, Adana 76473, Bursa 72187, Gaziantep 50965, Konya 52093) olduğu göz önünde tutulursa, Doğu Anadolu'da bu nüfus grubu içinde yer alacak büyük yerleşmelerin olmadığı ve nüfusu 25.000 geçen iki yerleşmenin (Erzurum 33104, Malatya 27296) (Doğanay,1997,Selen, 1945, 104-105, Tümertekin, Tunçdilek 1959) bulunduğu bir dönemde 23178 nüfusla Elazığ şehri, nüfus ve fonksiyonel yapı açısından bir şehir özelliği göstermiştir. Zira Elazığ'ın 1935 yılındaki fonksiyonel yapısında hizmetlerin I., sanayinin II., tarımın III. sırada bulunması Hizmet + Sanayi fonksiyonunun ağırlığı nedeniyle o dönemde fonksiyonel açıdan da bir şehir özelliğindedir (Doğanay, 1983, Göney,1985,Tümertekin,1973) (Tablo.2, Şekil 4).

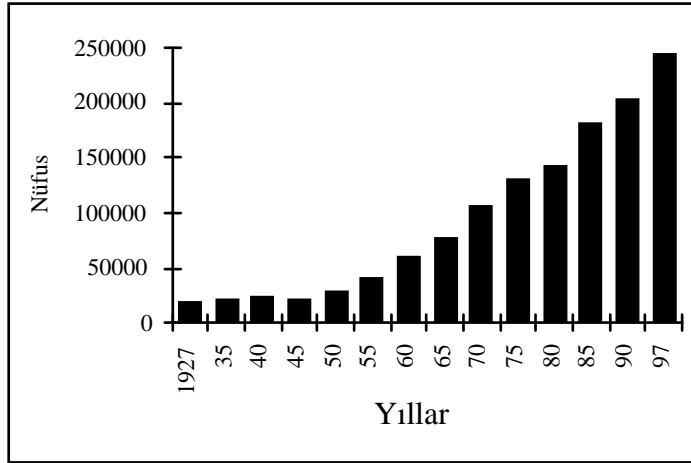
"1950 yılına kadar Türkiye'de kentsel nüfusun daha büyük kentlerde yoğunlaşması, nüfus artışı ve kentleşmenin yavaş olması kent merkezlerinin tarımsal ve sınırlı boyutta tarım dışı üretimi denetleyen hizmet sunan merkezler olarak hayatini sürdürdüklerinden alansal gelişmeleri az olmuştur. (Osmay, 1998,140) Bu özelliği Elazığ şehrinde de görmekteyiz. Şehirde, 1927-1935 yılları arasında önceki dönemde gelişen 7 mahalle dışında Rüstempaşa ve Nailbey mahallelerinin gelişimi başlamış ve alansal gelişmesi çok yavaş olmuştur (Şekil.3).

Şehrin nüfus açısından hızlı gelişmemesinde dışla bağlantıyı sağlayan ulaşım sisteminin yetersizliğinin doğurduğu kapalı ekonomik yapının etkisi açıkça görülmektedir. "1923 senesine kadar şehrin dışla bağlantısını sağlayan tek yol Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya üzerinden Elazığ'a gelen Samsun-Diyarbakır yolu olmuştur. Bu yolun da Selen (1953) ve Darkot'un belirttiği

(Darkot, 1943,123) gibi her zaman için geçit verebilecek standartlarda olmaması nedeniyle 1927 yılından sonra yollar yeniden standartlara uygun olarak yapılmaya

YIL	NÜF.	Art. %	YIL	NÜF.	Artış %
1927	19216		1965	78605	23.30
1935	23178	17.09	1970	107364	26.79
1940	25465	8.98	1975	131415	18.30
1945	23695	-7.47	1980	142983	8.09
1950	29317	19.18	1985	182296	21.57
1955	41667	29.64	1990	204603	10.90
1960	60289	30.89	1997	244494	16.32

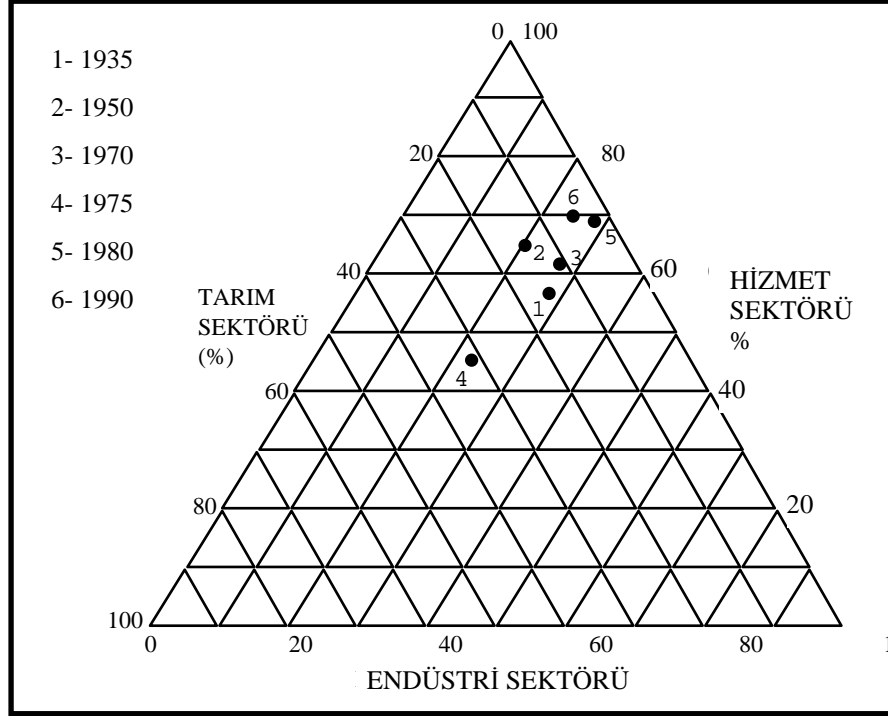
Tablo: 1.Yıllara göre Elazığ şehir nüfusu.



Şekil: 2. Elazığ şehrinde yıllara göre nüfus gelişimi.

başlanmıştır. Yeni yapılanmalar çerçevesinde 1927 yılında Elazığ- Malatya yolunun, 1933 yılından sonra da diğer yolların (Diyarbakır, Bingöl) açılmış olması (Yılmazçelik, 1991,418) Şehrin o döneme kadar ekonomik ve nüfus açısından gelişmesinin yavaş olmasının ana nedenidir.

Bu olumsuzluklar şehrin kendi yakın çevresinin ihtiyacını karşılayan ve tarıma dayalı küçük imalathanelerin ağırlık taşıdığı bir yapı göstermesine neden olmuştur. Nitekim "1927 sanayi sayımında Elazığ'da toplam 1350 işçi çalıştıran 587 işyerinin 317'sinin tarıma dayalı sanayiye oluşturması, şehirdeki sanayinin yetersizliğini açıkça göstermektedir. 1930 yılında şehirde bulunan sanatkarların sayısı ve nitelikleri de şehrin o günkü üretim yapısını daha iyi yansıtmaktadır. O dönemde şehirde 73 yemenici, 8 debbağ, 23 demirci, 21 sobacı, 12 bakırcı, 2 şekerci, 7 kuyumcu, 19 marangoz, 31 kunduracı, 12 saraç, 48 terzi, 6 saatçı, 7 tüfekçinin bulunması (Karaboran,1990,102,104) sanayinin küçük çaplı ve cazibe açısından yetersizliğini ortaya koymaktadır.



Şekil: 4. Yıllara göre Elazığ şehrindeki nüfusun sektörel dağılımı

Şehir, 1934 yılında dışla bağlantısını sağlayan, diğer bölgelerle iletişimini artıran tek çıkış kapısı olarak demiryolunun buraya ulaşmasıyla birlikte, daha önce merkezde gelişmiş olan şehir bu ulaşım tipinin çekiciliği ile güney istikametinde Sarayatik ve Akpınar mahallelerinin güney kesimlerinde, bilhassa İstasyonla merkez arasındaki yol boyunca gelişmeler başlamıştır. Bu gelişmeyle daha önce var olan Akpınar, Sarayatik ve Rüstempaşa mahallelerinin güney kesimlerine doğru ilerlemeler meydana gelmiş, ayrıca istasyona yakın olan Kesrik köyüne bağlı Aksaray mahallesinin gelişmesi hızlanmıştır. Demiryolunun açılışıyla şehrin çevre ve dışla olan bağlantısının artması az çok ticareti de etkilediği için 1936 yılında ticaret borsası kurulmuştur.

1940 yılında şehri kabaca doğu - batı doğrultusunda ikiye bölen Gazi Caddesinin açılışı, 1944 yılında fenni haritasının yapılmasıyla birlikte karayolunun gelişmedeki etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Karayolunun her iki tarafında yer alan Nailbey ile İzzetpaşa mahallelerinin batı kesimlerindeki gelişmelerle şehrin kuzey kesimi, batı yönünde gelişmeye başlamıştır (Foto.3).



Foto.3. 1950-60 dönemi Gazi ve İstasyon Caddesini keşiştiği Belediye Meydanı (Kaynak: Bir Zamanlar Elazığ, Kentbank)



Foto.4. 1998 yılı Gazi ve İstasyon Caddesini keşiştiği Belediye Meydanı

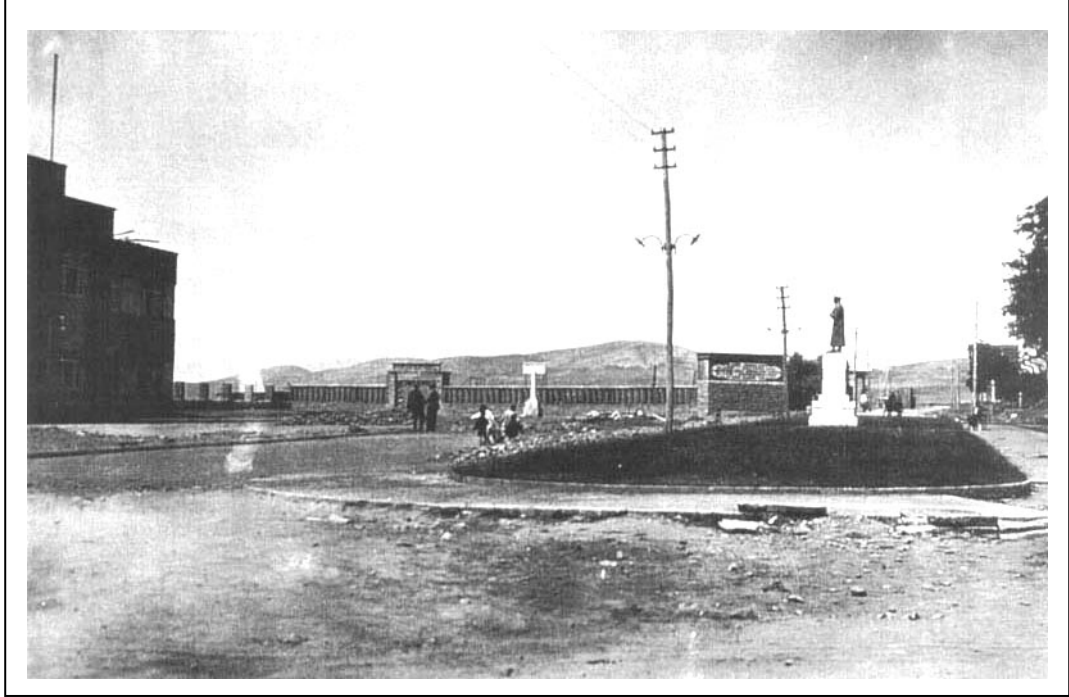


Foto.5. 1940-50 dönemi Elazığ Öğretmenevinin bulunduğu kesimden bir görüntü. (Kaynak: Bir Zamanlar Elazığ, Kentbank).



Foto.6. 1998 yılı Elazığ Öğretmenevinin bulunduğu kesimden bir görüntü.

1940-1945 döneminde Türkiye'de olduğu gibi alanımızdaki nüfus azalmasında savaş dönemi yaşanmasının etkileri vardır. Gerçi Türkiye II. Dünya savaşına katılmamıştı ama savaşın yarattığı iktisadi olumsuz baskılar, genç nüfusun silah altında tutulması, yatırımlardaki azalmalar nüfus üzerine olumsuz etki yapmıştır (Doğanay,1983,331, 1997,157, Darkot,1961,6, Yücel,1960,33).Bu olumsuzluk nedeniyle nüfusta bir düşme meydana gelmiş olmasına rağmen (Tablo1,Şekil1), 1935-1945 yılları arasındaki gelişmeler sonucunda şehrin kuzeyindeki İzzetpaşa, Rızaiye ve batı kesimde Mustafapaşa mahallelerindeki gelişmeler hızlanmıştır. 1945-1950 döneminde Cüzzam Hastanesi (1941), Devlet Hastanesi (1944), Şarap Fabrikası (1946), Hayvan Araştırma Enstitüsü (1948), Karayolları 8. Bölge Müdürlüğü ve Umum Müfettişlik Merkezi (1948) gibi bazı kamu işletmelerinin açılması, şehrin nüfusça gelişimini hızlandırmış ve aynı zamanda da alansal gelişmesini artırmıştır. 1940'lardan sonra şehrin kuzeyinde yer alan Rızaiye, İzzetpaşa ile Nailbey, Akpınar mahallelerinin batı kesimlerindeki gelişmeler hızlanmıştır.

1940'lardan sonra yapılan planlamalara rağmen ulaşım alt yapı kısıtlılığı geleneksel merkez ile yeni merkezin birbirine yakın olmasına yol açtığından, Gazi caddesinin kuzeyinde İzzetpaşa, Rizaiye gibi modern imar planına göre açık uçlu ve ızgara sistemli bir parsel düzeni ile güneyde Çarşı mahallesinin sahip olduğu karmaşıklık, Gazi caddesinin kuzey ve güneyinde tezatlık teşkil eder.

Yukarıda söz edilen gelişmelerin etkisiyle şehir nüfusu 1935'de 23.178 kişiden, 1940 yılında 25.465 kişiye yükselmiş, II. Dünya savaşı nedeniyle 1945 yılında 23.695 kişiye inmesine rağmen 1950 yılında tekrar 29.317 kişiye ulaşmıştır (Tablo.1, Şekil 2).

Sonuçta, 1923-1950 yılları arasında 1923 öncesinde var olan 7 mahalleye 2 yeni mahalle daha eklenmiştir (Şekil.3).

Bu dönemdeki gelişmede

- 1.II. Dünya savaşının dolaylı etkisi
- 2.Sanayinin küçük ölçekli ve el sanatlarına dayanması
- 3.Ulaşımındaki yetersizlik ve göç olayının azlığı aynı zamanda merkezin cazibesinin fazla olmaması
- 4.Şehir içindeki mahallelerdeki yeniden yapılanma faaliyetlerinin artışı etkili faktörler olarak gözüktür.

4.1950-1975 DÖNEMİ

"1950'lerde Türkiye koşullarında önemli değişiklikler olmuştur. Tarım birden ve plansız olarak makineleşmeye başlayınca kır nüfusunda ani bir işsizlik problemi belirmiş ve kırsal nüfus merkezlere akın etmiştir. Bu şartlar Elazığ ilinde de gerçekleştiği için çevreden göç almış (Tümertekin,1968) ve sonuçta Elazığ şehrinin nüfusu yıllık ortalama %080'lik artışla 29.317'den, 1955 yılında 41.667'ye yükselmiştir (Akkan,1972,196) (Tablo.1, Şekil.2).

1950 yılından sonra Çimento (1954), Şeker Fabrikası (1956) gibi bazı sanayi yatırımları alanın cazibesini biraz olsun artırdığından, merkezin nüfusunun fazlaşmasına ve dolayısıyla şehrin büyümesine etki yapmıştır. Kırsal kesimden gelen nüfusun şehre yakın kırsal alanları tercih etmesi demiryoluna yakın olan bazı kırsal yerleşmelerin gelişmesini hızlandırdığı için bu kırsal yerleşmeler zaman içinde mahalle haline getirilerek şehre katılmıştır. 1950-1960 döneminde Şehir, kuzey ve güneyde olmak üzere iki alanda gelişme göstermiştir. Güneyde demiryolunun etkisiyle demiryoluna paralel doğu - batı doğrultusunda uzanan Kesrik ve Sürsürü köylerinin şehre mahalle olarak katılmasıyla merkezden kopuk ama sonrasında tarım arazilerinin şehirselleşme alanı olarak kullanılmasına yol açacak bir gelişmenin temeli de böylece atılmıştır. Kuzeyde ise İzzetpaşa ve Nailbey mahallerinin batı kesimlerindeki gelişmeler devam etmiş ayrıca Kültür ve Yenimahalle'nin ilk temelleri oluşmaya başlamıştır (Şekil.3).

1955 yılına kadar Elazığ'ın sanayileşmesinde önemli bir engel olan elektrik sıkıntısının 1956 yılında sonra Hazar I ve Hazar II santrallerinden temin edilen enerji ile ortadan kaldırılmasının (Sergün,1975) yanı sıra Çimento, Şeker ve İplik fabrikalarının varlığı da ekonomik gelişmeyle beraber nüfusun artışına etki yapmıştır. Çimento ve iplik fabrikaları çevresindeki alanları etkilediğinden Kesrik' teki gelişmeler artarken, şehrin doğusunda Sanayi mahallesi gelişmeye başlamıştır.

Ayrıca bu dönemde karayollarındaki hızlı gelişme, topraksız aile oranının (1950 sayımı %13.64) yüksek olduğu kırsal kesimdeki tarımsal nüfusun başka alanlara ve şehre göç etmesine neden olmuştur (Tümertekin,1968,19) Nitekim 1950 ve 1960 yıllarında şehir faal nüfusu içinde tarımsal nüfusun fazlalığında şehir çevresindeki kırsal yerleşmelerin şehre katılması ve kırsal kesimden şehre gelen göçlerle ilgilidir. Bu dönemde 1950 yılından itibaren karayolu ulaşım sektöründe Türkiye'de görülen gelişme ile demiryollarının önemini kaybederek karayollarının önem kazanmasının etkisiyle kırsal kesimin şehirle bağlantısının artışı ve göç olayının fazlaşmasının sonucudur. Bu etkiyle 1950 yılında 29.317 olan şehir nüfusu 1955 yılında 41.667'ye ulaşmış ve 1950 yılında şehirdeki faal nüfus içinde yer alan 1758 kişilik tarımda çalışan nüfus miktarı 1960 yılında 2055'e çıkmış ve sanayi yatırımları da sanayi sektöründe çalışan miktarı

artırdığından 1950 yılında 2208 kişi olan sanayide çalışan nüfus miktarı 1960 yılında 5043 kişiye yükselmiştir. Bu dönemde de hizmetler I, sanayi II, tarım fonksiyonu III. sırada yer almış ve fonksiyonel açıdan şehir 1960 yılında da hizmet + tarım ağırlığını korumuştur (Tablo.2).

Kısaca 1950-1960 yılları arasında şehrin güneyinde şehirden kopuk halde bulunan Kesrik, Sürsürü köyleri mahalle haline gelirken, Kuzeybatıda Kültür ve Yenimahalle semtlerinin gelişmesi başlamıştır. Böylece önceden 9 olan mahalle sayısı 11 yükselmiştir (Tablo.5)

Bu gelişmede ülkemizdeki ulaşım siyasetinin demiryollarından karayollarına kaydırılmasının yanında bazı resmi kurumların (DSİ 1954, İller Bankası 1953, Karayolları 1950,SSK Hastanesi 1960) kurulmasının da etkisi vardır. Mesela " 1963 yılı kamu yatırımlarında kişi başına Türkiye'de 23.4 TL. düşerken Elazığ'ın 30-40 TL. lik bir yatırım payı almış olması yine üretken yatırımlarda Türkiye ortalaması 80 TL. iken Elazığ'ın 200 TL. den fazla pay alması"(Keleş 1965,1966) ekonomik canlanmayı doğurmuş ve bunun etkisiyle nüfus artmıştır. Nitekim yapılan imar planlamaları nedeniyle 1960 yılından sonra Nato yolu adı verilen şimdiki çevre yolunun şehrin güney kesiminde demiryoluna paralel bir şekilde açılışı demiryoluyla birlikte güneydeki gelişmeleri daha da hızlandırmıştır. Bu hızlanma ile 1955 yıllarında şehre dahil edilen Sürsürü mahallesinin karayoluna doğru kuzey istikamette gelişmesiyle Olgunlar mahallesi oluşmuştur.

1965 yılı sonrasında ise Keban Barajı yapım çalışmaları nedeniyle bazı resmi kurumların müdürlüklerinin açılması (YSE 1966), bazı sanayi tesislerinin kurulması (Et ve Balık Kurumu 1969) ayrıca baraj gölü altında kalacak yerleşmelerden gelenlerin olması, (yerleşmek isteyen ailelerin % 49 burayı tercih etmiştir.) bunun yanında "%5 oranında Erzincan ve Tunceli'den, %2 oranında Malatya'dan nüfus alması "(Tümertekin,1968,67) nihayet baraj inşaatında çalışacak işçi miktarı ve 1967 yılında Elazığ'da akademinin (ilk yıllarda inşaat ve makine olmak üzere iki bölümde 300 öğrenci 25 öğretim elemanı ile eğitim yapmıştır) açılışı nüfusun artışına önemli ölçüde katkı yapmıştır.

Öte yandan 1969 yılında Keban barajı istiklak bedellerinin sanayiye kanallandırmak için oluşturulan Keban holdingin bünyesinde kurulan ve bugün kapalı olan (Sodyum Bikromat Fab.) ve özelleştirilen (Plastik , Beton Direk Fab, Ağın Dericilik (Ergücü, 1991, Karaboran,1990) gibi sanayi tesisleri nüfusun ilerideki gelişmesine katkıda bulunmuştur.

1968 yılında Elazığ'ın kalkınmada öncelikli iller arasına alınması ve 1967 yılında Akademinin açılışı, baraj öncesinde gelen ve gelecek olan nüfusu şehrin

kaldıramayacağı ve gecekondulaşma ihtimaline karşı Zafran'da gecekondulu önleme bölgesi ile "Malatya yolu üzerinde (1800 Evler) Abdullahpaşa gibi alanların oluşturulmasıyla "(Atay,1991,579, Çotur, 1990, 44,55) şehir batıya doğru gelişmeye başlamıştır. Bu nedenlerle şehrin kuzey kesiminde Yenimahalle ve İzzetpaşa mahallesinin kuzeyinde Fevzi çakmak ve Yıldızbağları gelişme göstermiş, Keban'dan gelecekler için oluşturulan 1800 Evler ve akademi nedeniyle oluşan Üniversite mahallesiyle şehrin gelişimi batıya doğru yönelmiştir (Şekil.3). Güney kesimde ise Kesrik'e bağlı olan Aksaray mahalle haline getirilmiştir. Kısaca bu dönemde kuzey, güney ve batıda olmak üzere üç gelişme alanı ortaya çıkmıştır. Batı yönde Gazi caddesinin her iki tarafının resmi kurumlarca (Karayolları, Orman, D.S.İ., vb) işgal edilmiş olması konutsal gelişimi bu yönde frenlemiş konutsal gelişme arada bir boşluk göstererek Malatya-Elazığ-Keban yol kavşağının olduğu kesimde eskiden Üniversite mahallesi sınırları içinde yer alan günümüzdeki Cumhuriyet mahallesinde (Bahçelievler) devam etmiştir. Sonuçta 1967 de Aksaray, Üniversite, Fevzi çakmak ve 1968'de Yıldızbağları mahalleleri gelişmiştir.

Şehir içinde dağınık halde bulunan küçük sanayi işletmelerini toplamak gayesiyle Diyarbakır yolu üzerinde 1970'lerden sonra küçük sanayi sitesinin kurulması yakınındaki Çatalçeşme (Morning), Gümüşkavak (Hırhırık), Ulukent (Hüseynik) köylerinin nüfuslanarak büyümesine neden olduğu gibi sanayinin doğusunda yer alan Çatalçeşme köyüne bağlı olan Salibaba mahallesinin sanayide çalışanlar ve dışarıdan gelenler tarafından tercih edilmesi buranın da Karşıyaka ile birlikte 1974 yılından itibaren mahalle haline getirilmesine sebep olmuştur. Böylece 1960-1975 döneminde önceki mahallelere ek olarak Aksaray, Fevziçakmak, Yıldızbağları, 1800 Evler, Salibaba, Karşıyaka, Sanayi mahalleleri gelişmiştir.

Bu dönemdeki gelişmede

1. Karayollarındaki gelişmelerin etkisiyle çevredeki nüfusun hareketlenmesi
2. Kamu yatırımlarındaki artış
3. Keban barajı projesi etkili faktörler olarak gözükmektedir.

5.1975-1998 DÖNEMİ

1974 yılından itibaren Keban Barajının bitmesi ile şehirde hızlı bir gelişim süreci başlamıştır. Nitekim 1970 yılına kadar şehirde faal nüfus içinde tarımda çalışanların miktarları düşük bir seviyede iken, 1975 yılında artmasında (Tablo.2) 1966 yılında temeli atılan ve 1974 yılından sonra su toplamaya başlayan Keban barajı altında kalan yerleşmelerden gelen kırsal nüfusun şehre yerleşmesinin ve Veteriner Fakültesinin açılışının ayrıca şehrin çevresindeki kırsal yerleşmelerden bazılarının mahalle haline getirilmesinin etkisi vardır.

	1935	%	1950	%	1960	%	1970	%	1975	%	1980	%	1990	%
TARIM	1249	16	1758	15	2055	12	2664	11	11447	31	1218	3.9	1932	5
SANAYİ	2227	28	2231	20	5065	29	6596	27	8993	24	8579	27	10433	24
Çıkarım							114		133		77		87	
İmalat							3858		4469		4974		5603	
İnşaat							2624		4391		3528		4743	
HİZMETLER	4360	56	5613	49	6211	36	13635	55	16287	44	21370	68	30054	70
Elk,Gaz,Su							49		99		432		685	
Top. Per. Tic							3208		3900		4443		6319	
Ulaş.Haber.							1702		2216		2020		2794	
Mali Kurum							505		774		939		1405	
Toplum Hiz.			4277		3077		8171		9298		13536		18851	
Tanımlanma.			1777	16	4070	23	1794	7	579	2	154	0.5	506	1
GENEL TOP	7836		11379		17401		24689		37306		31321		42925	

Tablo: 2 Elazığ Şehrinde Belirli Yıllardaki Faal Nüfusun Sektörel Miktarları ve Oranları.

Bu nedenle 1970 yılında tarımda çalışan nüfus sayısı 2664 iken, 1975 yılında 11447'ye yükselmiş, aynı zamanda şehirdeki konut ihtiyacının artması ve kırsal kesimden gelenlerden bir kısmının bu sektörde istihdam edilmeleri nedeniyle 1970 yılında 2624 olan inşaat sektöründe çalışan nüfus 1975 yılında 4391 yükselmiştir. Bu durum şehrin fonksiyonel yapısına da yansdığından önceki yıllarda hep hizmet + sanayi ağırlığını taşıyan şehir fonksiyonu 1975 yılında yukarıdaki nedenlerden dolayı hizmet I, tarım II, sanayi III sırayı almış ve önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde şehir hizmet + tarım fonksiyonu ağırlık kazanmıştır (Tablo.2,Şekil.4).

Bu tarihten sonra kırsal kesimden gelenlerin kırsal yerleşmeleri tercih etmesiyle nitelik olarak çok tartışılan gecekondular sorunu ortaya çıkmıştır (Doğanay,1991). Sonradan bu kırsal yerleşmelerin mahalle haline getirilmesiyle "1960 yıllarına kadar şehirde hiç görülmeyen gecekondular belirmeye başlamış ve 1965 yılında 12504 konuttan 3000'ni gecekondulardan meydana gelmiştir" (Buldaç, 1963, 22, 1966,5,6). Böylece şehrin kırsal kesime yakın olan alanlar ile topoğrafik engellerin olduğu yerlerin daha fazla tercih edilmesiyle "Fevzi çakmak, Yıldız bağları gibi mahallelerde gecekondulaşma hızlanmıştır" (Çakır,1987,78).

Gelişmeler çerçevesinde daha önceki tarihlerde faytonlarla sağlanan şehir içi ulaşım faaliyeti 1960 yılından itibaren küçük otobüslerle (2 adet) sağlanmaya başlanmış, sonraları ihtiyaç arttığından 1971 yılında Belediye Otobüs İşletmesi kurulmuştur. 1970 yıllarında iki otobüs ve özel sektöre ait minibüslerle sağlanan ulaşım, 1988 yılında 25 otobüsle devam etmiş, günümüzde ise 14 adet özel sektör, 37 adet belediyeye ait olmak üzere 51 adet otobüsle, 16 hat üzerinde ulaşım faaliyeti sürdürülmektedir.

1975 yılında Fırat Üniversitesinin oluşturulması ve sanayideki gelişmeler nüfusun artışına etki yapmıştır. Nitekim 1972 yılında 4893 kişinin çalıştığı büyük tesis sayısı 12 iken, 1980 yılında 4674 çalışanı ile 23'e, 1997 yılında 5205 çalışanı ile 79'a (Tablo:3) 1970 öncesinde 156 adet olan küçük sanayi işletme sayısının 1970- 1980 arasında 793 yükselmesi de (1992 yılında tesis sayısı 999 çalışanın 3626 kişidir) sanayinin nüfus gelişimindeki etkisini göstermektedir (Tablo:4).

YILLAR	TESİS SAY.	İŞÇİ
1964	10	3844
1972	12	4893
1980	23	4674
1985	27	4287
1997	79	5205

Tablo: 3 Yıllara göre büyük tesis sayısı ve çalışan durumu.

Yukarıda değinilen bu özelliklerle artan nüfusun etkisi 1975-1980 döneminde şehrin kuzey ve doğu kesimlerinde gelişmesine neden olmuştur. Şehrin doğusunda 1970 yıllarında oluşturulan küçük sanayi sitesinin kuzey doğu kesiminde yer alan Mustafapaşa mahallesinin doğusunda Kırklar mahallesi gelişirken, şehrin kuzey kesiminde ise üniversitenin kuzey kısmında yer alan Safran köyü de şehre yakınlığı ve ekonomik bağlantıları nedeniyle mahalle haline getirilmişlerdir. Batı yönde ise Üniversite mahallesi sınırları içinde Keban'dan gelenlerin yerleştikleri ve sonradan gelişen sahada 1800 Evler mahallesi (1983 yılında adı Abdullahpaşa mahallesi olarak değiştirilmiştir) ve Cumhuriyet mahallesi oluşmuştur (Şekil.3).

Bu gelişmelerle 1955 yılında 41.667 olan şehir nüfusu 1960 yılında 60.289, 1965'de 78.605'e, 1970 yılında 107.364, 1975'de 131.415, 1980 yılında da 142.983 ulaşmıştır (Tablo.1,Şekil.2).

YILLAR	1923 Öncesi	1923-1950	1950-1970	1970-1980	TOPLAM
KÜÇÜK SAN.	2	12	156	793	963
HİZMET		19	127	654	800

Tablo:4 Elazığ şehrindeki küçük ve hizmet işyerlerinin yıllara göre kuruluş tarihleri

Barajdan etkilenerek gelenlerin Elazığ'da işyeri açma ve ulaşım sektörüne yatırım yapmaları nedeniyle (Siler,1976,237) 1970 öncesinde 127 adet olan

(lokanta, otel, kahvehane vb.) Hizmet sektörüne ait işyeri sayısının 1970-1980 arasında 654 adete yükselmesiyle (Tablo:4) şehirdeki faal nüfusun sektörlere dağılımında değişiklikler meydana gelmiştir. Bu etkiyle 1975 yılında yüksek olan tarım nüfusu (%31.18, 11447 kişi) 1980 yılında düşme göstermiş (1218 kişi, %3.91), ve hizmetler sektöründe (1975 yılı %44, 1980 yılı %68) yükselmeler olmuştur. Fonksiyon açısından şehirde 1975 yılında görülen tarım fonksiyonunun ağırlığı azalarak tekrar son sıraya düşmüş ve hizmetler I. sanayi II. Tarım III. sırayı almış ve böylece daha önceki dönemlerde olduğu gibi hizmet + sanayi fonksiyonu ağırlığını koymuştur (Tablo.2,Şekil.4).

İl genelinde 1975-1980 döneminde göç fazla miktarda olmasına rağmen (Tandoğan,1989) Şehir, 1980 yılından itibaren sanayisindeki gelişmeler, Bayındırlık İskan Müd., Gümrük Müdürlüğü (1984) gibi kamu kurumlarının açılması ve Doğu Anadolu'daki terör nedeniyle çevre illerden gelenlerin olmasıyla nüfus ve alan açısından gelişme göstermiş ve 1985 yılında nüfusu 182.296'ya 1990 yılında 204.603'e nihayet 1997 yılında da 244.494'e ulaşmıştır (Tablo.2).

Fonksiyonel açıdan 1990 yılında da şehirde hizmet fonksiyonu ağırlığını devam ettirerek önceki yıllardan farklı olarak %70'lik oranlara yükselmiş ve bu dönemde de hizmet + sanayi fonksiyonuyla gelişmesini sürdürmüştür.

Bilhassa ildeki sanayi tesislerinin % 41'nin şehir merkezi ve yakın çevresinde (Diyarbakır yolu %11, Şehir merkezi %17, Bingöl yolu %6, Malatya yolu %5, Baskil yolu %2) yer alması, tesislerden geriye kalan % 49'un merkeze yakın Yazikonak belediyesi sınırları içindeki organize sanayi bölgesinde bulunmasına rağmen (1998 Elazığ projesi,274) burada çalışanların büyük bir kısmının Elazığ merkezde oturuyor olması sanayinin şehir gelişimindeki etkisini artırmaktadır. 1980 sonrasında doğu kesimdeki gelişmeler bilhassa Ulukent (1965'de 961 kişi, 1980 de 3.820 kişi), Gümüşkavak (1965 de 596, 1980 yılında 1.416 kişi), Çatalçeşme (1965'de 465 , 1980'de 1.901 kişi) gibi eski kırsal yerleşmelerin nüfusça artışına etki yapmıştır. Bu yerleşmeler, kuzeyde Pertek yolu üzerinde yer alan Harput'a bağlı Esentepe ile birlikte ekonomik bağlantıları nedeniyle 1982 yılında mahalle olarak şehre dahil edilmişlerdir (Şekil.3,Tablo.5)

Sonuçta sanayi ve diğer yatırımların etkisiyle şehrin doğu kesimindeki alanlarda gelişmeler meydana gelmiş ve Kırklar (1975), Ulukent (1982), Gümüşkavak (1982), Çatalçeşme mahalleleri oluşurken, Kızılay (Kesrik), Salıba, Karşıyaka gibi mahallelerin gelişmesi de devam etmiştir.

Türkiye'de 1980 yılından itibaren hızlanan toplu konut uygulamalarında yer seçiminin, coğrafi çevre şartlarından ziyade arazi varlığına bağlı olarak ana ulaşım aksları ve çevre yollarının çevresinin seçildiğini görüyoruz (Doğanay,1989). Elazığ'da da 1985 yılından itibaren toplu konut uygulamaları hız kazanmıştır. Şehirde bu konuda iki alan dikkati çeker. Bunlardan birincisi olan şehrin 3 km doğusunda 424 hektarlık bir alan üzerinde 16.500 konutluk Doğukent projesi

1990 yılında başlatılmıştır (Temizer,1991,6) ve 1991 yılından itibaren de Ulukent ile Çatalçeşme mahalleleri arasındaki alanda Doğukent mahallesi ortaya çıkmıştır. Toplu konut uygulamalarının yanı sıra şehrin diğer kesimlerindeki gelişimi de sürmüştür. Nitekim şehrin güneyinde Aksaray ve Sürsürü arasındaki alanda da Hicret mahallesi belirlemiştir.

Tablo:5 ElazığŞehrinde Yıllara Göre Mahalleler.

1876	1950	1965	1970	1975	1980	1985	1998
Mustafapaşa	M.paşa	M.paşa	M.paşa	M.paşa	M.paşa	M.paşa	M.paşa
İcadiye	İcadiye	İcadiye	İcadiye	İcadiye	İcadiye	İcadiye	İcadiye
Çarşı	Çarşı	Çarşı	Çarşı	Çarşı	Çarşı	Çarşı	Çarşı
Akpınar	Akpınar	Akpınar	Akpınar	Akpınar	Akpınar	Akpınar	Akpınar
Sarayatik	Sarayatik	Sarayatik	Sarayatik	Sarayatik	Sarayatik	Sarayatik	Sarayatik
	Nailbey	Nailbey	Nailbey	Nailbey	Nailbey	Nailbey	Nailbey
	Rizaiye	Rizaiye	Rizaiye	Rizaiye	Rizaiye	Rizaiye	Rizaiye
	Rüstempaşa	R.paşa	R.paşa	R.paşa	R.paşa	R.paşa	R.paşa
	İzzetpaşa	İzzetpaşa	İzzetpaşa	İzzetpaşa	İzzetpaşa	İzzetpaşa	İzzetpaşa
		Kesrik	Kesrik	Kesrik	Z.Gökalp	Kızılay	Kızılay
		Kültür	Kültür	Kültür	Kültür	Kültür	Kültür
		Yenimah.	Yenimah.	Yenimah.	Yenimah.	Yenimah.	Yenimah.
		Sanayi	Sanayi	Sanayi	Sanayi	Sanayi	Sanayi
		Sürsürü	Sürsürü	Sürsürü	Sürsürü	Sürsürü	Sürsürü
			Aksaray	Aksaray	Aksaray	Aksaray	Aksaray
			Olgunlar	Olgunlar	Olgunlar	Olgunlar	Olgunlar
			F. Çakmak	F. Çakmak	F. Çakmak	F. Çakmak	F. Çakmak
			Üniversite	Üniversite	Üniversite	Üniversite	Üniversite
			Yıldızbağ	Yıldızbağ	Yıldızbağ.	Yıldızbağ.	Yıldızbağ.
				1800 evler	1800 evler	Abdullahpaşa	Abdullahpaşa
				Salıbaba	Salıbaba	Salıbaba	Salıbaba
				Karşıyaka	Karşıyaka	Karşıyaka	Karşıyaka
				Kırklar	Kırklar	Kırklar	Kırklar
					Cumhuriyet	Cumhuriyet	Cumhuriyet
						Ulukent	Ulukent
						G.kavak	G.kavak
						Safran	Safran
						Çatalçeşme	Çatalçeşme
						Harput	Harput
						Esentepe	Esentepe
						Alayaprak	Alayaprak
						Sugözü	Sugözü
						Güllübağ	Güllübağ
							Doğukent

							Hicret
--	--	--	--	--	--	--	--------

Kaynaklar: 1305,1312 Ma'müratü'l Aziz salnameleri, 1967-1994 Belediye meclis kararları, Elazığ-Keban bölgesi fiziki yerleşim planı, 1967,1973,1989 il yıllıkları.

Toplu konut uygulamalarının yoğunlaştığı ikinci saha şehrin batı kesiminde Elazığ-Malatya ve Elazığ- Keban karayolu üzerindeki kooperatif yapılaşmalarıdır. Elazığ- Malatya karayolu çevresindeki yapılaşmalar ile Abdullahpaşa mahallesi, Elazığ- Keban yolu üzerindeki gelişmelerle de Cumhuriyet mahallesi daha da büyümüştür (Foto.7). Öte yandan 1989 yılında yürürlüğe giren son imar planına göre şehrin güney kesiminden yeni bir çevre yolu yapılması gündeme gelmiştir. Proje hayata geçirildiğinde şehrin yeni yola doğru büyümesine ve yakınındaki kırsal üniteleri etkilemesine yardım edeceğinden gerekli önlemler alınmazsa şehrin güneye doğru da bir gelişme göstereceği muhakkaktır. Proje uygulanır ve herhangi bir önlem alınmazsa bu gelişme ile Elazığ ovasında şehirleşmeden dolayı ortadan kalkan tarımsal alan kaybı daha da artacaktır.



Foto.7. Elazığ-Malatya yolu üzerinde toplu konut uygulamasıyla gelişen Abdullahpaşa Mahallesi

Ayrıca 1997 yılında projesi tamamlanan Elazığ-Malatya yolu üzerindeki Hilalkent toplu konut uygulaması şehrin bundan sonraki gelişmesinin batı yönde de olacağına sinyallerini şimdiden vermektedir.

Sonuçta 1975-1998 döneminde merkezdeki mahallelerde dikey yönde gelişme varken, kuzeyde Safran, Esentepe, güneyde Hicret, doğuda Kırklar,

Ulukent, Gümüşkavak, Doğukent, Çatalçeşme, batıda Abdullahpaşa, Cumhuriyet mahalleleri oluşmuş ve şehir yatay olarak ta hızla büyümüştür.

Bu dönemdeki gelişmede

1. Üniversitenin açılışı ve kamu yatırımları
2. Sanayi ve ticaretteki gelişmeler
3. Çevre illerden gelen göçler etkili olmuştur.

SONUÇ

Doğu Anadolu bölgesi Yukarı Fırat bölümünde yer alan Elazığ şehri çok yeni bir şehirdir. Elazığ şehrinin doğusunda etkili olan Harput ilk önceleri dönemin şartlarına uygun olarak Elazığ ovasının kuzeyinde yer alan Harput dağlık kütlesi üzerine savunma kolaylığı nedeniyle kurulmuştur.

Osmanlı devletinin son döneminde bulunduğu yer itibariyle iç bölgede kalan Harput zamanla savunma fonksiyonunu yitirerek 19. yy'da (1833) aşağıdaki mezraya inmesiyle birlikte bugünkü Elazığ şehrinin ilk temelleri atılmış oldu. Bu yer değişikliğinde şehrin savunma fonksiyonunu yitirmesi yanında gelişme için yeterli alanın bulunmaması, şehir hizmetlerinin yürütülmesindeki zorluk (yakacak, ulaşım vb.) ve yöneticilerin kararları etkili olmuştur.

Bütün bu olumsuzluklar nedeniyle şehir 1833 yılından itibaren mezraya inmiştir. Yöneticilerin mezraya inmeleri tüm halkın da hemen inmesini sağlamadığından uzunca bir dönem (1833 -1935) iki yer arasındaki mücadele devam etmiş ve bu mücadele mezranın nüfus ve alansal gelişmesini frenlediğinden şehrin gelişimi yavaş olmuştur. Bu nedenle şehir nüfusu 1898 yılında 7.500, 1909 yılında 8.700'e çıkmış ve ancak 5 mahallede gelişme sağlayabilmiştir. Sonrasında I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarının etkisi de eklenince gelişmedeki yavaşlık sürmüş, 1927 yılında 19.216 kişilik nüfusa ve 7 mahalleye ulaşabilmiştir.

1923 yılından sonra merkezde toplu bir gelişme gösteren şehir ilk önceleri demiryolunun buraya ulaşmasıyla güneye doğru gelişme kaydetmiş, sonrasında şehri doğu batı doğrultusunda ikiye bölen ana ulaşım hattının açılışıyla gelişmesi doğuya doğru kaymıştır. 1923-1950 arasındaki gelişmenin yavaşlığı nedeniyle önceden gelişmiş olan mahallelere ancak 2 mahalle katılabilmiştir. 1927 yılında 19.216 olan nüfus ise 1950 yılında 29.317 yükselmiştir.

1950 yılından sonra karayolundaki gelişmeler şehrin güneyinden geçirilen çevre yolu, Keban barajı, Akademi, sanayi ve kamu yatırımlarının etkisiyle Elazığ'ın nüfus ve alansal gelişmesi hızlanmıştır. Sonuçta çevresindeki kırsal yerleşmelerin kendisine dahil olması hızı daha da artırmış, ve tüm yönlerde gelişme göstererek konsantrik şekilde büyümüştür. Bu gelişmeler sonucunda şehir 1965 yılında 78.605 kişilik nüfus ve 14 mahalleye , 1975 yılında ise 131.415 nüfus ve 21 mahalleye yükselmiştir (Tablo.5).

1975 sonrasında Üniversitenin oluşturulması ve sanayinin gelişmesiyle şehir alansal olarak daha da büyümüş ve bilhassa batı kesimdeki gelişmeler

hızlanmıştır. Böylece şehir 1985 yılında 182.296'lık nüfus ve 28 mahalleye, 1997 yılında ise 244.494 nüfusa ve 31 adeti merkeze bağlı olmak üzere 35 mahalleye yükselmiştir. Son planlamadaki kararların uygulanması ve toplu konut çalışmaları şehrin gelişmesini batı ve güney yönde hızlandıracaktır.

Şehir fonksiyonel açıdan da 1975 yılı haricinde tüm dönemlerde hizmet + sanayi fonksiyonu ağırlığını koruyarak günümüze kadar gelişmesini sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

- AKKAN, E. 1972. Elazığ ve Keban Barajı Çevrelerinde Coğrafya Araştırmaları. A.Ü.D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi Sayı.1-2. Syf.125-215. ANKARA.
- AKSIN, A. 1995. 19.Yy'da Harput. (1833 - 1876) F.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. ELAZIĞ.
- ATAY, M. 1991. Zorunlu Göçler Keban Örneği. F.Ü. Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınma Sempozyumu. ELAZIĞ.
- BAYKARA, T. 1967. Cehri Üzerine Notlar, İ.Ü Coğ. Enst. Derg. Cilt.8 Sayı.16. Syf.160-164. İSTANBUL.
- BAŞGELEN, N., 1998, Bir Zamanlar Elazığ, Arkeoloji ve Sanat Yay. Bir zamanlar Kentler Dizisi, 17, İSTANBUL.
- BULDAÇ, O. 1963. Elazığ'ın Konut Durumu ve 1960-1970 Yılları Arasındaki Konut İhtiyaç Tahminleri. Yeni Fırat Dergisi Sayı.17. ELAZIĞ.
- BULDAÇ, O. 1966. Keban Barajının Tesirleri. Yeni Fırat Dergisi Sayı.32. ELAZIĞ.
- CUINET, V. 1894. La Turquie D'Asie, PARİS.
- ÇAKIR, S. 1987. Elazığ'da Gecekondu Yerleşimi ve Yayılma Sahası. F.Ü. Sosyal Bilimler Derg. Cilt.1 sayı.2 syf. 47-73 ELAZIĞ.
- ÇOTUR, S. 1990. Keban Barajının Fırat Havzasına Etkileri. Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu. ELAZIĞ.
- DARKOT, B. 1943. Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler. III. Üniversite Haftası. ELAZIĞ.
- DARKOT, B. 1961. Elazığ Maddesi. İslam Ansiklopedisi. İSTANBUL.
- DARKOT, B. 1961. Türkiye'nin Nüfus Hareketleri Üzerine Yeni Gözlemler. T.C.D. sayı.21. Syf.1-14 İSTANBUL.
- DOĞANAY, H. 1983. Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları. (Basılmamış Doçentlik Tezi) At. Ün. Fen. Ed. Fak. Coğrafya Bölümü. ERZURUM.
- DOĞANAY, H. 1986. Erzurum Şehir Planlarının Eleştirisi. At. Ün. Fen. Ed. Fak. Arş. Derg. Sayı.14. Syf.177-199. ERZURUM.
- DOĞANAY, H. 1989. Doğu Anadolu Bölgesine Yönelik Toplu Konut Uygulamasının Coğrafi Planlama Esasları. At. Ün. Fen. Ed. Fak. Arş. Derg. Sayı.17. Syf.131-153. ERZURUM.
- DOĞANAY, H. 1991. Erzurum'da Gecekondu Sorunu ve Başlıca Çözüm Yolları. F. Ü. Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınması Semp. Syf.471-495 ELAZIĞ.
- DOĞANAY, H. 1995. Türkiye Ekonomik Coğrafyası. Öz Eğitim Yay. İSTANBUL.
- DOĞANAY, H. 1997. Türkiye Beşeri Coğrafyası. M.E.B. Yay. İSTANBUL.
- DÖKMECİ, C. 1964. Mamure-til -Aziz. Yeni Fırat Dergisi. Sayı.24 Syf.9- 11. ELAZIĞ.
- DURAN, B. 1988. 1870- 1914 Arasında Elazığ ve Civarının İktisadi Gelişmesi. syf. 427-437. F.Ü. Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınma Sempozyumu. ELAZIĞ.
- ERGÜCÜ, N. 1988. Keban Holding A.Ş. ve Fırat Havzasına İktisadi Yönden Etkileri. Syf.127-133. F.Ü. Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınma Sempozyumu. ELAZIĞ.
- ERİNÇ, S. 1953. Doğu Anadolu Coğrafyası. İ.Ü. Yay. No.572. İSTANBUL.
- HAYLİ, S. 1999. Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Etki Sahası. Dünü ve Bugünüyle Harput. Sempozyumu Bildirileri. Cilt.1. Syf.287-304. ELAZIĞ.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1999 9(1)

- KARABORAN,H.1990. Elazığ'da Endüstrileşme Faaliyetleri. Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu. Syf.101-167, 1986. ELAZIĞ.
- KELEŞ,R.1965. Türkiye'de Bölgeler arası Dengesizlikler. VII. İskan ve Şehircilik Haftası Konferansları. Syf.1- 40 ANKARA.
- OSMAY,S. 1998. 1923'ten Bugüne Kent Merkezlerinin Dönüşümü. 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık. Syf.139-155. Türkiye İş Bankası Yay. İSTANBUL.
- ÖZÇAĞLAR,A. 1994. Zile'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri. A.Ü. Türkiye Coğ. Dergisi Sayı.3 Syf.219-243. ANKARA.
- ÖZGÜÇ, N.1986. Türkiye'de Sanayi Faaliyetlerinin Gelişmesi, Yapısı ve Dağılışı. İ.Ü. Coğ. Enst. Derg. Sayı.2. Syf.35-71. İSTANBUL.
- SARİBEYOĞLU, M.1951. Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası. A.Ü.DTCF Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yayın No.1 İSTANBUL.
- SELEN,S.H. 1945. Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri. T.C.D. Yıl III, Sayı.VII-VIII. ANKARA.
- SELEN,S.H. 1953. Türkiye'nin Yol Sistemi. T.C.D. Yıl.I Sayı.III-IV ANKARA.
- SERGÜN, Ü.1975. Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma Uluova İ.Ü. Cog.Enst. Yay. No. 82 İSTANBUL.
- SİLER, O. 1976. Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları. ODTÜ Yay. ANKARA.
- SUNGUROĞLU, İ.1958. Harput Yollarında Cilt.1-2. İSTANBUL.
- TANDOĞAN, A. 1989. Türkiye'de 1975-1980 Döneminde İller arası Göçler. Karadeniz Teknik Ün. Yay. 141. TRABZON.
- TANOĞLU, A. 1969. Nüfus ve Yerleşme. İ.Ü. Coğr. Enst. Yay. No.45. İSTANBUL.
- TEMİZER,M.1991. Elazığ'ın Kalkınmasında Belediye Hizmetleri. F.Ü. Fırat Havzasının Sosyal, kültürel ve Ekonomik Kalkınma Sempozyumu. ELAZIĞ.
- TEZEL,Y. 1986. Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950). Yurt Yay. No.4 ANKARA.
- TONBUL,S. 1985. Kuzova Hasandağı ve Çevresinin (Elazığ Batısı) Fiziki Coğrafyası. F.Ü. Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi ELAZIĞ.
- TONBUL,S. KARADOĞAN,S. 1999. Harput'un Kuruluş Yeri ve Şehrin Fonksiyonunu Yitirmesi Üzerinde Etkili Olan Doğal Çevre Faktörleri. Dünü ve bugünüyle Harput Semp. Bild. Cilt II. Syf.303-325 ELAZIĞ.
- TUNCEL,M.1977. Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not. İ.Ü. Coğ. Enst. Derg. Sayı.20-21. Syf.129-134. İSTANBUL.
- TUNÇDİLEK,N. TÜMERTEKİN,E. 1959 Türkiye Nüfusu. İ.Ü. Coğ. Enst. Yay. No.25 İSTANBUL.
- TÜMERTEKİN, E. 1968. Türkiye'de İç Göçler. İ.Ü. Yay.No.1371 İSTANBUL.
- TÜMERTEKİN, E. 1973. Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsiz Fonksiyonlar. İ.Ü Yay.No. 1840. İSTANBUL.
- ÜNAL,M.A. 1989. XVI. yy'da Harput Sancağı. Türk Tarih Kurumu . ANKARA.
- YILMAZÇELİK,İ. 1991. Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938). syf. 409-433 F.Ü. Fırat Havzasının Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Kalkınma Sempozyumu. ELAZIĞ.
- YÜCEL, T. 1960. Demiryollarının İstasyon Nüfusuna Etkisi. T.C.D. Yıl.XVI Sayı.20. Syf. 140-148. İSTANBUL.
- RAPORLAR**
- Elazığ-Keban bölgesi Fiziki Yerleşim Planı. 1970. İmar İskan Bakanlığı Planlama ve İmar Genel Müd. ANKARA.
- 1305,1312 Tarihli Ma'muretü'l Aziz Vilayet Salnameleri.
- İL YILLIĞI, 1967,1973,1989. ANKARA.
- DİE, 1935-1997 Genel Nüfus Sayımları ANKARA.
- DİE, 1935-1990 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri.

KARAKAŞ E. Elazığ Şehrinin Gelişmesi

İLLER BANKASI 1949, Belediyeler Yıllığı Cilt II. ANKARA.
BELEDİYE MECLİS KARARLARI 1967-1994. ELAZIĞ.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:155-178, ELAZIĞ-1999

MUŞ SANCAĞI DİRLİKLERİ (1604-1605)

Doç.Dr. Orhan KILIÇ *

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde sancak gelirlerinin dirlikler halinde nasıl dağıtıldığı icmal defterlerine konu olmaktadır. Bu defterler sayesinde ilgili sancaktaki dirlikleri (hass, zeamet ve tımar), bu dirliklerin kimlerin tasarrufunda olduğu, dirlik gelirlerinin cinsi ve miktarını ve dirliğe konu olan gelir bölgelerinin idarî taksimatını tespit etmek mümkün olmaktadır.

Bu makalede 1604-1605 tarihli Muş İcmâl Defteri'ne göre, Muş Sancağı'ndaki dirlikler sistematik olarak incelenmiştir. Ayrıca Muş'un Osmanlı dönemindeki idarî yapısına da kısaca değinilmiştir. Makale'nin sonuna defterden elde edilen bilgilere göre hazırlanmış bir İdarî Taksimât Haritası konulmuştur.

Anahtar Kelimeler : Muş,

THE DİRLİKS OF MUŞ SANCAK (1604-1605)

SUMMARY

There used to be found dirliks in the icmâl defters at Ottoman State. Thanks to this books; it is possible to learn the dirliks (hass, zeamet, tımar) in the sancaks, the owner of dirliks, the kind of sources of income and administrative divisions.

In this article, in according to the Mus İcmâl Defter having date 1604-1605, the dirliks of Muş Sancak have been studied systematically.

In addition to administrative structure in the Ottoman period of Muş has been studied in the entrance chapter. There is the map of administrative divisions at the end of the article

Keywords: Muş, Dirlik, Hass, Zeamet, Tımar

* Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin maddî güç ve insan potansiyelini tespit ve bu gücün devlet eliyle dağıtımını sağlamak maksadıyla, kuruluş döneminden itibaren tahrîrlere başvurduğu bilinmektedir¹. Bu tahrîr işlemleri yeni fethedilen yerlerin durumunu tespit için fethi müteakip birkaç yıl içinde tamamlanırdı. Taht değişikliklerinden sonra veya devletin gerekli gördüğü hallerde tahrîrlere yenilenmiştir.

İlk tahrîr neticelerini ihtiva eden defterlere *defter-i 'atîk*, ikincisine ise *defter-i cedîd* denilmiştir. şayet üçüncü bir tahrîr yapılmışsa, bu durumda en ilkinde *defter-i köhne*, ikincisine *defter-i 'atîk*, üçüncüsüne ise *defter-i cedîd* denilirdi².

Osmanlı Devleti'ndeki klâsik tahrîr geleneği XVII. yüzyılın başlarına kadar önemini korumuş ve III. Murad ve I. Ahmed devirlerinden sonra bu gelenek büyük oranda terkedilmiştir. Ancak yeni fethedilen vilâyetler veya düşman eline düşen bir eyâletin tekrar geri alınması gibi durumlarda yeni tahrîrlere yapıldığına da rastlanmaktadır³.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren klâsik tahrîr geleneğinin terk edilmesi, Osmanlı Devleti'nin maddî güç ve insan potansiyelini tespit ve bu gücün dağıtımını konusundaki hesaplarını terk etmesi manasında algılanmamalıdır. Terk edilen, *klâsik tahrîr geleneğidir*. Bu yüzyıldan itibaren mufassal, evkâf ve icmâl defterlerine konu olan hesapların, değişik kalemler adı altında yeni defterler halinde tanzim edildiği görülmektedir. Avârız-hâne defterleri, cizye defterleri, mevâcib defterleri, temettuat defterleri, mukata'a defterleri, vakıf muhasebe

¹ İlk Osmanlı vakâyinâmelerinde, Orhan Gazi'nin İznik'i fethettikten sonra bölgede tımâr tevcihinde bulunduğu kayıtlıdır. (*Ve ol zamanda Kara Mürsel dirlerdi, bir bahadır varidi, ol kenarı ol ere virdi. Ol yire Kara -Mürseler dirler. şimdi dahi ol yirde köyler vardır ve dahi Yaylak-Ova'yu tımâr erlerine üleşdirüb buyurdi-ki, ol kenarı hıfz ideler, tâ ki İstanbul'dan gemi geliüb urmıya*. Bkz. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, c. I, (Yayımlayanlar: Faik Reşit Unat, Prof.Dr. Mehmed A. Köymen), 2. Baskı, Ankara, 1987.)

² Tahrîr defterleri ve tahrîrlere nasıl yapıldığı hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 2, S. 1-2, İstanbul, 1941, s. 20-59, 214-247; Ömer Lütfi Barkan, "Tahrîr Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (10-14 Kasım 1948, Ankara)*, Ankara, 1952 ; L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, c. XI, S. 42, Ankara, 1947, s. 299-325 ; Halil İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara, 1987.

³ Meselâ, XVIII. yüzyılın başlarında Tebriz'in yeniden Osmanlı idaresine girmesiyle III. Ahmed devrinde (1703-1730) buranın tahrîr edildiğini görmekteyiz. Bkz. BA., *Tapu-Tahrîr 908* (III. Ahmed Devri Tebriz Livâsı Tahrîr Defteri).

defterleri ve zahire defterleri gibi daha birçok defterin, klâsik tahrîr defterlerinden çok daha detaylı olarak tutuldukları söylenebilir. Bu sebeple, XVII. yüzyılın başlarından itibaren tahrîr defterlerine konu olan hesapların tanziminde branşlaşmaya gidildiği ve hatta çoğu kez klâsik tahrîr defterlerinde bulunmayan daha birçok konunun da ele alındığı bir gerçektir.

Tahrîr heyeti, genellikle iki, bazı durumlarda ise üç çeşit tahrîr defteri hazırlardı. Bunlar *mufassal*, *icmâl* ve *evkâf* tahrîr defterleridir. Mufassal defterlerin tanzimindeki amaç, tahrîre konu olan *sancaklar* ve bu sancakların alt birimleri olan *şehirler*, *mahalleler*, *nâhiyeler*, *köyler* ve *mezra'alar*daki maddî gücün tespitidir. İcmâl defterlerin konusu ise, sancaklardaki maddî gücün görevlilere dağıtımı ve bu dağıtımın tezahürü olan *dirlikler*dir.

Devletin tahrîr yapmasının en önemli sebebi, oluşacak gelirin hazineye girecek ve devlet eliyle sarf edilecek miktarının bilinmesiydi. Bu itibarla, mufassal defterlerin, esasta, icmâl defterlerinin tanzimine kaynaklık ettiği söylenebilir. Nitekim, tahrîr tamamlandıktan sonra muharrîr; meydana gelen defter-i mufassal, cizye defteri, zevâyid defteri, sancak kanûnnâmesi ve müsveddeleri ile mahalli narh hüccetlerini tetkik ve tasdik olunmak üzere merkeze getirir⁴, tutulan kayıtlara bir itiraz yoksa muharrîre iade edilir ve her dirlik sahibine hak ettiği ve gerektiği miktarda gelir tahsisi yapılırdı. Sayım ünitesi olarak dirliklerin esas alındığı bu defter padişâha sunulur, kabul ve tasdik olunduktan sonra başına tuğrası çekilerek defterhâneye gönderilirdi. Bu asıl deftere *defter-i icmâl-i hâkânî* denilirdi. Bu deftere göre düzenlenen ve baş muhasebe ile beylerbeyine verilen diğer suretler ise, *sûret-i defter* olarak adlandırılırdı. Yeni tahrîr yapıncaya kadar, ortaya çıkacak her türlü anlaşmazlık icmâl defterine göre halledilirdi.

Dirlik tasarruf edenler ve bunların yekûnu de devlet için önemli bir husustu. Zira tımâr tasarruf edenler askerî gücün büyük bir kısmını teşkil ediyordu. Tahrîrin icmâlle görülen işleminde yani tevziatda, devletçe tespit edilen gelirlerden bir kısmının tımârlılara dağıtıldığı malûmdur. Bu dağıtım, genellikle eskiden tasarruf edildiği şekliyle gerçekleşiyordu. Ancak eski tımâr sahiplerine başka yerlerden tımâr tevcih edildiği de olurdu. Bu sebeple, tevzii işinin aynı zamanda yoklama işlevini de gördüğü söylenebilir. Herhangi bir sebepten dolayı (ölüm, azil vs.), boşalmış olan tımârlara yeni tayinler yapılıyor ve böylece aynı zamanda tımârlı sipahi mevcûdu da tespit ve yoklanmış oluyordu.

Bu incelememizde, klâsik tahrîr geleneğinin terk edilmeye başlandığı ve tımâr sisteminin fonksiyonunu kaybetmeye doğru gittiği I. Ahmed devrine ait, Muş Sancağı icmâl Defteri'ni değerlendirmeye çalıştık.

⁴ Halil İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XX.

Muş Sancağı İcmâl Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrîr Defterleri Tasnifi'nde 730 numarada kayıtlıdır. Van, Adilcevâz, Muş ve Bitlis sancaklarına ait olan bu defterin tamamı 168 sayfa olup, 82-117. sayfalar arası *Defter-i İcmâl-i Livâ-i Muş* 'dur.

İlk sayfada I. Ahmed'in tuğrasının bulunması, defterin bu padişâh zamanında tertip edildiğini göstermektedir. I. Ahmed, 22 Aralık 1603 (18 Receb 1012) tarihinde Osmanlı tahtına geçmiştir. Defterdeki en eski derkenâr kaydı 25 Ağustos 1605 (10 Rebiyü'l ahir 1014) tarihlidir⁵. Bu durumda, defterin I. Ahmed'in ilk saltanat yıllarında ve muhtemelen 1604-1605 yıllarında tertip edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Defterin muharrîri hakkında ise hiçbir bilgi mevcut değildir.

1. MUŞ'UN İDARİ DURUMU

Muş, 1514 Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiş⁶ ve 1548'de Van Eyaleti'nin teşekkülünden sonra bu eyaletin bir sancağı olarak idarî taksimatta yer almıştır. Muş'un 1514-1548 yılları arasındaki idarî statüsü hakkında bir bilgiye sahip değiliz. 1520 yılına ait idarî taksimatta Muş Sancağı bulunmamaktadır⁷. Muhtemelen zikredilen yılda Diyarbekir Beylerbeyiliğine bağlı olan Bitlis Sancağı'nın bir nahiyesi olmalıdır.

Muş Sancağı 1578 yılında başlayan Osmanlı-İran harplerine kadar Osmanlı ümerâsı tarafından yönetilen klâsik sancak statüsündedir⁸. Nahcivan hâkimi olan şeref Han, 3 Aralık 1578 tarihinde Hakkârî hâkimi Zeynel ve Mahmûdî Hasan Bey'in yardımı ile Safevi kuvvetlerinin mukavemetine rağmen Nahcivan'dan ayrılmış ve 10 Aralık 1579 tarihinde Van'a gelmiştir⁹. Van'a geldikten sonra 15 Ocak 1579 tarihinde gönderilen bir hükümlerle Bitlis'in *ocaklık tarikiyle* kendisine tevcih edildiği bildirilmiştir¹⁰.

⁵ Van Sancağı'na ait dirliklerin en sonuncusu olan *Timâr-ı Ali* kaydının sonunda, *seh ile yazılmayub kalub hâlâ kayd olundu fî 10 R sene 1014 Bâ-hatt-ı nişancı Hamza Paşa et-tevki*'i şeklinde bir derkenâr mevcuttur. Bkz. BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s. 35.

⁶ Besim Darkot, "Muş", *İslam Ansiklopedisi*, c. 8, 4. Baskı, İstanbul, 1978, s. 746.

⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988, s. 102.

⁸ BA., *Maliyeden Müdevver 563*, s. 96 ; BA., *Mühimme 6*, s. 475, hüküm no: 1029.

⁹ Bekir Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul, 1962, s. 65 ; Şeref Han, *Şerefname*, (Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 521.

¹⁰ BA., *Mühimme 32*, s. 276, hüküm no: 506.

şeref Han'ın Bitlis hâkimi olmasından sonra 17 şubat 1579 tarihinde Muş sancakbeyliği şeref Han'ın oğlu Ahmed Bey'e 210.000 akçe ile tevcih olunmuştur¹¹. Muş Sancağı bir müddet klâsik Osmanlı sancağı statüsünde Ahmed Bey'in sancakbeyliği altında yönetilmiştir. 1 Aralık 1585 tarihli bir hükümde, Muş sancakbeyi olarak Ahmed Bey'in adı zikredilmektedir¹². Tarihini tam olarak tespit edememekle birlikte, 1593 yılından önce Muş Sancağı'nın Bitlis hükümetine bağlandığı anlaşılmaktadır. Zira 1593 yılında yapılan tahrîrde Muş Sancağı'nın *Bitlis hâkimi şeref Han hükümetinden ayrılarak kadimden olageldiği üzre müstakil sancak olarak* kaydedilip 9 Mart 1593 tarihli bir buyruldu ile Canik sancakbeyi Cafer Bey'e taveh edildiğini görmekteyiz¹³.

Dikkat edilirse, Osmanlı merkezî yönetimi İran harpleri sırasında Muş Sancağı idaresini önce klâsik Osmanlı sancağı statüsü ile Ahmed Bey'e tevcih etmiş, bir müddet sonra ise tamamen Bitlis Hükümeti'ne bağlamıştır. 1590 yılında yapılan İstanbul Anlaşması'ndan sonra 1603 yılına kadar Osmanlı-İran siyasî münasebetlerinde kısmî bir sükûn dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Muş Sancağı tekrar klâsik Osmanlı sancağı statüsüne kavuşarak sancakbeyliği Osmanlı ümerâsına verilmiştir.

Defterin tanzim edildiği I. Ahmed'in saltanatının ilk yılları olan 1604-1605 tarihlerinde Muş Sancağı idaresinin yine Bitlis hâkimi şeref Han'ın tasarrufunda olduğu tespit edilmektedir. Zira Muş mîrlivâ hâssı Bitlis Sancağı bünyesinde ve şeref Han'ın hâssları içinde yazılmıştır¹⁴. Bu uygulamanın en önemli sebebi, 1603 yılında Tebriz'in Safevi idaresine girmesi ve Osmanlı-İran savaşlarının yeniden başlamasıdır. Osmanlı yönetiminin savaş sırasında yerli beylerin nüfûzundan azami derecede istifade etme gereği duyması, Muş Sancağı'nın yeniden şeref Han'ın idaresine girmesini icabettirmiş olmalıdır.

1603 yılında başlayan Osmanlı-İran harpleri 1639 *Kasr-ı Şirin Anlaşması* ile neticelenmiştir. 1631-1632¹⁵, 1637¹⁶ ve 1641¹⁷ tarihlerine ait idarî taksimatla

¹¹ BA., *Kâmil Kepeci (Ruus K.B.)* 262, s. 182.

¹² BA., *Mühimme* 60, s. 103, hüküm no: 229.

¹³ BA., *Kâmil Kepeci (Divân-ı Hümâyûn Ruus)* 253, s. 63.

¹⁴ Bitlis Sancağı İcmâl Defteri'nde yazılı olan Muş Mîrlivâ Hâssı kaydının sonuna Nişancı Hamza Paşa'nın tasdiki ile düşülen 6 şubat 1606 (27 Ramazan 1014) tarihli bir derkenâr kaydında, *bu vechile kayd olunmak buyurulub hükm-i hümâyûn vârid olmağın 'atik ve cedîd berâtları mücebince kayd olundu* ibareleri yer almaktadır. Buna göre 6 şubat 1606 tarihinden önce Muş Mîrlivâ hâssları Bitlis'te yazılmaya başlanmıştır. BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 126.

¹⁵ Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-1632 tarihli bir idârî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 219-220.

ilgili kaynaklarda Van Eyaleti'ne bağlı sancaklar içinde Muş Sancağı'na tesadüf edilmemektedir. Bu itibarla, defterin tanzim edildiği yıldan bir müddet sonra Muş Sancağı'nın Bitlis Sancağı'na bağlı bir nahiye olarak kaydedildiğini ifade edebiliriz. Zira 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de, Muş Ovası harâcının IV. Murad tarafından *kayd-ı hayat* şartı ile Bitlis hâkimine verildiğini ifade etmektedir¹⁸.

2. DİRLİKLER

Muş Sancağı'ndaki dirlikler genel olarak *hâss*, *ze'amet* ve *timâr* dan müteşekkildir. Ancak '*an hâss* ve '*an ze'amet* olarak tabir edilen dirliklere de rastlanmaktadır¹⁹. '*An* edatı ile zikredilen dirlik gelirleri, ifade edilen miktar kadar olmayıp, sadece Muş Sancağı'ndan verilen kısımdan ibarettir²⁰.

Defterdeki dirlik sayısı 89'dur. Bu dirliklerin yıllık toplam geliri ise 1.085.315 akçedir (Bkz. TABLO I, GRAFİK I).

TABLO I
DİRLİKLERİN CİNSLERİNE GÖRE DAĞILIMI

NO:	CİNSİ	SAYISI	GELİRİ	%(I)	%(II)
1	Hâss	1	340.871	1.12	31.40
2	'An Hâss	3	163.040	3.37	15.02
3	Ze'amet	8	130.593	8.98	12.03
4	'An ze'amet	5	114.613	5.61	10.56
5	Timâr	72	336.198	80.89	30.97
	TOPLAM:	89	1.085.315	99.97	99.98

(I) Toplam dirlik sayısı içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

¹⁶ BA., *Mühimme* 87, s. 127, hüküm no: 406-422. (Bu hüküm, Van Eyaleti'ne bağlı bütün sancaklara gönderilmiş ve Van'ın muhafazasına gitmeleri emredilmiştir. Bu sebeple, zikredilen yıldaki idari taksimatı da yansıtmaktadır).

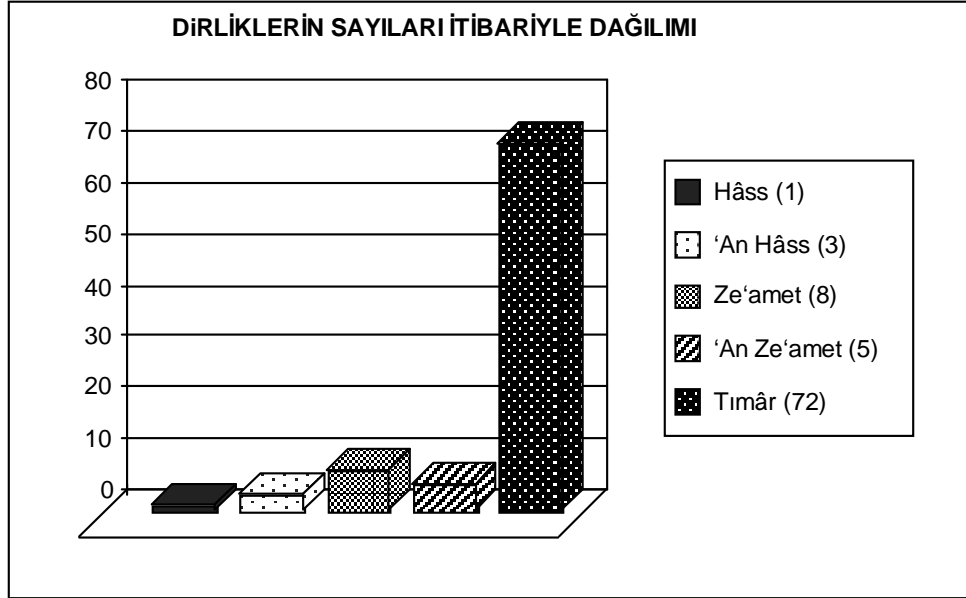
¹⁷ BA., *Kâmil Kepeci Ruus (B)* 266, s. 97-102.

¹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 3- 4, (İbrahim b. Mehmed eliyle kopye edilmiştir), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat No: 305, 1719-1720 (H. 1132). vr. 225/b.

¹⁹ Timâr sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Nicoara Beldicanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985 ; Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 12/I, İstanbul, 1979, s. 286-333 ; Halil İnalçık "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi I*, İstanbul, 1980, s. 1-14.

²⁰ Kanunnâmelerde '*an ze'amet* tabiri şöyle açıklanmaktadır. '*An ze'amet ta'biri oldur ki hîn-i tahrîrde ol timâra mutasarrıf olan kimesnenin ahar sancakda gayrî timârı olsa ol sancakda olan timârı tahrîrde 'an ze'amet olur, 'an ze'amet ta'biri hisseden ibarettir. Bkz. Ayn Ali Efendi, Kavânîn-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 69.

GRAFİK I



Sancaktaki toplam 89 dirlik, Muş ve Uçkân Nahiyeleri'ne kayıtlıdır. Hâss, 'an hâss, ze'amet ve 'an ze'ametlerin tamamı ile 62 adet tımâr Muş Nahiyesi'nde, 10 adet tımâr ise Uçkân Nahiyesi'nde bulunmaktadır (Bkz. TABLO II).

TABLO II
DIRLİKLERİN NAHİYELERE GÖRE DAĞILIMI

NAHİYESİ	hass	'an hass	ze'amet	'an ze'amet	tımar	toplam	%
Muş	1	3	8	5	62	79	88.76
Uçkân	-	-	-	-	10	10	11.23
TOPLAM:	1	3	8	5	72	89	99,99

2.1. Hâsslar ve 'An Hâsslar

Muş Sancağı'nda *hâss* olarak sadece *padişâh hâssı* mevcuttur. *Hâssha-i 'atîk* ve *hâssha-i cedîd* olarak kaydedilen padişâh hâssının toplam geliri 340.871 akçedir. Bu rakam, toplam dirlik gelirlerinin %31.40, toplam hâss gelirlerinin ise % 67.64'lık kısmına tekabül etmektedir (Bkz. TABLO III).

Padişâh hâssı gelirlerinin 333.871 akçelik kısmı (%97.94) köy ve mezra'a gelirlerinden, 7.000 akçelik kısmı ise (%2.05) Muş şehrindeki *boyahâne* mahsûlünden karşılanmıştır.

TABLO III
MUŞ SANCAĞI'NDAKİ HASS VE 'AN HASLAR

NO:	MAHİYETİ	DEĞERİ	%(I)	%(II)
1	Padişâh Hâssı	340.871	67.64	31.40
2	Kotur Mir-livâsı Veli Bey hâssı ('an hâss)	6.235	1.23	0.57
3	Ağakis Mir-livâsı hâssı ('an hâss)	40.376	8.01	3.72
4	Tekman Mir-livâsı hâssı ('an hâss)	116.429	23.10	10.72
	TOPLAM:	503.911	99.98	46.41

(I) Toplam hâss gelirleri içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

Defterin tanzim edildiği yıllarda Muş sancakbeyliği, Bitlis hâkimi şeref Han'ın tasarrufundadır. Bu sebeple, *Muş Mîrlivâ Hâssı* gelirleri Bitlis Sancağı bünyesinde yazılmıştır. Muş mîrlivâsı hâssı olarak kabul edilen 226.201 akçelik gelir, şeref Han'ın hâssı içinde kayıtlıdır²¹. Muş Sancağı idaresinin şeref Han'a verilmesi, bu sancağa ait bütün gelirlerin şeref Han'a bağlanmasını gerektirmemiştir. şeref Han sadece Muş mîrlivâ hâssını tasarruf etmektedir. Bunun dışındaki bütün gelirler diğer dirlik sahiplerinin tasarrufundadır.

Muş Sancağı'nda 3 adet '*an hâss*' bulunmaktadır. Bunlar Kotur, Ağakis ve Tekman mîrlivâlarına ait olup, toplam gelirleri 163.040 akçedir. Zikredilen meblağ toplam dirlik gelirlerinin % 15.02'sine tekabül etmektedir. Sancakbeylerinin kendi tasarrufları altındaki sancaklardan başka yerlerde gelirlerinin bulunması, klâsik Osmanlı sancakları için alışılmış bir durum değildir. Muş Sancağı'nda böyle bir duruma rastlanması, merkezî otoritenin mahalli beylere aynı yerden büyük çapta arazi parçalarını tasarruf etme yetkisi vermemesi ile alâkalıdır. Böyle bir uygulama ile, hem şeref Han'ın Muş Sancağı'nda büyük çapta arazi ve maddî güç tasarruf etme yetkisi kısıtlanmış, hem de Kotur, Ağakis ve Tekman mîrlivâlarının hâss gelirleri bölünerek değişik yerlerden karşılanmıştır. Aynı uygulamaya Adilcevâz Sancağı'nda da rastlanmaktadır. Bargiri mîrlivâsı Mansur Bey'in hâss gelirlerinin 180.000 akçelik kısmı Adilcevâz Sancağı bünyesinden karşılanmıştır²².

Kotur, Ağakis, Tekman ve Bargiri mîrlivâlarının sancaklarını hangi statü ile idare ettikleri defterden anlaşılmamaktadır. Ancak 1631-1632 tarihli idarî taksimat defterinde, Kotur ve Bargiri sancaklarının *ocaklık* statü ile idare edildiği kayıtlıdır²³. Bu sancakların ocaklık statü ile idare edilmeleri buralarda nüfûz sahibi mahalli beylerin varlığına delalettir. Bu sebeple defterin tanzim edildiği

²¹ BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 125-126.

²² BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 45.

²³ Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı", s. 219-220.

yıllarda da Kotur, Ağakis ve Tekman mîrlivâlarının sancaklarını ocaklık statü ile idare eden mahalli beyler olduğu düşünülmektedir.

Bu mülahazalardan çıkan sonuç, devletin, kuvvetlerin bölüşümü esasına dayalı olarak bir politika takip ettiği'dir. Böylesi bir politakanın uygulanması, bölgede feodal bir yapının ortaya çıkmasını önlemeye yöneliktir. Zira ocaklık statü ile sancak tasarruf eden beylerin, sancaklarının bütün gelirlerine hâkim ve hiçbir zaman merkezî otoritenin denetim ve gözetiminden uzak olmadıkları da bir hakikattir²⁴.

2.2. Ze'amet ve 'An Ze'ametler

Muş Sancağı'nda 8 *ze'amet* ve 5 '*an ze'amet* bulunmaktadır. 10.604 akçelik Ali Baba *ze'ameti* ile 2.000 akçelik Hüseyin '*an ze'ameti* müşterek olarak yazılmışlardır. *Ze'amet* gelirlerinin toplamı 130.593, '*an ze'amet* gelirlerinin toplamı ise 114.613 akçedir. *Ze'amet* ve '*an ze'amet* gelirlerinin toplam dirlik gelirleri içindeki oranı ise % 22.59'dur. *Ze'amet*lerin tamamı Muş Nahiyesi bünyesinde'dir.

Ze'amet tasarruf edenlerden 5'inin görevleri belirtilmiştir (Bkz TABLO IV). Geriye kalan 8 *ze'amet* sahibi ise *benâm* olarak kaydedilen şöhretli kimseler'dir.

En fazla '*an ze'amet* geliri tasarruf eden, Dergâh-ı Ali Çavuşu Murad Çavuş'dur. Murad Çavuş'un '*an ze'ameti* 49.400 akçedir. En az gelirli '*an ze'amet* ise 2.000 akçe olup, Hüseyin'in tasarrufundadır.

*Ze'amet*lerin en fazla gelirli olanı 30.190 akçe olup, *Mehmed*'in tasarrufundadır. En az gelirli *ze'amet* ise *Hüseyin* 'in tasarrufunda olup 5.000 akçedir.

²⁴ Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet sancaklarda merkezî otoritenin tesisi ve idarî uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Osmanlı Döneminde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler" (Fırat Üniversitesi I. Tarih Sempozyumu'na tebliğ olarak sunulmuştur), Elazığ, 1994.

TABLO IV

MUŞ SANCAĞI'NDAKİ ZE'AMET VE 'AN ZE'AMETLER

NO:	ZE'AMET SAHİBİNİN ADI VE GÖREVİ	DEĞERİ	%(I)	%(II)
1	Van Vilâyeti defter Kethüdâsı Gazanfer Bey ('an ze'amet)	29.774	12.14	2.74
2	Divân-ı Hümâyûn Kâtiblerinden ve Dergâh-ı Alî Köy Mütferrikalarından şehnâm Seyyid Nu'man ('an ze'amet)	20.439	8.33	1.88
3	Dergâh-ı Alî Mütferrikalarından Yusuf Ağa ('an ze'amet)	13.000	5.30	1.19
4	Dergâh-ı Alî Çavuşlarından Murad Çavuş ('an ze'amet)	49.400	20.14	4.55
5	Kâtib Murad	22.299	9.09	2.05
6	Hüsrev	18.000	7.34	1.65
7	Muzaffereddin	12.000	4.89	1.10
8	Ali Baba	10.604	4.32	0.97
9	Hüseyin ('an ze'amet)	2.000	0.81	0.18
10	Mehmed	30.190	12.31	2.78
11	Pîrî	23.000	9.37	2.11
12	Hüseyin	5.000	2.03	0.46
13	Hasan veled-i Mahmud	9.500	3.87	0.87
	TOPLAM:	245.206	99.94	22.53

(I) Toplam ze'amet gelirleri içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

Osmanlı kanûnnâmelerinde, ze'amet gelirlerinin en az 20.000 akçe olması gerektiği ve 1 akçe dahi eksik olsa *tımâr* addolunacağı kayıtlıdır²⁵. Yukarıdaki tablo incelendiğinde, ze'ametlerden sadece 3 tanesinin 20.000 akçeden fazla geliri olduğu görülecektir. Bu sebeple, devletin klâsik tevcih geleneğine sıkı sıkıya bağlı olmadığını ve kanûnnâmelerde belirtilen miktarların altında veya üzerinde tevcih yapabildiğini söylemek mümkündür.

2.3. Tımârlar

Muş Sancağı'nda 72 adet tımâr mevcuttur. Toplam tımâr geliri 336.198 akçe olup, toplam dirlik gelirlerinden %30.97'lik bir pay almaktadırlar. Ortalama tımâr geliri 4.669,4 akçedir. 72 tımârdan en fazla geliri olanı 18.866 akçe olup, *Alaaddin* tarafından tasarruf edilmektedir. En az geliri tımâr ise 1.500 akçe olup, sayısı 10'dur.

Tımâr tasarruf edenlerin hepsi, Adilcevâz çeribaşısı Seydî Mehmed hariç, normal tımâr tasarruf eden sipahilerdir (Bkz. TABLO V).

²⁵ *Defter-i icmâlde yirmi bin akçeden bir akçe eksik olsa ze'amet tıtrak olunmaz tımâr dinülür.* Bkz. Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s. 63.

TABLO V
MUŞ SANCAĞI'NDAKİ TIMARLAR

NO:	TIMAR SAHİBİNİN ADI	DEĞERİ	%(I)	%(II)
1	Hüsrev b. Abdullah	9.300	2.76	0.85
2	İbrahim, Mehmed ve Ahmed (*) (İbrahim: 3.000, Mehmed: 3.000, Ahmed: 8500)	14.500	4.31	1.33
3	Mehmed	8.000	2.37	0.73
4	Süleyman b. Hasan	2.000	0.59	0.18
5	Derviş ve İbrahim (Derviş: 6.000, İbrahim: 2.200)	8.200	2.43	0.75
6	Mahmud, Ahmed ve Kubad (Mahmud: 3.000, Ahmed: 2.000, Kubad: 2.000)	7.000	2.08	0.64
7	Hasan	6.499	1.93	0.59
8	Arab	5.000	1.48	0.46
9	Abdi	8.000	2.37	0.73
10	Efdal	9.450	2.81	0.87
11	Ali ve Kulu (Ali: 3.000, Kubad: 5.000)	8.000	2.37	0.73
12	Kemal ve Yusuf (Kemal: 6.000, Yusuf: 1.500)	7.500	2.23	0.69
13	Selman	5.000	1.48	0.46
14	Bali	5.000	1.48	0.46
15	İlyas	5.000	1.48	0.46
16	Şengeldi ve Zeynel (Şengeldi: 2.000, Zeynel: 2.000)	4.000	1.18	0.36
17	Aluter	5.000	1.48	0.46
18	Keyvan b. Abdullah ve Ömer (Keyvan b. Abdullah: 1.500, Ömer: 1.500)	3.000	0.89	0.27
19	Divâne	4.370	1.29	0.40
20	Hüseyin	4.000	1.18	0.36
21	Ali	5.500	1.63	0.50
22	Hasan	4.000	1.18	0.36
23	Hüseyin	3.000	0.89	0.27
24	İbrahim ve şefkat (İbrahim: 2.000, şefkat: 2.000)	4.000	1.18	0.36
25	Mehmed	4.000	1.18	0.36
26	Ömer	4.650	1.38	0.42
27	Halil	4.000	1.18	0.36
28	Adilcevâz Çeribaşısı Seydî Mehmed	3.759	1.11	0.34
29	Kubad ve Saruhan (Kubad: 2.000, Saruhan: 1.500)	3.500	1.04	0.32
30	Şefkat ve Alican b. Ahmed (Şefkat: 2.026, Alican b. Ahmed: 1.500)	3.526	1.04	0.32
31	Kühî	3.400	1.01	0.31
32	Mustafa	3.520	1.04	0.32
33	Budak veled-i Kalander	3.630	1.07	0.33
34	İbrahim	3.000	0.89	0.27
35	Ramazan	4.000	1.18	0.36
36	Ahmed	2.500	0.74	0.23

(*) Defterde 17.500 akçe olarak kaydedilmiştir.

37	Haydar	2.500	0.74	0.23
38	Hıdır b. İbrahim	2.500	0.74	0.23
39	Divane	2.000	0.59	0.18
40	Kulı b. Mehmed Bey	3.000	0.89	0.27
41	İbrahim	2.080	0.61	0.19
42	şah Veled	2.000	0.59	0.18
43	Kasım Cebelü	1.500	0.44	0.13
44	Mezid Bestam	1.500	0.44	0.13
45	Ahmed	1.500	0.44	0.13
46	Kalander	1.500	0.44	0.13
47	Hüseyin	1.500	0.44	0.13
48	Kalander	1.500	0.44	0.13
49	Cavid	1.500	0.44	0.13
50	Seydi	1.500	0.44	0.13
51	Taceddin	1.500	0.44	0.13
52	Budak veled-i Derviş	6.000	1.78	0.55
53	Allahverdi	5.000	1.48	0.46
54	Haydar	4.000	1.18	0.36
55	Veli	3.000	0.89	0.27
56	Ali	3.000	0.89	0.27
57	şemseddin	2.050	0.60	0.18
58	Korkmaz	2.000	0.59	0.18
59	Hüdâverdi	2.050	0.60	0.18
60	Cemaleddin	2.000	0.59	0.18
61	Ali b. İbrahim	1.500	0.44	0.13
62	Davud	2.350	0.69	0.21
63	Alaaddin	18.866	5.61	1.73
64	şah Hüseyin	11.000	3.27	1.01
65	Maksum	8.000	2.37	0.73
66	Kasım	8.000	2.37	0.73
67	Ali	6.000	1.78	0.55
68	İsmail	6.500	1.93	0.59
69	Halil ve Ayvaz (Halil: 2.999, Ayvaz: 3.000)	5.999	1.78	0.55
70	Veli ve Zeynel (Veli: 2.000, Zeynel: 2.000)	4.000	1.18	0.36
71	Fazıl	5.999	1.78	0.55
72	Boş	12.500	3.71	1.15
	TOPLAM:	336.198		30.97

(I) Toplam tımâr geliri içindeki oranı

(II) Toplam dirlik gelirlerinden aldığı pay

Tımârların gelir seviyelerine göre tasnifi ise aşağıda TABLO VI'da verilmiştir.

TABLO VI
TIMARLARIN GELİR SEVİYELERİNE GÖRE TASNİFİ

GELİRİ	SAYISI	%
1.500 - 2.000	15	20.83
2.001 - 3.000	13	18.05
3.001 - 4.000	15	20.83
4.001 - 5.000	8	11.11
5.001 - 5.999	3	4.16
6.000 - 7.000	5	6.94
7.001 - 8.000	6	8.33
8.001 - 10.000	3	4.16
10.001 -18.866	4	5.55
TOPLAM	72	99.96

Görüldüğü üzere, 72 tımârdan 51'i 1.500-5.999 akçe arasındadır. Bu gelir seviyesindeki tımârların oranı % 74.98'dir. Müşterek tımar tasarruf edenleri ayrı ayrı ele alırsak bu oranın daha da yükseleceği malumdur. Zira müşterek tımârların çoğu 5.000 akçenin üzerinde olup, hisseler 1.500-3.000 akçe civarındadır.

Tımâr tevcih usullerine göre, birçok eyalette 5.999 akçeye kadar olan tımârlar tezkiresiz olup, beylerbeyi tarafından tevcih edilirdi. 6.000-19.999 akçeye kadar olan tımârlar ise tezkireli olup *berâtı-ı hümayûn* ile tevcih edilen tımârlardır. Eyaletlere göre değişebilen bu oranların Muş Sancağı'nın bağlı olduğu Van Eyaleti için hangi miktarlarda olduğunu tespit edemedik. Ancak Diyarbakir, Erzurum, şam, Halep, Bağdad ve şehri-Zor eyaletlerinde geliri 6.000 akçeden yukarı olan tımârlar *tezkireli*, 6.000 akçeden aşağı olanlar ise *tezkiresiz* dir²⁶. Van Eyaleti'nde de bu miktarların uygulandığını farzederek, tımârların büyük bir bölümünün *tezkiresiz* olduğunu söyleyebiliriz.

Geliri 6.000 akçeden aşağı olan tezkiresiz tımârların *kılıc hakkı* genellikle 2.000 akçedir²⁷. Ancak Muş Nahiyesi'nde 1.500 akçe geliri olan 10 adet tımâr mevcuttur ki, devletçe kabul edilen 2.000 akçelik kılıc hakkının bile altındadır.

Tımâr tasarruf eden sipahilerden yıllık geliri 4.000 akçeden yukarı olan her tımârlı sefere bizzat katılıp yanında 1 cebelü götürürdü. Geliri 15.000 akçenin üzerinde olanlar, gelirlerinin her 3.000 akçelik dilimi için bir *cebelü* sağlamak mecburiyetinde idi²⁸. Bu durumda, Muş Sancağı'ndaki tımârlı sipahilerden sadece 29 tanesinin cebelü götürmek mükellefiyetinde olduğu görülmektedir.

72 tımârdan 59'u ferdî, 12'si müşterek, 1'i ise boştur (Bkz. TABLO VII). Müşterek tımârlardan 2'si 3 hisseli, 10'u ise 2 hisselidir. Müşterek tımârlardaki

²⁶ Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, s. 63-64.

²⁷ *Aynı eser*, s. 63-64.

²⁸ Nicoara Beldicanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, s. 90.

hisse sahiplerini ayrı bir tımâr sahibi olarak kabul eder ve boş olan tımârı dikkate almazsak, sancakta tımar tasarruf edenlerin sayısı 80'dir.

TABLO VII
TIMARLARIN MAHİYETİ İTİBARIYLA TASNİFİ

MAHİYETİ	SAYISI	%(I)	%(II)
Ferdî	59	81.94	66.29
Müşterek	12	16.66	13.48
Boş	1	1.38	1.12
TOPLAM:	72	99.98	80.89

(I) Toplam tımâr sayısı içindeki oranı

(II) Toplam dirlik sayısı içindeki oranı

3. DİRLİK GELİRLERİ

Muş Sancağı'nda dirlik tevcihine esas olan gelirlerin toplamı yıllık 1.085.315 akçedir. Bu gelirler kaynakları itibariyle incelendiğinde, tamamının Muş Sancağı'na ait olmadığı, diğer sancaklardaki muhtelif gelir kaynaklarının da dirlik geliri olarak Muş Sancağı bünyesinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Muş Sancağı'na ait bazı gelir kaynaklarının, diğer sancakların bünyesinde kayıtlı olan dirliklere tevcih edildiğine de rastlanmaktadır. Meselâ, şeref Han'ın tasarrufunda bulunan 226.201 akçelik Muş mîrlivâ hâsılları Bitlis'de yazılmıştır²⁹. Bunun yanısıra Adilcevâz hâsılları içinde kaydedilen Bargiri mîrlivâ hâssı içinde, Muş Sancağı'na ait 80.000 akçelik köy hâsılı bulunmaktadır³⁰. Bu sebeple tevcihe esas olan rakamın Muş Sancağı'na ait bütün gelirleri yansıtmadığı daha birçok gelir kaleminin diğer sancaklarda çeşitli dirlik gelirlerinin içinde bulunduğunu belirtmek icabeder.

Tevcihe esas olan gelir kaynaklarının büyük bir kısmı Muş Sancağı'na ait köy ve mezra'a gelirlerinden müteşekkildir (Bkz. TABLO VIII). Muş, Bitlis, Erciş ve Adilcevâz sancaklarındaki köy ve mezra'a hâsıllarının toplam dirlik gelirleri içindeki oranı % 90 civarındadır. Geriye kalan % 10'luk kısım ise adet-i ağnam, yaylak resmi, kilise mahsulü ve bazı vergi kalemleridir. Dikkat edilirse gelir kaynaklarının tamamına yakını tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Sanayi ve ticarî kökenli gelir kaynakları ise toplam gelirin % 1'inden bile azdır.

TABLO VIII
DİRLİK GELİRLERİNİN TASNİFİ

²⁹ BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 125-126.

³⁰ BA., *Tapu-Tahrîr* 730, s. 45.

NO :	GELİRİN CİNSİ	DEĞERİ	%
1	Muş Livâsı'na bağlı köy ve mezra'a hâsılları *	934.570	86.11
2	Bitlis Livâsına bağlı bazı köy ve mezra'a hâsılları	33.937	3.12
3	Erciş Livâsı'na bağlı Aladağ Yaylağı resminin bir kısmı	25.000	2.30
4	Muş Livâsı adet-i ağnâm gelirinin bir kısmı (Uçkân Nahiyesi hariç)	22.000	2.02
5	Ahlat Nahiyesi adet-i ağnâm geliri	20.000	1.84
6	Ahlat şehri noktabaşı mahsulü **	12.000	1.10
7	Adilcevaz Livâsı'na bağlı bazı köy ve mezra'a hâsılları	11.759	1.08
8	Muş Boyahâne mahsulü	7.000	0.64
9	Bitlis Livâsı Tanik Nahiyesi adet-i ağnâm gelirinin bir kısmı	5.362	0.49
10	Erciş Livâsı'na bağlı bazı köy ve mezra'a hâsılları	4.000	0.36
11	Tamga-yı Siyah, Muş şehri ihtisâbı ve asesiyeye geliri	2.187	0.20
12	Kilise Mahsulü	1.500	0.13
13	Adilcevâ Livâsı'na bağlı Alaca Kesedrek köyü öşür ve rüsûmu ile Vanek Kilisesi mahsulü	1.000	0.09
	TOPLAM:	1.085.315	99.48

Dirlik gelirlerinin büyük oranda ziraât gelirlerden müteşekkil olması, sancakta diğer vergi kalemlerinin bulunmaması anlamında yorumlanmamalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Muş Sancağı'na ait birçok gelir kalemi başka sancakların bünyesindeki dirliklerin gelir kaynakları içerisinde yer almaktadır. Meselâ, Muş Sancağı *gebrân cizyesi* gelirinin bir kısmı Bitlis Sancağı *padişâh hâssı* içinde kayıtlıdır³¹. Bitlis'de yazılan Muş mîrlivâ hâssı içinde ise *nefs-i Muş* ve *bâd-ı hevâ* (*cürm-i cinâyet ve resm-i arusâne*) vergilerinin bir kısmı bulunmaktadır³².

Muş Sancağı'nda 25 köy ve 14 mezra'a *mahlûlât* olarak kaydedilmiştir. Mahlûlât yani boş olarak kaydedilen köy ve mezra'alar, çeşitli sebeplerle köylülerin boşalttığı ve işletilmeyen yerlerdir³³. Boş köy ve mezra'aların devlet eliyle belirlenen toplam geliri ise 82.126 akçe olarak kabul edilmiştir.

* *Maktu'* olarak yazılan mezra'alar da, köy ve mezra'a hâsılları ile birlikte değerlendirilmiştir.

** şehire uğrayan tüccarların taşıdıkları malların her yükünden 2'şer akçe noktabaşı resmi alınmaktadır. Bu verginin Ahlat şehri için bir yıllık *maktu'* geliri 1556 yılında 1.000 akçedir. Bkz. *Tapu-Tahrir* 297, s. 28. Bundan ayrı olarak imârethâne ve medreselerde inzibat işlerine bakan görevliler de *noktacı* olarak anılmaktadır. Bkz. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s. 232.

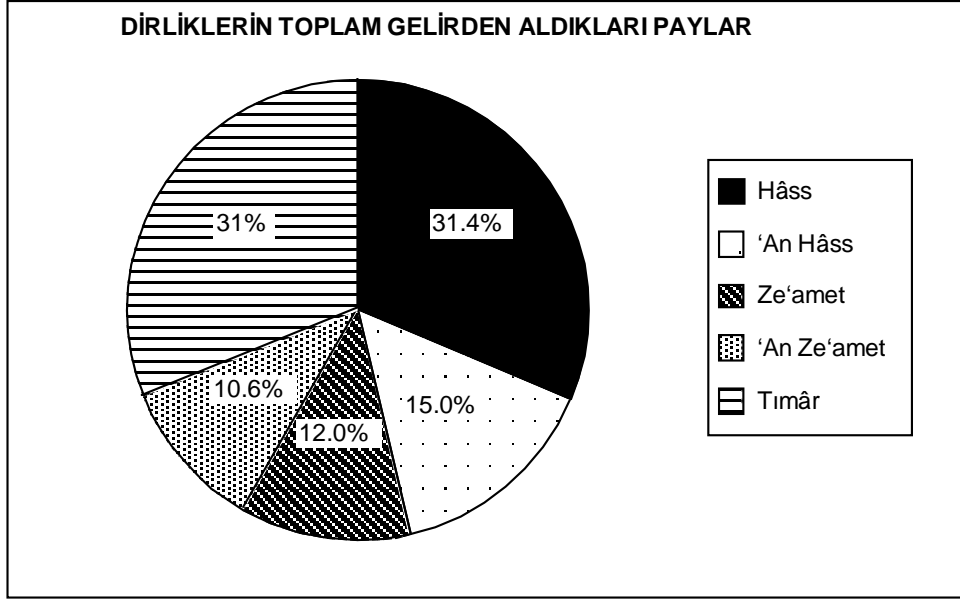
³¹ Bitlis Sancağı Padişâh hâssı içinde bulunan *gebrân cizyesi* gelirinin bir kısmı 628.928 akçe olup Bitlis şehri, Koltik, Kefendir, Güzeldere, Tatvan, Tanik, Muş, Uçkân, Kârcikân, Gevaş ve Gevar nahiyelerini kapsamaktadır. Bkz. BA., *Tapu-Tahrir* 730, s. 118.

³² BA., *Tapu-Tahrir* 730, s. 125-126.

³³ Hâlî köyler hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, T.T.K., Ankara, 1990, s. 4.

Tevcihe esas olan gelir kaynaklarından dirlik sahiplerinin aldıkları paylar ise aşağıda GRAFİK II'de verilmiştir.

GRAFİK II



Dirlik gelirlerinden en fazla payı *hâss* ve *tımâr* sahipleri almaktadır. *Hâss* olarak sadece *padişah hâssı* mevcuttur. Bu sebeple tevcihe esas olan gelir kaynaklarının %31.4'ü padişâh hâssı, % 31'i tımâr sahipleri geriye kalan kısmı ise ze'amet, 'an ze'amet ve 'an hâss sahiplerinin tasarrufundadır. Tımârlar sayı itibariyle toplam dirliklerin %80.89'una tekabül etmesine rağmen, dirlik gelirlerinin ancak % 31'ini almaktadırlar. Bunun en önemli sebebi, tımârların düşük gelirli ve sayı itibariyle az olmasıdır. Meselâ, 1583 tarihinde Beyşehir Sancağı'nda 270 tımâr olup, toplam gelirin % 53.53'ünü tasarruf etmektedirler³⁴. 1566 tarihinde Harput Sancağı'nda 100³⁵, 1516-1518 tarihinde Kemah Sancağı'nda 103³⁶, 1572-1573 tarihinde Manisa Kazası'nda 113³⁷, 1575-1576'da

³⁴ Mehmet Akif Erdoğan, "Beyşehir Sancağı İcmal Defteri", *Belgeler*, c. XIII, S. 17, T.T.K., Ankara, 1988, s. 131.

³⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara, 1989, s. 183.

³⁶ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990, s. 164.

³⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 334.

Çorum Sancağı'nda 324³⁸, incelediğimiz defterde bulunan diğer sancaklar olan Adilcevâz'da 83, Bitlis'te ise 89 tımâr ünitesi bulunmaktadır³⁹.

Sancaklardaki tımâr sayısının azlık veya çokluğunun ilgili sancağın iktisadî potansiyeli ile bağlantılı olduğu da bir gerçektir. Zira incelediğimiz dönemde, Muş Sancağı'nın iktisadî faaliyetler yönünden bir cazibe merkezi olmadığı anlaşılmaktadır. *Mahlûl* olan köy sayısının fazlalığı ve ticarî faaliyetler ile ilgili çok az vergi kalemine rastlanması bu görüşümüzü teyid edici mahiyettedir.

4. MUŞ SANCAĞI NAHİYELERİNE BAĞLI KÖY VE MEZRA'ALAR

İncelediğimiz deftere göre, Muş Sancağı 2 nahiyeden müteşekkildir. Bu nahiyeler *Muş* ve *Uçkân* 'dır.

Muş Sancağı dirliklerine tevcih edilen köyler arasında en fazla hâsıllı olanı 77.000 akçe ile Muş Nahiyesi'ne bağlı *Hirgiz* * köyüdür. En düşük hâsıllı köy ise 100 akçe ile yine Muş Nahiyesi'nde bulunan *Mihrâb* köyüdür. Ancak Muş Sancağına bağlı olup, Adilcevâz Sancağı bünyesindeki Bargiri mîrlivâsı Mansur Bey'in hâssı içinde yazılan *Oruh* köyü 80.000 akçe hâsılı ile Muş Sancağı'nın en fazla gelirli köyü olarak kabul edilebilir.

Muş Sancağı'na bağlı köylerin % 5'inin geliri 100-1.000 akçe arasında, % 51'inin geliri 1.001-5.000 akçe arasında, % 22'sinin geliri 5.001-10.000 akçe arasında, % 17.5'inin geliri 10.001-30.000 akçe arasında, % 4.5'inin geliri ise 30.001-77.000 akçe arasındadır.

Aşağıdaki tablolarda Muş Sancağı Nahiyelerine bağlı köylerin listesi verilmiştir** .

TABLO IX MUŞ NAHİYESİ'NE BAĞLI KÖYLER

³⁸ Üçler Bulduk, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)", *OTAM*, S.6, Ankara, 1995, s. 48.

³⁹ BA., *Tapu-Tahrîr 730*, s. 50-81, 129-161.

* Yeni ismi Koyunağıl olup, bugün Muş ili Bulanık ilçesi Karaağıl Bucağı'na bağlıdır.

** Köy ve mezra'a tabloları incelendiğinde aynı adla anılan bazı köylerin her iki nahiyede de bulunduğu görülecektir. Bunun sebebi, bazen aynı adla anılan iki ayrı köyün bulunmasıdır. Mesela, Derik adıyla anılan iki ayrı köy mevcuttur. Bir diğer sebep ise defterin muharririnin sehven aynı köyü iki ayrı nahiyeye bağlı olarak kaydetmesinden de kaynaklanmış olabilir. Biz defterdeki kayıtlara sadık kalarak aynı adla anılan, ancak farklı nahiyeler içinde kaydedilen köyleri her iki nahiyede de gösterdik.

1- Acemyân	41- Gür	81- Markûm
2- Acmanûk	42- Hacıyan	82- Mescidlü
3- Ahipers	43- Halos-ı 'Ülyâ	83- Mihrâb
4- Ahir Yürek	44- Hamnun	84- Monla
5- Akharb	45- Hanik	85- Monla Baba
6- Ali Kerbûn	46- Hanos	86- Muğanköm
7- Altun Depesi	47- Hanos-ı Küçük	87- Nazişan
8- Andâk Bozluca	48- Haris	88- Norkavâk
9- Arak	49- Harskôm	89- Örnik
10- Arakavânk	50- Hasan Depesi	90- Pağacık (Hacı Ferhad)
11- Arastar	51- Hasik	91- Pardik
12- Arı Kâkil	52- Hass Kend	92- Pavnik
13- Arinçvânk	53- Hirgiz	93- Pirtâk
14- Artuhonk	54- Horunk	94- Rahmalûk
15- Avazor	55- Hubâd	95- Rakok
16- Avşar	56- Hunan	96- Sakavi
17- Avzud	57- Hunan-ı 'Ülyâ	97- Sapne
18- Azakpur	58- İrzâk	98- Sarbûd-ı Süflâ
19- Azman	59- Kâcı	99- Serbûd-ı 'Ülyâ
20- Bark Deresi	60- Kâğ	100- Serkisân
21- Barkiye	61- Kâkil	101- Seydî İbrahim (Beğ Depesi)
22- Batılmış	62- Kara Mişe	102- Sirkerebid
23- Belbel	63- Karapınar	103- Sivo
24- Birtik	64- Kârsıyur	104- Sobor
25- Boğulun	65- Kârsür	105- Susaran
26- Bulatuh	66- Kaşkaldak(Karapınar)	106- Şebâk
27- Çaçur	67- Kazan	107- Şeyh 'Ulyân
28- Çekreşin	68- Kelareş	108- Şeyh Ya'kub
29- Derik	69- Kemsor	109- Şuşemerik
30- Deyr	70- Kerasor	110- Tanik
31- Diyadin	71- Kereköm	111- Tihsimer
32- Dom	72- Köçlük	112- Til
33- Ebu İhâr	73- Kökis	113- Tirkavânk
34- Erbil	74- Köpekbelü	114- Uruman
35- Erzincik	75- Kötkü Hamsiye	115- Vanek
36- Eskesan	76- Kuruk	116- Vartanis
37- Gazi Kendi	77- Kutluca	117- Verkâc
38- Göl	78- Kuzuk	118- Ziğâk
39- Günegiran	79- Küçük Hunân	119- Zirink
40- Güneylü	80- Makrâk	120- Zirket

TABLO X
UÇKAN NAHİYESİ'NE BAĞLI KÖYLER

1- Akpınar	10- Gence Germûh	19- Oruh
2- Ali Baba	11- Hirgift	20- Ödeki
3- Arasor	12- İraz	21- Ömer (Ahmedlü)
4- Azakpur	13- Kal'ecik	22- Salorik Beğ
5- Bağlu	14- Karakuş	23- Serhordar
6- Derik	15- Kemes	24- Ünyân
7- Dom	16- Kırâvi	25- Yazu
8- Engül	17- Kilisâ-i Haçlu	26- Yurd Kıdalı
9- Gemik	18- Ogonk	27- Ziyaret

TABLO XI
MUŞ NAHİYESİ'NE BAĞLI MEZRA'ALAR

1- Akpınar	21- Hanik	41- Ozik
2- Arâk	22- Hayrbâd	42- Örnik
3- Azdonk	23- Horunk	43- Pağacik
4- Balurcek	24- Hunân	44- Pağavanik
5- Batılmış	25- İsmail	45- Pirhâk
6- Belbelân	26- Kâğ	46- Reşâbil
7- Berzek	27- Kal'a-i Kasor	47- Rûb
8- Beşik	28- Kal'ecik	48- Sahon
9- Derik	29- Kâmlan	49- Seydî Ahmed
10- Dorgil	30- Kârlı-i 'Ülyâ	50- Seylivar
11- Duvar	31- Kilimli	51- Süflâ
12- Eskesân	32- Kutluca	52- Şah Melik
13- Eyükin	33- Kürük	53- Şihak
14- Fişvanköm	34- Mazivenk	54- Tavşanlı
15- Gevâhor (Kümbed Ali)	35- Melik	55- Teke
16- Göbeklü	36- Mezra'a	56- Uruman
17- Hacı Derik	37- Mirsayeren	57- Zan
18- Hacı Pulur	38- Monla	58- Zoraba
19- Hadvan	39- Nazilur	
20- Hamza Beğ	40- Norkavâk	

TABLO XII
UÇKAN NAHİYESİ'NE BAĞLI MEZRA'ALAR

1- Ala'addin	6- Hamza Beğ	11- Korik
2- Belareş	7- Herput-ı şahgeldi	12- Nök
3- Bervasil	8- Hubâd	13- Süflâ
4- Çaksor	9- Karabulak	14- Süleyman Beğ
5- Ebuhir	10- Kimsor	15- Şakir Beğ

Muş Sancağı'na bağlı olan Muş ve Uçkân nahiyelerinde toplam 147 köy ve 73 mezra'a bulunmaktadır. Köylerin % 81.63'ü, mezra'aların ise 79.45'i Muş Nahiyesi'ndedir. Uçkân Nahiyesi içinde ise toplam köy ve mezra'aların % 20'ye yakın bir kısmı bulunmaktadır. Bu durumdan Muş Nahiyesi'nin Uçkân Nahiyesi'nden çok daha büyük bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır.

Köylerin mevkilerine bakarak, Uçkân Nahiye'sinin sancağın batı tarafında, Muş Nahiyesi'nin ise merkez ve doğu tarafında olduğunu söylemek mümkündür (Bkz. EK Muş Sancağı Haritası).

Muş Sancağı'na bağlı köy ve mezra'aların tamamının zikredilen miktar kadar olmadığı, bazı köy ve mezra'a hâsıllarının başka sancakların bünyesinde yazılmış olduğunu daha önce ifade etmiştik. Meselâ, Bitlis Sancağı bünyesinde yazılan Muş mîrlivâ hâssı içinde, Muş Nahiyesi'ne bağlı 8 köy ve 4 mezra'a bulunmaktadır.

SONUÇ

Muş Sancağı 1604-1605 yıllarında müstakil bir sancak olup, Bitlis hâkimi şeref Han'ın tasarrufundadır. Bitlis hâkimi şeref Han'ın tasarrufunda olmasına rağmen, *ocaklık* şekliyle idare edilmediği sadece sancak idaresinin şeref Han'a bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Mevcut 89 dirlikden 10'u, Muş Sancağı'nda fiilen görev yapmayan görevlilerin elindedir. Bu görevliler tevcihe esas olan gelirlerin % 57.33'ini tasarruf etmektedirler. Bizzat Muş'da bulunması gereken zâim ve tımârlı sipahilerin sayısı ise 79 olup, toplam dirlik gelirlerinden % 43'lük bir pay almaktadırlar.

Ze'amet ve tımârlar genellikle düşük gelirlidir. Bu gelirlerin zaman zaman devletçe kabul edilen ve kanunnâmelerde belirtilen miktarların altına bile düştüğü görülmektedir.

İncelediğimiz defterde dikkat çeken en önemli husus, Muş Sancağı gelirlerinin tamamının Muş Sancağı dirlikleri bünyesinde yazılmamasıdır. Muş'a ait gelir kalemlerinin bir kısmı diğer sancakların bünyesinde yazılan dirlik sahiplerine bırakılmış, bunun yanı sıra, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz ve Erciş'de bulunan bazı gelir kalemleri Muş Sancağı bünyesinde yazılan dirlik sahiplerine tevcih edilmiştir. Bu uygulamayı maddî gücün bölüşümü şeklinde izah etmek mümkündür. Büyük çapta maddî gücü tasarruf etmesi gereken mahalli yöneticilerin aynı yerden büyük çaplı arazi parçalarını tasarruf etmesi, manevî nüfûz sahaları oluşturabilir, tabiatıyla güçlü bir feodal yapının ortaya çıkmasına da sebep teşkil edebilirdi. Muş Sancağı'nda gördüğümüz bu uygulama ile yönetici durumunda olan mahalli beylerin hakettikleri gelirleri aldıkları, ancak bu gelirlerin aynı yerden ve büyük oranda olmadıklarını tespit etmek mümkün olmaktadır.

Muş Sancağı, Muş ve Uçkân nahiyelerinden müteşekkildir. Muş Nahiyesi'nin, Uçkân Nahiyesi'nden daha geniş bir alana yayıldığı ve Muş merkez ile sancağın doğu kısımlarını içine aldığı, Uçkân Nahiyesi'nin ise bugünkü Muş ilinin batı ve kuzey-batı kısımlarını içine alan daha dar bir alana yayıldığı tespit edilmektedir.

Muş'un idarî bakımdan istikrarlı bir yönetime sahip olmaması, buradaki ticarî ve ziraî faaliyetleri de oldukça etkilemiş gözükmektedir. Aslında tarım ve hayvancılığa müsait bir konumda olan bölgede, bu tür faaliyetlere yönelik ciddi bir teşebbüsün olmaması ve birçok köyün boşaltılmasını bu istikrarsızlığın bir göstergesi olarak telâkki etmek gerekir. Öte yandan, 1578 yılında başlayan Osmanlı-İran harplerinin 1639 yılına kadar Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun süre bir tedirginlik ortamı yaratmasının, iktisadî faaliyetler açısından bölgedeki diğer merkezlerde olduğu gibi, tabii olarak Muş'da da olumsuz etki yaptığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

Kamil Kepeci Tasnifi
Divân-ı Hümâyûn Ruus nr.: 253
Ruus (K.B.) nr.: 262
Ruus (B) nr.: 266

Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi
Nr.: 563, s. 96 ;

Mühimme Defterleri
Defter nr.: 6, 32, 60, 87

Tapu-Tahrir Defterleri
Defter nr.: 297, 730, 908

2. Klasik Kaynaklar

Ayn Ali Efendi, *Kavânî-i Al-i Osman Der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul, 1280, s. 69.

şeref Han, *Şerefname*, (Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), 3. Baskı, İstanbul, 1990, s. 521.

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 3- 4, (İbrahim b. Mehmed eliyle kopye edilmiştir), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat No: 305, 1719-1720 (H. 1132). v. 225/b.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, c. I, (Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Prof.Dr. Mehmed A. Köymen), 2. Baskı, Ankara, 1987.)

3. Tetkik Eserler

Barkan, Ömer Lütfi; "Tahrîr Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (10-14 Kasım 1948, Ankara)*, Ankara, 1952.

_____ ; "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 12/I, İstanbul, 1979, s. 286-333.

_____ ; "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 2, S. 1-2, İstanbul, 1941, s. 20-59, 214-247.

Baykara, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 1988.

Beldicanu, Nicoara; *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985.

Bulduk, Üçler; "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)", *OTAM*, S.6, Ankara, 1995.

Darkot, Besim; "Muş", *İslam Ansiklopedisi*, c. 8, 4. Baskı, İstanbul, 1978.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara, 1989.

Erdoğan, Mehmet Akif; "Beyşehir Sancağı İcmal Defteri", *Belgeler*, c. XIII, S. 17, T.T.K., Ankara, 1988.

Fekete, L.; "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, c. XI, S. 42, Ankara, 1947.

İnalçık, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, T.T.K., Ankara, 1990.

_____ ; "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi I*, İstanbul, 1980, s. 1-14.

_____ ; *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. Baskı, Ankara, 1987.

Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1590)*, İstanbul, 1962.

Miroğlu, İsmet; *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara, 1990.

Özkaya, Yücel; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.

Turan, Şerafettin; "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdârî Taksimatı (H. 1041/M. 1631-1632 tarihli bir idârî taksimat defteri)", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Ankara, 1963.

Ünal, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara, 1989.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi "Fırat
Universty Journal of Social Science" Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:179-192, ELAZIĞ-1999

KADER VE LİSE GENÇLERİNDE KADER İNANCI

Dr. Selim ÖZARSLAN*

ÖZET

Kader problemi, yüzyıllar boyunca düşünürlerin zihnini meşgul etmiş bir sorundur. Bütün ilahî dinler özellikle de İslâm, bu problemle ilgilenmiştir. Bu düşünürlerden bir kısmı, insan iş ve fiilleri de dahil olmak üzere her şeyin ilahi güç tarafından önceden tayin ve tespit edildiğini ileri sürerken, diğerleri ise önceden belirlemenin yani kaderin olmadığını iddia etmişler, insanoğlunun iş ve davranışlarında serbest olduğunu bildirmişlerdir. Onların anlayışlarına göre her şeyin önceden tespit edilmesi düşüncesi, insan sorumluluğu ve irade hürriyeti ile bağdaşmamaktadır.

Kur'an'da geçen kader kavramı ve onun türevleri ölçü, ahenk, bir şeyi bir ölçü, oran ve belirli kıstaslara göre yapmak vb. gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bu yüzden Allah dünyayı bir ölçü ve düzen içerisinde yaratmış ve dünyadaki her şey de bu düzen ve ölçüye göre hareket etmektedir. Kur'an'ın bize sunduğu kader anlayışı işte bundan ibarettir.

Bizim lise öğrencilerimizin çoğu kadere inanmalarına rağmen bu inançları ile davranış ve eylemleri arasında ahenkli bir tutarlılık bulunmamaktadır.

İmam Hatip Lisesi öğrencilerinde kader inancı cebrî bir eğilim arz etmektedir. Buna rağmen İmam-Hatiplilerin inançlarıyla tutumları arasında olumlu bir ilişki görülmektedir.

Sonuç olarak lise öğrencilerinin kader konusundaki inançlarında tutarlılık olmamakla beraber karışıklık ve uyumsuzluk vardır.

Anahtar Kelimeler: Kader, İnanç, İnançta tutarlılık vb.

PREDESTINATION AND FAITH OF PREDESTINATION IN THE HIGH SCHOOL STUDENT SUMMARY

The Problem of pre-eternity is a problem preoccupied and occupying the thinkers for centuries.

All heavenly religions especially Islam, concerned with this problem. Some of these thinkers have suggested that everything including the acts of man was predestined beforehand by divine power, while the others have claimed that there is no predestination and human beings are free in their deeds, since the idea of predestination is contrary to the free will and responsibility.

The concept of predestination and its derivatives which occurred in Qur'an mean measure degree and to make something with a proportion and measure, etc. Therefore God created the world in a measure and everything in the world behave according to this measure. What is meant by predestination according to the Qur'an, is this fact.

Although most of our high school students believe in predestination, there is no coherence between their ideas and acts.

The student who attend to the Imam-Hatip Schools have a obligatory predestination idea, but they have a coherence between their idea and acts.

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı

Consequently, there is no any consistency but a chaos and inconsistency in the idea of high school student about predestination.

Keywords: Predestination, Faith, Consistency in the Faith

GİRİŞ:

Din, insanlığın var olduğu günden beri beşerin yaşamında var olmuş, gelecekte de var olacak sosyal bir realitedir. Bu sebeple din insanlığı motive eden dinamiklerin en önemlisini teşkil etmiştir. Yeryüzünde vatansız yaşayan milletler olduğu halde dinsiz olan hiçbir millet olmamıştır.

Din insanlığın yaşamını dolaydan değil direkt olarak etkilemektedir. Dini inançların doğru olarak kavranılması bireyin yaşam kalitesini ve huzurunu doğrudan ilgilendirmektedir. Bunun tersi de yani dini inançların yanlış teşekkülü kişinin olduğu gibi toplumun da yaşayışını olumsuz olarak etkilemektedir. Biz de bu makalemizde İslâm inanç esaslarından birisinin 14-18 yaş arası Lise Gençleri tarafından nasıl anlaşıldığını araştırmaya çalışacağız. Bunu çeşitli kriterleri göz önünde bulundurarak belirlemeye gayret göstereceğiz. Bunu yapmadan önce kader üzerinde durmak istiyoruz.

Öncelikle dinin itikad /*inanç* yönüyle ilgilenen kısmının adı İslâm literatüründe Kelâm ilmidir. Batı literatüründe bunun karşılığı olarak Teoloji /*Theology* kavramı kullanılmaktadır.

Kelâm ilmi bilindiği gibi “Allah’ın zâtından ve sıfatlarından, peygamberlik/*nübüvvet* ve risalete ait problemlerden, mebde ve meâd /*başlangıç ve sonuç*, yaratılış ve ahiret itibarıyla yaratıkların/*mümkünâtın* hallerinden İslâm ilkelerine göre bahseden bir bilim ¹dalıdır. Diğer bir tanımlamaya göre, kelâm ilmi, delil getirmek ve şüpheyi ortadan kaldırmakla dinî akidelerin ispatına kendisiyle güç kazanılan ilimdir. Akideler ile kast olunan amelin dışındaki itikattır. Dinîden maksat ise Hz. Muhammed(s.a.v)’in dinine mensup olmaktır.² Sonraki /*Müteahhir* Kelâm bilginlerinden Taftazânî ise kelâmı yakınî delillerle dinî akideyi bilmektir diye tanımlar. Konusu ise akâidin ispatıdır. ³

¹ Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995, s. 185; Harputî, Abdullatif, *Tenkîhü'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Dersaadet, İstanbul, 1330/1912, s. 6-7.

² İcî, Adududdin, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, trs., s. 7.

³ Taftazânî, Saadeddin, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Amira, Beyrut, 1409/1989, c. I, s.163.

KADER PROBLEMİ VE PROBLEME YAKLAŞIM TARZLARI

Bu cümleden olarak, Kelâm ilminin konularından birisini de kader inancı oluşturmaktadır. Kader yalnız İslâm'ın değil bütün insanlığın problemidir. Problemdir, çünkü bir tarafta bütün kainatın sahibi olan Allah (c.c), diğer tarafta yaptıkları fiil ve eylemlerden sorumlu olan yeryüzünde Allah'ın halifesi unvanına layık görülen insan vardır.⁴ Kader bu esnek ve elastikî yapısından dolayı farklı yorumlarla karşılaşmıştır.

İnsanların zihnindeki bu problemi çözmek içinde tarih boyunca en çok gayret ve çaba gösterenler kelâmcılar ve filozoflar olmuştur. Fakat bu konu çeşitli İslâm İtikâdî Mezhepleri tarafından farklı şekillerde anlaşılmış ve sunulmuştur. Bu konu üzerinde şiddetli tartışma ve münazaralar meydana gelmiştir. Bu münakaşalar, İslâm Kelâmcıları arasında olmakla kalmayıp, ondan önce Yahudi ve Hıristiyan Teologları tarafından da yapılmıştır.

İslâm düşünce tarihinde meydana gelen siyasî, fikrî, kültürel, iktisadî ve toplumsal olaylar bu kavramın oluşmasında inkarı mümkün olmayan büyük bir rol oynamıştır. Bu olaylar ve yapılan fikrî ve itikâdî münakaşalar İslâm'da kader anlamlarını etkilemekle kalmamış, insanların düşünceleri doğrultusunda hadis uydurulmasına bile vesile olmuştur. İş bununla da sınırlı kalmamış Kur'an'daki kader ve türevlerinin anlamlarına da etki etmiştir. Kur'an'ın ruhu, kelimenin siyak ve sibakı *öncesi ve sonrası* göz önünde bulundurulmadan çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bu ilk devirlerde meydana gelen münakaşalardan etkilenen sonraki İslâm âlimleri de bu münakaşa ve münazaralardan çıkan manaları, Allah kelâmı Kur'an ve Sevgili Peygamberimizin hadislerinde geçen "kader" kelimelerine yüklemekte gecikmemişlerdir.

Hiç şüphe yok ki bu farklı anlam yüklemelerinden çeşitli ekoller ve bu ekollerden de farklı kader anlayışları gün yüzüne çıkmıştır. Bu kader anlayışları sonra çıkan sözcüklere de yansımıştır.⁵

Lise gençlerindeki kader inancının hangi yönde geliştiğini tespit etmeden önce kaderin sözlük anlamına bir göz atalım.

1.1 . Kaderin Sözlük Anlamı

⁴ Bakara, 2/30; En'am, 6/165.

⁵ Bkz. Özarslan, Selim, *14 -18 yaş Lise Gençlerinde Kader İnancı*, Ankara, 1994, s. 14-15. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

ölçü, ölçerek tayin yapmak anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bu anlamların dışında “Allah’ın eşya üzerindeki başlangıç ve sonu hakkındaki hükmü”¹³ önceden ölçüp biçip hüküm vermek¹⁴ gibi anlamlara da gelmektedir.

Gündelik hayatta Türkçe’imizde kadere çeşitli anlamlar yüklenmiş, çok farklı anlamlara bürünmüştür. Böylelikle kader asıl anlamından uzaklaştırılmıştır. Bunlara birkaç örnek vererek kanaatimizi somutlaştırmaya çalışalım.

Öncelikle kadere olaylara müdahale eden ve ayarlayan doğüstü güç olarak yaklaşmış ve bu şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır. “İnsan yaşamındaki olayları kaçınılmaz bir şekilde ayarladığına inanılan olağanüstü güç, yazgı.”¹⁵ Bu anlam şu deyimlerle kullanılmıştır: Kader böyle istedi, kaderi suçlamak, kaderin cilveleri vb

Kader kelimesi kötü talih ve alınyazısı anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁶ Kader böyle imiş! deyimi de başa gelen ya da uğranılan kötü bir durumda bunu değiştirmenin imkansızlığını, yazgıya karşı konulamayacağını belirtmek için kullanılmaktadır.

Aşağıdaki deyimler pratik dilde daha yoğun olarak kullanılmaktadır; kadere meydan okumak; kadere boyun eğmek; kaderin sillesini yemek; büyük bir yıkıma uğramak; kadere küsmek-talihine küsmek; kader-i İlâhi-Tanrının uygun gördüğü kader; alınyazısı.¹⁷

1.2- Kaderin Terim Anlamı

Kader daha öncede ifade ettiğimiz üzere itikâdî ekollere göre çeşitli şekillerde anlaşılmış ve tanımlanmıştır. Ehl-i Sünnet olarak zikredilen ve en çok rağbet gören itikâdî İslâm mezhepleri Maturidîlik ve Eş’arilikde kaza ve kader kavramları birbirlerinin yerine kullanılmıştır.¹⁸ Yani Maturîdîlerin kader dediklerine Eş’arîler kaza, Eş’arîlerin kader dediklerine de Maturîdîler kaza adını vermişlerdir. Daha da açıkçası tarifler aynı fakat isimler farklıdır. Buna göre Maturîdîler kaderi; “Allah’ın (c.c) başlangıçtan sonsuza kadar olmuş ve olacak

¹³ İbn Faris, *Makayisü'l-Lüga*, c. V, s. 63; Macdonald, “Kader” md. *İ.A*, c. VI, s. 41.

~*:- $\mathbb{G}^2\mathbb{J}^8$ ~* \mathbb{G}^5 $\rightarrow y\mathbb{A}V\mathbb{J}!$ $\rightarrow h^28\mathbb{J}!$ $\leftarrow @\mathbb{G}^6\mathbb{K}:-u^2\mathbb{A}^5$ $z\mathbb{w}\rightarrow 8$
 $z\sim z\mathbb{y}^{\mathbb{K}}V^{\mathbb{K}}!$ $\leftarrow w\mathbb{K}\rightarrow H\mathbb{A}^{\mathbb{J}}!$ $z\rightarrow 4$ $\rightarrow y\mathbb{A}V\mathbb{J}!$ $\leftarrow \mathbb{J}\mathbb{A}^{\mathbb{X}}-$,

“...Bu, Allah’ın öteden beri, gelmiş geçmişlere uyguladığı yasıdır. Allah’ın emri şüphesiz gereği gibi yerine gelecektir.” (Ahzab, 33/38.)

¹⁴ Macdonald, “Kader” md., *İ.A*, c. VI, s. 42.

¹⁵ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, trs., c. XII, s. 6158.

¹⁶ Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1990, s. 564.

¹⁷ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XII, s. 6158.

¹⁸ Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fülleri*, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1979, s. 229.

şeylerin zaman ve mekanını, sıfatlarını ve hususiyetlerini ve her türlü özelliklerini bilip ezelde o surette tahdit etmesidir.”¹⁹ diyerek tarif ederken Eş’ariler kaderi, “Allah’ın takdir ettiği her şeyi zamanı gelince eksiksiz bir şekilde âlemde gerçekleştirmesidir.”²⁰ diye tanımlamışlardır. Bunlara benzer daha başka tanımlar da yapılmıştır. Mesela, Maturidî kelâmcılarından olan Nureddin es-Sabunî (ö.580/1183) kaderi şöyle tarif etmiştir: “Her bir mahluku kendisine ait vasıf ve sıfatlarıyla tayin ve tespit etmektir. Bu vasafta iyilik, kötülük, fayda ve zarar gibi şeyler dahil olabileceği gibi o mahluka ait zaman ve mekan unsuru ile ona terettüp edecek mükâfat veya azab da dahildir.”²¹

Kelâmda kader Allah’ın iradelerini icradan, yani kazadan evvel takdir etmesi ve ölçmesi anlamına gelir. Ve bu itibarla kelimedede esasen mevcut olan “hüküm” manasını içine alır.

Bu manada kader, ezelden ebede kader carî ahval ve olaylarda hakim olan küllî ilâhî bir hükümdür. Bu terim Müslümanlar arasında genel kabul görmüştür. “Kaza ve kader” şeklinde kullanılmaktadır.

Kader önceden ölçüp biçip hüküm vermek, kaza ise bu hükmü infaz etmek, yani ezelde verilen hükmü adem /yokluk den fiil haline getirmektir.²² Diğer bir ifadeyle potansiyeli harekete geçirmektir

İtikâdî İslâm ekollerinden olan Mutezile ekolü, Eş’arî ve Maturîdîlerin anladıkları şekilde kaderi yani insanın davranışlarının önceden tespit ve tayin edildiği fikrini reddetmektedirler. Bu durum onların anladığı insanın sorumluluğu ile bağdaşmamaktadır. Mutezile ekolüne göre, insan fiillerini hür iradesi ile yapar. Allah’ın kulun fiillerinde bir katkısı yoktur. Çünkü kul kendi fiil ve eylemlerini hayır ve şer olarak yapabilme gücüne sahiptir. Allah’ın gücüne ve kudretine ihtiyacı yoktur.²³

¹⁹ Maturidî, Ebu Mansur Muhammed, *Kitabü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, Daru'l-Camiâti'l-Mısıryye, İskenderiye, trs., s. 307; Aydın, Ali Arslan, **İslâm İnançları ve Felsefesi**, Ankara, 1964, s. 200; İbn Hümam, Kemaluddin Muhammed, *el-Müsayere fi'l-Akaidi'l-Münciye fi'l-Ahireti*, ile beraber İbn Kutluboğa, Zeyneddin Kasım el-Hanefî, Şerhu'l-Müsayere, Bulak, Mısır, 1317/1900, s. 346.

²⁰ Taftazânî, Sadeddin, *Şerhu'l-Akaid*, (neşr. S. Uludağ), İstanbul, 1991, s. 193; İbn Kutluboğa, Zeyneddin Kasım el-Hanefî, *Şerhu'l-Müsayere*, Bulak, Mısır, 1317/1900, s. 346.

²¹ Sâbûnî, Nureddin, Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekir, *el-Bidâye fi Usûli'd-Din*, thk. Bekir Topoloğlu, Ankara, 1995, s. 78.

²² Macdonald, “Kader” md, *İ.A.*, c. VI, s. 41; Özarslan, Selim, a.g.tez, s. 18.

²³ Neseî, Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelâm*, Matbaa Kürdistan, Mısır, 1329/1911, s. 40; Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, trs., c. I, s. 39.

Yine Mutezîliler Allah'ın bilmesinin ancak eşyanın vuku bulmasından sonra gerçekleştiğini iddia etmektedirler. ²⁴ Eş'arî ise bunun tersini söylemektedir. Yani Allah bir şey meydana gelmeden önce o şeyi bilmektedir. ²⁵

Yukarıda geçtiği üzere Mutezile, Ehl-i Sünnet'in anladığı şekilde kader izahını reddetmektedirler. Çünkü onlar kader kelimesine "beyan -açıklama, bildirme" ²⁶ anlamını vererek açıklamışlardır.

İmam Azam Ebu Hanife (80/699-150/767)'ye göre, "kaza, kader ve dilemek Allah'ın nasıllığı bilinmeyen ezeli sıfatlarındadır. Bu sıfatların aslı kitab, sünnet ve icma-i ümmet ile sabittir, fakat nasıllığı müteşabihattandır. Onun yorumunu yalnızca Allah bilebilir. Onun özellikleri /*evsafı* bilenemez. Çalışmakla akıl onu idrak edemez. Allah'ın sıfatlarının hiçbirisinin kullarının sıfatlarına benzememesi gibi.²⁷ Allah insanları küfürden ve imandan hâli (uzak) olarak yaratmıştır. Daha sonra onlara (buluğ çağına ulaşınca) iman ve itaati emretmiş, küfürden ve isyandan yasaklamıştır. Bunun üzerine inkar eden kendi fiili (seçimi) ile inkar etmiş, Allah da ondan yardımını kesmiştir. İman edende kendi seçimi (fiili), diliyle ikrarı, kalbiyle doğrulaması ve Allah'ın muvaffakiyet ve yardım etmesiyle iman etmiştir. ²⁸

İmam Azam Ebu Hanife bu açıklamasıyla insanın fiillerini kulun kendisine havale ederek yaptıkları eylemlerinden dolayı sorumlu olduğunu bildirmiştir.

Yukarıda terim anlamlarını zikrettiğimiz kader tanımlarıyla Kur'an'da geçen kader, takdir ve türevleri arasında hiçbir ilgi göremediğimiz gibi ufak bir benzerlikte söz konusu değildir. Çünkü kader ve takdir kavramları Kur'an'da Allah'ın bu kainat için koymuş olduğu sağlam bir nizam, genel esaslar, kanunlar, Allah'ın sebepleri müsebbiblere bağladığı ilâhî yasalar anlamına gelmektedir. Yüce Allah bu evren için kanunlar, esaslar ve düzenler koymuş, kainattaki bütün varlıklar bu kanun, kural ve nizama göre cereyan etmektedir.

²⁴ Beyazî, *İşâretü'l-Meram min İbareti'l-İmam*, s. 265.

²⁵ Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *İbâne an Usuli'd-Diyâne*, thk. Beşir Muhammed Uyun, Mektebetü Daru'l-Beyan, Dimeşk (Şam), 1413/1993, s. 156-157; Ayrıca fazla bilgi için bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Kitabü'l-Luma er-Reddi alâ Ehli'z-Zeygi ve'l-Bida'*, thk. Hammude Garâbe, el-Mektebe el-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, trs., s. 69-91.

²⁶ Kadı Abdulcabbar, *Şerhu Usulu'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 1988, s. 770.

²⁷ Maturidî, Ebu Mansur, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, Haydarabad, 1365/1946, s. 43.

²⁸ Ebu Hanife, İmam-ı Azam, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (Mustafa Öz, İmamı Azamın Beş Eseri içinde orijinal metin), İstanbul, 1992, s. 72.

Kur'an'da çeşitli sürelerde geçen “kader”, “takdir”, “miktar”, “ölçü” kelimeleri “bir şeyi özel kıyasa, sınırlı bir ölçüye ve belli bir yöne, bilinen bir kanuna göre meydana getirmek” anlamlarına da gelmektedir.²⁹

Bu demek oluyor ki kainat /kozmoz bir düzen ve ahenk içerisinde yaratılmıştır. Kainatın bir düzen ve nizam içinde yaratıldığını kabul etmek gerekmektedir ki buna kader yani takdir edilmiş bir ölçü ve düzen denmektedir.³⁰

Kader insana kainatta her şeyin eşsiz ve yüce bir hikmete göre cereyan ettiğini göstermektedir. Öyleyse Kur'an-ı Kerim'de geçen kader kelimesinin mihrini “bir ölçü içerisinde tayin etmek, her şeyi bir ölçü ve nizama göre tanzim”³¹ etmek teşkil etmektedir.

Allah'ın halifesi olan insanda hareket ve davranışlarında Allah'ın koyduğu sosyal ve fizikî yasa ve nizamlara tabidir ve onlara göre aklını kullanarak en iyi şekilde hareket etmekle sorumludur. Bundan dolayı yaptığı iyilikten sevap, ettiği kötülükten de günah kazanır.³²

Kur'an'ın bize sunduğu kader anlayışı budur; ve Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan ve farklı görüşler sonucunda ıstılahı /*terim* bir anlam kazanan kader kavramıyla da bir ilişkisi yoktur. Öyleyse kader kavramında bir anlam eğikliği ya da sapması olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu eğiklik ya da sapma günümüzde de etkinliğini sürdürmektedir.³³

2. LİSE GENÇLERİNDE KADER İNANCI

2.1. Lise Gençlerinde Kader İnancının Boyutları

Bu genel bilgileri verdikten ve kader kavramlarını açıkladıktan sonra lise gençlerinin kader inançlarının boyutlarını belirlemeye çalışacağız. Çünkü liselerimizde okuyan gençlerimizin sağlıklı bir kader inancına sahip oldukları söylenemez. Öyleyse geleceğimizi ellerine teslim edeceğimiz gençlerin kader hakkındaki bilgileri ve inançları ne haldedir, var mıdır, yok mudur? Onların bu konudaki inanç ve tutumlarına kimler ve hangi faktörler etki etmektedir? Lise gençlerinin eğitimlerinin, sosyo-ekonomik durumlarının, yaşlarının, cinsiyetlerinin, içinde yaşadıkları sosyo-kültürel ortamın kader hakkındaki inançlarının oluşmasında doğrudan etkisi var mıdır, yok mudur? Dini öğrenim ağırlıklı eğitim yapan gençlerle, normal öğrenim gören gençler arasındaki kader

²⁹ Bolay, Süleyman Hayri, *Kur'an Davet Ediyor (Kur'an'da İman Esasları)*, Ankara, 1990, s. 96; Özarlan, Selim, a.g.tez, s.19.

³⁰ Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 1961, s. 85.

³¹ Atay, a.g.e, s. 85.

³² Atay, a.g.e, s. 13.

³³ Atay, a.g.e, s. 90.

inancında farklılaşma var mıdır? Varsa farklılaşma hangi yönde etkisini göstermektedir? İnançlarıyla bu inançların sonucu meydana gelmesi beklenen dini düşünce ve tavırları arasında bir tutarlılık ve ahenk görülmekte midir?

İşte bütün bu sorulara verilen cevaplardan elde edilen veriler doğrultusunda hareket ederek lise gençlerindeki kader inancının boyutlarını betimleyeceğiz.

Kadere inanç boyutundan bulgular değerlendirildiğinde lise gençlerinin çoğunun kadere inandıkları, bunlardan bir kısmının problemleri olduğu ancak az da olsa kadere inanmayanlarında bulunduğu anlaşılmıştır.

Gençlerin kadere inanç boyutunun nasıl şekillendiğini aşağıdaki tabloda daha açık bir şekilde görebiliriz.³⁴

Kadere İnanç Boyutu Tablosu (Tablo 1)

İFADELER	SAYI	YÜZDE
Kadere inanan, aklî deliller bulan	88	44
Kadere inandığı halde problemleri olan	80	40
Kader konusunda şüphelenen	7	3,5
Kadere ilgi duymayan	4	2
Kader konusunda kararsız olan	5	2,5
Kadere inanmayan	11	5,5
Kadere çevresinden dolayı inanan	5	2,5
Kadere inananlara karşı çıkan	0	0
TOPLAM	200	100,0

Bu kader inanç ve anlayışlarının oluşmasında sırasıyla lise gencinin ailesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni, sosyal çevresi ve arkadaşları ile gencin kendi zihni gelişiminin etkili olduğu görülmüştür.

Kadere inananların, kaderi kainattaki ahenk ve düzeni sağlayan bir yaratıcıyı kabul ettikleri ve iman esaslarından saydıkları için inandıkları tespit edilmiştir.

³⁴ Bkz. Özarslan, Selim, a.g.tez, s. 56, Tablo, 10.

Lise gençlerinin çoğunun klasik bir kader anlayışına sahip oldukları görülmüştür. Bu genellikle cebrî bir yönelim arz etmektedir. Bunun yanında irade hürriyetini öne çıkararak, insan fiil ve davranışlarında tayin ve tespiti kabul etmeyen Mutezilî bir anlayışın da varlığı kendini hissettirmektedir. Şunu da burada belirtelim ki anket sorularında bu mezheplerin isim ve görüşlerine yer verilmemiştir. Sadece çıkan sonuçlar itikadî İslâm mezheplerin görüşleriyle kıyaslanmıştır.

Kader denince gençlerin çoğunun ilk hatırladıkları şeyin “alinyazısı” olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle kaderin gerçek anlamından saptığı, başka anlamlar yüklediği görülmüştür. Bunu da aşağıdaki tabloda net bir şekilde görebiliriz.³⁵

Kader Denilince Akla İlk Gelen Şeyin Ne Olduğunu Gösteren Tablo
(Tablo2)

İFADELER	SAYI	YÜZDE
Alinyazısı	89	44,7
Kötü yazgı	3	1,5
Şans	15	7,5
İman esası olarak	76	38,2
Kaçınılmaz güç	13	6,5
Hiçbir şey	2	1,0
Başka	1	0,5

Tablodan da görüldüğü gibi kader denilince lise gençlerinin aklına gelen ilk şey alinyazısı olmuştur.

³⁵ Bkz. Özarslan, Selim, a.g.tez, s. 67, Tablo, 22.

Örneklelimizi oluşturan lise gençlerinin çoğunun kaderi, işlerinin yolunda gitmediğinde ve felâket anlarında hatırladıkları, böylelikle olumsuzlukları kadere fatura ettikleri anlaşılmıştır.

Lise gençlerinin kader hakkındaki bilgilerinin yeterli olduğunu söylemek gerçekten zordur. Allah'ın iradesinden ne anlaşıldığı ile ilgili sorumuza deneklerin % 8'i doğru cevap verebilmiştir. Başka araştırmalarda da bilgi boyutu bu yönde görülmüştür.

Gençlerin yaşları ilerledikçe kadere inanmada dalgalı da olsa bir artışın meydana geldiği gözlenmiştir. Bu da yaşın inançlar üzerindeki olumlu yönünü ispatlamıştır.

Cinsiyet açısından verilere bakacak olursak, kızların erkeklere nazaran kadere inançta daha ılımlı bir görüşü tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Erkeklerde kati ve cibrî yönde bir kader anlayışı görülürken, kızlarda ılımlı, yumuşak, uzlaştırmacı bir kader anlayışı (Ehl-i Sünnet'in kader anlayışı) gözlenmektedir.

Kadere inanç, gençlerin sahip oldukları sosyo-ekonomik düzey bakımından tahlil edilecek olursa, gençlerin sosyo-ekonomik düzeyleri yükseldikçe kadere inanç oranı azalmaktadır. Batıda yapılan araştırmalar ise bunun tam tersi sonuçlar vermektedir. Yani sosyo-ekonomik düzey artıkça dini ayinler ve pratiklerde artış görülmektedir.

Eğitim düzeyi bakımından da durum sosyo-ekonomik statü ile ilgili bulgularla aşağı yukarı benzerlik göstermekte; batı ülkelerinden farklı olarak eğitim düzeyi yükseldikçe kader inancında azda olsa bir düşüş izlenmektedir.³⁶

Batı toplumlarında kültür ve eğitim faktörü dindarlık lehine bir fonksiyon gösterirken, bizim lise gençlerimizde bunun tersi bir durum söz konusudur. Bunun sebebi olarak eğitim sistemimiz, medya ve diğer kitle iletişim araçları gösterilebilir. Bunlara hakim olan zihniyet tarafından dindarlık olumsuz bir tip olarak telakki edilmiş, toplumda eğitim yoluyla bu anlayış temayüz etmeye başlamış, eğitim düzeyi yükseldikçe dine karşı tutumlarda da bir artış görülmüştür. Bu etki sebebiyledir ki, inançlı olmak ülkemizde aydınlar tarafından olumsuz bir nitelik olarak algılanmaktadır.

Batı toplumlarında ise inançlı olmak ve inançlarının gereğini yerine getirmek, toplumsal prestij göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Örneklelimizi oluşturan lise gençlerinin kader inançlarıyla, buna bağlı olarak tezahür etmesi gereken tutum ve davranışlarında bir tutarlılık, örtüşme ve ahenk görülememiştir. Yani cibrî anlamda bir kader anlayışına sahip olan gençler, tutum ve davranışlarıyla tam tersi bir anlayışı sergileyebilmektedirler.

Bu anlayışa sahip olanlar, yani inançlarıyla tutumları arasında bir tutarlılık görülmeyenler daha çok sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olanlarla, annesinin

³⁶ Köktaş, Emin, *Türkiye'de Dinî Hayat*, İşaret yay., İstanbul, 1993, s. 214.

eğitim düzeyi yüksek olanlar arasında görülmektedir. Bunlar klasik inançla, aklî düşüncesi arasında sıkışıp kalmışlardır. Örnek olarak zikredecek olursak, insan fiil ve davranışlarının önceden Allah tarafından tayin ve tespit edildiğine inanan gençlerin çoğu, insanın başına gelen kötülük ve belaların insanın kendi hatalarından kaynaklandığını söyleyebilmişlerdir. Yine bunların çoğu insanın sorumluluğu oranında hür olduğunu, eş seçiminde kaderin etkisinin olmadığını ifade etmişlerdir.

Örneklerden de görüldüğü gibi sosyo-ekonomik düzeyi yüksek ve anneleri üniversite mezunu olan gençlerin inançlarıyla tutumları arasında bir uyumsuzluk ve belirsizlik görülmüştür.

Dinî eğitim ve öğretim ağırlıklı İmam hatipli gençlerde kader inancı, liselilere göre daha belirgindir. Aşağıdaki tablo bunu göstermektedir. Bunlarda (İmam hatiplilerde) kader inancı cebri bir eğilim arz etmektedir. Buna rağmen İmam-Hatiplilerin inançlarıyla tutumları arasında olumlu bir ilişki görülmektedir. Bununla birlikte İmam hatiplilerde yüzyıllardır yanlış olarak gelenekleşmiş klasik kader anlayışı, etkisi azalmakla birlikte hâlâ devam etmektedir.

Kadere İnanç Boyutunun İmam Hatiplilerle Liseliler Arasındaki Karşılaştırma Tablosu. ³⁷ (Tablo3)

İFADELER	İMAM HATİP		LİSE	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Akli ve mantıkî delillerle inanan.	43	65,2	45	33,6
Çözemediği noktalarla birlikte kadere İnanan	11	16,7	69	51,5
Kader konusunda şüphelenen	--	--	7	5,2
Kader konusuna ilgi duymayan	2	3,0	2	1,5
Kader konusunda kararsız olan	--	--	5	3,7
Kadere inanmayan	6	9,1	5	3,7
Çevresindekiler inandığı için inanan	4	6,1	1	0,7
TOPLAM	66	100,0	134	100,0

³⁷ Bkz. Özarslan, Selim, a.g.tez, s. 91.Tablo, 45.

SONUÇ

Araştırmamızdan çıkan sonuçta lise gençlerinin kader inançlarının olduğu, fakat bu inancın kuru bir inançtan öteye geçmediği, neye inandıklarını pek bilmedikleri ortaya çıkmıştır. Şöyle ifade etmek belki daha uygundur:

Gençlerin inançlarıyla doğru orantılı olarak, inançlarıyla ilgili dinî düşünce ve kavramlara sahip olmadıkları belirlenmiştir.

Yine gençlerde kadere inanç sağlamlılığının tutarlı boyutlarına rastlanılamamıştır. Kısaca bir bulanıklık, belirsizlik, karmaşıklık, çarpıklık, ve netleştirilmemişlik görülmüştür.

Bu problem, Kur'anî temellere dayalı yeni bir bakış açısıyla çözülebilir kanaatindeyiz. Lise gençlerinde Kader inancının sağlam temellere oturamayışının sebebi de Kur'an'ın kadere yaklaşımının gözden uzak tutulmuş olması olduğunu düşünmekteyiz. Kur'an'ın öne çıkardığı kader anlayışı da daha önce ifade ettiğimiz gibi Allah'ın kainat için koyduğu ölçülülüktür, nizamdır. Yani kainatta her şey bir ölçüye göre cereyan etmektedir. İşte o ölçülülük kaderdir. Bunu kavradığımız zaman bu problem de çözülmüş olacak ve problem olmaktan çıkacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- ATAY, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 1961.
- AYDIN, Ali Arslan, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, Ankara, 1964.
- BEYAZÎ, Kemaleddin Ahmed(ö.1097/1686), *İşâretü'l-Merâm min İbareti'l-İmam*, İstanbul, trs.
- BOLAY, Süleyman Hayri, *Kur'an Davet Ediyor (Kur'an'da İman Esasları)*, Ankara, 1990.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, trs.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed(ö. 816/1413), *Kitabü't-Ta'rifât*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.
- DOĞAN, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara, 1990.
- EBU HANİFE, İmam-ı Azam(ö. 150/767), *el-Fıkhu'l-Ekber*, (Mustafa Öz, İmamı Azamın Beş Eseri içinde orijinal metin), İstanbul,1992.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail(ö. 324/936), *İbâne an Usuli'd-Diyâne*, thk. Beşir Muhammed Uyun, Mektebetü Daru'l-Beyan, Dimeşk (Şam), 1413/1993.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan, *Kitabü'l-Luma er-Reddi alâ Ehli'z-Zeygi ve'l-Bida'*, thk. Hammude Garâbe, el-Mektebe el-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, trs.

- GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, Er-Tu Matbaası, İstanbul, 1979.
- HARPUTÎ, Abdullatif, *Tenkîhü'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, Dersaadet, İstanbul, 1330/1912.
- İBN FARİS, Ebu'l-Hüseyin, Ahmed b. Faris el-Zekeriyya, *Mekâyisü'l-Lüga*, Kahire, 1952.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed(ö.456/1063), *Kitabü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvau ve'n-Nihal*, Daru'l-Maarif, Beyrut, 1406/1987.
- İBN HÜMAM, Kemaluddin Muhammed(ö. 861/1456), *el-Müsayere fî'l-Akaidi'l-Münciye fî'l-Ahireti*, ile beraber İbn Kutluboğa, Zeyneddin Kasım el-Hanefi, Şerhu'l-Müsayere, Bulak, Mısır, 1317/1900.
- İBN KUTLUBOĞA, Zeyneddin Kasım el-Hanefi(ö.879/1474), *Şerhu'l-Müsayere*, Bulak, Mısır, 1317/1900.
- İBN MANZÛR, Ebi'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1410/1990.
- İBRAHİM, Mustafa ve arkadaşları, *Mucemu'l-Vasit*, İstanbul, 1990.
- İCÎ, Adududdin(ö.756/1355), *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, trs.
- İSFAHÂNÎ, Râgıb, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986.
- KADI ABDULCABBAR, Ahmed(ö.415/1024), *Şerhu Usulu'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire, 1988.
- KÖKTAŞ, Emin, *Türkiye'de Dinî Hayat*, İşaret yay., İstanbul, 1993.
- MACDONALD,D.B, "Kader" md., *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B.Yay. İstanbul, 1948.
- MATURİDÎ, Ebu Mansur Muhammed(ö.333/944), *Kitabü't-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf, Daru'l-Camiâti'l-Mısıryye, İskenderiye, trs.
- MATURİDÎ, Ebu Mansur(ö.333/944), *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, Haydarabad, 1365/1946.
- NESEFÎ, Ebu'l-Muin (ö. 508/1114), *Bahru'l-Kelâm*, Matbaa Kürdistan, Mısır, 1329/1911.
- ÖZARSLAN, Selim, *14 -18 yaş Lise Gençlerinde Kader İnanç*, Ankara, 1994. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
- SÂBÛNÎ, Nureddin, Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekir(ö.580/1184), *el-Bidâye fî Usûli'd-Din*, thk. Bekir Topoloğlu, Ankara, 1995.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim(ö.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut, trs.
- TAFTAZÂNÎ, Saadeddin (ö.792/1390), *Şerhu'l-Akaid*, (neşr. S. Uludağ), İstanbul, 1991.
- TAFTAZÂNÎ, Saadeddin, *Şerhu'l-Mekâsıd*, thk. Abdurrahman Amira, Beyrut, 1409/1989.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:193-198, ELAZIĞ-1999

ETKİLİ EĞİTİMİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNDE DUYUŞSAL ALANIN ÖNEMİ -SEVGİ EĞİTİMİ-

Yrd.Doç,Dr. Fatma Özmen*

ÖZET

Sevgiyi temel alarak gerçekleştirilen eğitim, zevkli, yaratıcı, güven veren, ilgi uyandıran ortamların oluşturulmasına; yararlı, kalıcı ve yaratıcı öğrenmelerin gerçekleşmesine zemin hazırlar.

Ülkemizde etkili eğitimin gerçekleşebilmesi için, eğitimimizde genellikle göz ardı edilen sevgi boyutunun işe koşulması ve genç nesillerimizin layık oldukları sevgi ortamı içinde özgüvenli, sorumluluk bilinci gelişmiş seven ve sevgi üreten kişiler olarak yetiştirilmeleri gerekir. Bunu sağlayabilmek için de başta öğretmenler olmak üzere toplumda herkese görev düşmektedir.

İMPORANCE AFFECTİVE DOMAIN İN REALİZATION OF EFFECTİVE EDUCATION – LOVE BASED TRAINİNG

ABSTRACT

The education which is realized on the basis of love, creates enthusiastic, trustworthy and creative atmosphere that in turn gives impetus to functional and fruitfull learnings.

In order to accomplish the effective education in our country, love which is generally ignored in educational practices, must be put to work to have successful, self-confident, responsible and sensitive generations. To accomplish this mission everybody should be responsible besides teachers.

* Fırat Üniversitesi, Teknik Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü

GİRİŞ

Çağımızdaki teknolojik gelişmeler, kişilerin artık kolaylıkla bilgiye ulaşmasını ve kullanmasını mümkün hale getirmiştir. "Bilgisayar Destekli Eğitim", "Bilgisayar Destekli Etkileşimli Video Programı", "Bilgisayar Destekli İşbirlikli Öğrenme", "Uzaktan Eğitim" gibi çeşitli adlar altında bilgisayar, video, internet aracılığıyla bilgiye ulaşma ve kullanma çok kolaylaşmıştır. Bu durum eğitimin çehresini değiştirmeğe başlamış, eskiden yegâne bilgi kaynağı olan öğretmenlerin yerinin ve statüsünün tartışılmasına ve öğretmenin, eğitimdeki yerinin önemini giderek kaybedeceği şeklinde birtakım görüşlerin dile getirilmesine yol açmıştır. Bununla beraber, genellikle, bilgiye nasıl ulaşacağını, nasıl yararlanacağını ve nasıl öğreneceğini bilen kişilikli, sorumluluk sahibi, yaratıcı, kendine, çevreye ve topluma yararlı bireyler yetiştirmek şeklinde özetlenebilen 21. Yüzyıl eğitiminden beklenenler karşısında ağırlıklı görüş, öğretmenin öneminin daha da artacağı şeklindedir. Diğer bir deyişle, etkili bir eğitim için, bilişsel ve devinsel alandaki yeterlikler yanında duyuşsal alandaki yeterliklerin öne çıktığı görülmektedir.

Yukarıda sözü edilen beklentileri karşılayabilmek için, üstlendiği rolün önemi daha da artan öğretmenlerin, eğitim sistemimizdeki yeterlikleri göz önüne alındığı zaman, genellikle alan bilgisi, genel kültür ve öğretmenlik meslek bilgisine sahip olması bunun yanında, her zaman dile getirilmese bile, iyi kişilik özellikleri sergilemesi istenir. Bunlar mutlaka olması gereken özelliklerdir, ancak, öğrencide amaçlanan duyuşsal alandaki davranış değişikliklerinin sağlanabilmesi için, öğretmenlerin de duyuşsal alan boyutunun güçlü olması gerekir. Eğitim sistemimizde ise amaçlarda mevcut olmasına karşılık, gerçek yaşamda duyuşsal alan yeterliklerinin kazandırılması için yeterli uğraş verilmediği görülmektedir. Özellikle her türlü gelişim ve ilerlemeye zemin hazırlayıcı önemli bir duyuşsal alan boyutu olan "sevgi"ye eğitimimizde pek yer verdiğimiz söylenemez. Öğretmenlik, insan yetiştirme gibi değer ağırlığı olan çok önemli bir görevi gerçekleştirmektedir. İnsan olmanın temel özelliği olan sevgi unsuru, yarattığı sihirli güç ile, göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.

Yaşamımızda Sevginin Yeri

Sevgi nedir? Sevgi, sosyal bir varlık olarak, insan olmanın gerektirdiği doğal bir ihtiyaçtır. Maslow'un sıraladığı hiyerarşik insan gereksinimleri üçgeninde sevgi, temel olarak belirlenen fizyolojik ve güven gereksiniminden sonra gelmektedir. Bununla beraber, sevginin, temel gereksinimlerin de önüne geçerek ilk sırada yer alacak kadar güçlü bir gereksinim olduğunu gösterir sayısız örnek vardır. Gelişmiş toplumlarda fizyolojik gereksinimleri karşılanan ancak yeteri derecede sevgi ve ilgi gösterilmeyen bireylerin, kendilerini gerçekleştirmekte zorluk çektiklerine; insanlardan, dünyadan ve hatta

kendilerinden nefret ederek, hayatlarına son verdiklerine; uyuşturucu, alkol, gibi kötü alışkanlıklara veya topluma zarar verici eylemlere yöneldiklerine şahit olunmaktadır. Benzer durumu hayvanlar da bile izlemek mümkündür. Bulunduğu yerden, veya grubundan ayrılan hayvanların günlerce bir şey yiyip içmedikleri ve bu yüzden öldükleri zaman zaman duyulan haberlerdendir. Sevgi yaşamı renklendirmekte, değerli ve yaşanır kılmaktadır.

Sevgi ilgi demektir, hoş görü demektir. Sevgi karşının hakkına saygı göstermek ve korumak demektir. Sevgi tahammül göstermek demektir. Sevgi, kişinin kendisini aşması, doğaya, çevreye, tüm canlılara karşı duyarlı ve sorumlu olması demektir. Sevgi onarır, korur, geliştirir, sevgisizlik ise yıpratır, yok eder.

Sevgiyi insanlarda bulunması gereken olumlu bir güç, öğrenilmesi ve uygulanması gereken bir sanat olarak ele alan Fromm (1994, ss.14, 31), gerçek sevginin ilgi, sorumluluk, saygı ve bilmek ile sıkı sıkıya bağlı olduğunu vurgulamakta ve sevgiyi, "Kendini tanımış, olumlu kişilik yapıları geliştiren, bilgi, yaratıcılık, üretkenlik, açılarından belli bir olgunluğa erişmiş kimseler tarafından kendi bütünlüğünü ve bireyselliğini koruyarak gerçekleştirilen bir birliktir" şeklinde tanımlamaktadır.

Benzer şekilde, sevme becerisinin kişinin olgunluğuna bağlı olduğunu vurgulayan Sönmez (1937, s. 38), insan olmanın ve insanca yaşamının yolunu bulma ve uygulama olarak tanımladığı sevgiyi, geniş bir hoşgörü ile, tutarlı ve bilinçli bir düşüncenin üstüne kurulmuş yoğun bir özveri olarak nitelemektedir.

İnsan yaşamında hayati önem taşıyan sevginin, insan yetiştirme amacı olan eğitimde de egemen kılınmasından neden kaçınılır? Sevginin bulunmadığı eğitim ortamlarında, korku, endişe, sıkıntı gibi psikolojik septomlara eşlik eden neşesiz, sevimsiz, verimsiz bir eğitimden söz edilebilir. Sevginin egemen olduğu ortamlarda ise, neşeli, esprili, canlı, güven veren; daha kolay, daha etkili öğrenmeleri mümkün kılan öğrenmeler gerçekleşebilir.

Öğrencinin bireysel farklılıklarını göz önünde bulundurma, öğrenciyi yetenekleri ve ilgisi doğrultusunda yönlendirme, öğrencideki gelişimi izleme, öğrencinin yaratıcılığını teşvik edecek çeşitli öğrenme ortamları oluşturma, öğrencide güven duygusunu geliştirecek demokratik ve rahat bir ortam yaratma gibi etkili öğretimi gerçekleştirmeğe yönelik tüm etkinlikler, tutum ve davranışlar ancak öğrencilerini ve mesleğini seven bir öğretmenin gerçekleştirebileceği durumlardır.

Sınıf içinde sevgi ortamı yaratılarak verilen eğitimde sevgiyi kelimelerle anlatmak güçtür. Sevgi hissedilir. Kullanılan sözcüklerde, yapılan davranışlarda, hitap şekillerinde, konuşmalarda, bakışlarda, dinlemelerde, gülümseyişlerde,

üzülmelerde, kısacası her türlü etkileşimde ilgi, canlılık, heyecan ve mutluluk getirici bir güç olarak, sevgi gizlidir. Etkili bir ders veremediği düşüncesine kapıldığı bir günün gecesinde, gözüne uyku girmeyen öğretmenin endişesinde sevgi vardır. Öğrencisini yırtık papuçla gördüğü için göz yaşlarını tutamayan öğretmenin gözyaşında yine sevgi vardır.

Demokrasi, insana saygı, doğa ve çevre bilinci, ulusal ve evrensel değerleri benimseme gibi birçok haslet sevginin egemen kılındığı ortamlarda gelişebilir.

Sevgi Eğitimi

Konunun başında da değinildiği gibi, insan olarak hepimizin gereksinim duyduğu sevginin yeterince yaşama geçirilebilmesi, dinamik, özgüvenli, duyarlı, sağlıklı nesiller yetiştirilebilmesi için, sevgi eğitiminin işe koşulması gerekir. Sevgi eğitimi nasıl verilmelidir? Sevginin etkili gücünden eğitimde ve toplumda nasıl yararlanılabilir? Bunun kişiden kişiye, ortamdan ortama değişim pek çok yolu bulunabilecektir.

Her şeyden evvel, sadece eğitimde değil toplumsal her ortamda, sevginin bir zayıflık değil, insan olmanın getirdiği bir güç olduğu kavratılmalı ve önemi vurgulanmalıdır.

Öğretmenlerin yetiştirilmelerine yönelik eğitim programlarında, sağlam bir alan bilgisi ve genel kültür yanında duyuşsal alan boyutuyla ilgili olarak, iyi kişilik özellikleri kazandırma ve sevgi eğitimine yönelik dersler de konulmalı, bilimsel araştırmalara daha çok yer verilmelidir.

Okullar birbirine karşı ilgisiz insanların oluşturduğu, birtakım disiplin ve kuralların uygulandığı soğuk ve ruhsuz yerler olmaktan çıkarılarak, öğretmenler, öğrenciler, yöneticiler ve diğer çalışanlar olarak ilgili, duyarlı, açık fikirli, sorumluluk düzeyi yüksek kişilerin oluşturduğu büyük bir aile ortamı gibi algılanabilecek örgüt iklimlerine kavuşturulmalıdır. Okulda ve sınıf ortamında, öğretmen, yönetici ve diğer ilgililer önderliğindeki uygulamalar, tutum ve davranışlar sevgi eğitimi için örnek teşkil etmelidir. Bunun için:

1. Herhangi bir önyargıda bulunmaksızın, öğrencilerin tümüne değer verildiği, fikir ve düşüncelerine saygı gösterildiği her fırsatta hissettirilmelidir.
2. Öğrenciye karşı ilgili olmak, mutluluk ve üzüntülerini paylaşmak yapılabilecek basit fakat insan ilişkileri bakımından etkili bir yöntemdir. Öğrencilerle konuşmak, yaşayışları ve sorunları hakkında bilgi edinmek; sorunlarını çözmelerinde gerektiği durumlarda yardımcı olmak; yaş günü, mezuniyet günü gibi özel günlerinde ders aralarında dahi olsa küçük bir

kutlama yapmak; hasta olduğu halde devamsız durumda kalmamak için, güçlükle derste kalmaya çalışan öğrenciyi o gün izinli saymak; belirli aralarda öğrencileri gruplar halinde örneğin bir çaya davet etmek; bunlara benzer daha birçok insani yaklaşım öğrencinin hayatı boyunca unutamayacağı anılar oluşturacak, sınıfına, okuluna ve öğretmenlerine güçlü hislerle bağlanmasını sağlayacak, benzer durumlarda kendisinin de benzer davranışlarda bulunmasına zemin hazırlayarak, sevginin eğitim ortamındaki uygulamasını yaşayarak öğrenmesine olanak verecektir.

3. Sosyal, kültürel, sanatsal ve sportif etkinliklere mümkün olduğunca çok yer verilmesi öğrencilerin hem okul yönetimi ve öğretmenlerle, hem de birbirleriyle kaynaşmalarını temin edici, kendilerini önemsemelerini ve güven duymalarını sağlayıcı araçlardır.
4. Öğrenme ortamının araç-gereç, ve donanım bakımından olanaklar elverdiğince zenginleştirilmesi, zevkli, etkili ve kolay öğrenmeleri sağlaması bakımından önemlidir. Ders çıkışlarında öğrencilerin bir araya gelerek rahatça oturmalarını, sosyal etkileşimde bulunmalarını sağlayacak, kantin, kafeterya gibi yerlerin bulunması öğrencilere verilen değer bir göstergesi olarak, özgüven ve sevgi duygusunun gelişmesine katkıda bulunacaktır.
5. Özellikle üniversite veya yüksekokul gibi eğitim kurumlarında bir mezunlar ofisinin oluşturulması, okuldan mezun olan öğrencilerin bilgisayarlara adreslerinin kaydedilmesi ve zaman zaman bu kişilerle iletişim kurulması hem okul hem mezun olan açısından olumlu getiriler sağlayacaktır. Örneğin, belirli zamanlarda mezunlar günü düzenleyerek bu kişilerin okullara davet edilmesi, özel etkinliklere çağrılmaları, okulla ilgili çeşitli gelişim ve etkinliklerden haberdar edilmeleri, hem mezun öğrencilerin ne yaptıkları şeklinde eğitimin değerlendirilmesi bakımından sağlam bir dönüt oluşturacak, hem de bu öğrencilerin mezun olduktan sonra bile okullarıyla ilişkilerini sürdürmelerine, okullarını maddi, manevi bakımdan desteklemelerine olanak hazırlayarak, sevgi bağlarını güçlendirecektir.
6. Batılı ülkelerde, program geliştirme uygulamalarında etkili eğitimi gerçekleştirebilmek için gizli eğitim programı "hidden curriculum" denilen ve öğrenci, öğretmen, veli, diğer çalışanlar ve çevreyi oluşturan kişilerin tutum, davranış ve etkileşimlerinin eğitimi dolaylı olarak etkileme özelliklerinin bir inceleme alanı oluşturduğu, insan ilişkilerini geliştirici, sevgi ve ait olma hissi duyulmasını sağlayıcı hususlara önem verildiği görülür (McCutcheon, G. 1982, s. 19; Orlosky ve diğ.1984, ss. 156-157). Bizim eğitim sistemimizde de okul çevre ilişkileri, öğrenciler arasındaki ilişkiler ve etkileşimler, öğrenci öğretmen etkileşimleri gibi duyuşsal alanda davranış ve tutum geliştirici

etkenlerin sevgi ortamı yaratmaya elverişli hale getirilmesine yönelik olarak, sürekli izlenmesi, incelenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması gerekir. Bizim kültür yapımız, insan ilişkilerinde ilgi ve duyarlılık gerektiren sevgi boyutunun geliştirilmesine çok daha uygundur. Önemli olan, kişileri önemsemek ve sevgimizi eksik etmememizdir.

Sevgi, sevgi üretir. Aile yaşamında, okulunda, çevresinde sevgi gören bireyler sosyal yaşamlarında da sevgiye önem vererek, sevgi ortamları yaratmaya çalışacaklardır. Ancak bu yolla kişiler neme lazımcılıktan kurtulur, sorumluluk bilincini geliştirir, sorunlara çözüm aramaya başlar. Bu yolla kişiler paylaşmanın tadına varır, birbirine tahammül etmeği öğrenir, en ufak şeyde birbirlerini gırtlaklarına sarılmazlar. Belki o zaman bu kadar trafik kazaları olmaz, masum insanlar canice öldürülmez, yakılmazlar.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yetişen ve sonraki yıllarda öğretmenlik yapan kişilerle yapılan söyleşiler dinlendiği zaman, hemen hemen tümünün, varlıklı-yoksul, kadın-erkek, genç-yaşlı demeden memleketin en ücra yerlerine kadar büyük bir şevkle giderek çalıştıkları anlaşılır. Konuşmalarında, çoktan emekli olmuş bu kişilerin, öğretmenlik şevk ve heyecanını, öğretme sevgisini hala taşıdıklarına şahit olunur. Türk Ulusuna yakışır bir çağdaşlık ve gelişmişlik seviyesine ulaşabilmek için, toplumumuzun, öğrencilerini seven, öğretmenlik şevk ve heyecanını taşıyan öğretmenlere, Cumhuriyetimizin kurulduğu yıllardaki kadar ihtiyacı vardır. İnsan yetiştirmek, diğer bir deyişle öğretmen olmak, layıkıyla yapılırsa çok yönlü, çok zor, fakat bir o kadar da zevkli, bir gönül işidir. Dinamik, yaratıcı, sorgulayan, araştıran, düşünen, seven ve sevgi üreten nesiller yetiştirmek için, başta öğretmenler olmak üzere, toplumda herkese çok iş düşmektedir.

KAYNAKLAR

- Fromm, E. (1994). **Sevme Sanatı**. Ankara: Akış Yayınları.
- McCutcheon, G. (1982). What in The World Is Curriculum Theory? **Theory into Practice**, 21 (1): 18-22
- Orlosky ve diğ. (1984). **Educational Administration Today**. London: Bell and Howell Company.
- Sönmez, V. (1997). **Sevgi Eğitimi**. Ankara: Ertem BasımYayım Dağıtım Ltd. Şti.
- Öztürk, A.O. ve Onur, N. (1997). **Sevgi ve Hoşgörü Üstüne**. Ankara: Cantekin Matbaacılık.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
University Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:199-208, ELAZIĞ-1999

EĞİTİMDE BİLGİSAYARA DAYALI ÖLÇME

Yrd. Doç. Dr. Çetin SEMERCİ*

ÖZET

Bilgisayara dayalı eğitimde ölçme, öğrenciler hakkında ayrıntılı bilgi sağlamaktadır. Bilgisayara dayalı ölçme konusunda birçok araştırma vardır. Araştırmalara göre, ölçme konusunda bazı olumsuz bulgular olmasına rağmen bilgisayar teknolojisinden yararlanılması gerekir. Bu çalışmada “Mesleki Sorular Paket Programı” açıklanmıştır.

COMPUTER BASED TESTING IN EDUCATION

SUMMARY

Testing based computer in education gives detailed information about students. There are a lot of researches about testing based computer in education. According to researches, it is necessary of using computer technology despite of some negative finding about testing. In this study, it is explain a program of package which is called “Question Mark Professional” too.

1. GİRİŞ

Ölçme, eğitimde her zaman önemli bir rol oynamıştır. Eğitim-öğretim etkinliği ve öğrencilerin başarıları hakkında bir yargıya ulaşabilmek için belli aralıklarla ve sürekli olarak veri toplanması gerekir.

Bilindiği gibi eğitimde ölçme, öğrenci başarısını nicelik hale çevirerek değerlendirme için ortam hazırlamaktır (Semerci, 1992, 8). Bu işlemden, öğretmenler öğretim rehberi olarak sınavlardan yararlanmaktadırlar. Sınav bir

* Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Başkanı

süreçtir (Wiersma, Jurs, 1980, 405). Bu sürecin sonunda öğrenci hakkında “geçti-kaldı” sınıflaması yapılarak karar verilmektedir. Bu süreçte, bilgisayarların yeri nedir ve ne olacaktır? gibi soruların cevaplarına incelemede yer verilmiştir.

1.1. Kuramsal Boyut

Bilgisayar tarafından yapılan sınavların (computer based testing), rahatlık, sınav güvenliği ve diğer yönetme gibi sebeplerden dolayı popüler olmaya başladığı görülmektedir (Green and others, 1984, 347-348; Sampson, 1990, 227-228). Eğitimde sınavların önemi büyüktür. Bu nedenle, bunların etkin bir şekilde kullanılması gerekir.

Bilgisayar dünyadaki eğitim sistemlerini büyük oranda değiştirmektedir. Öğretmenlerin çoğu, temel olan mikrobilgisayarları kullanmaktadır. Fakat onların bilgisayar faaliyetleri, kurs programlarının hazırlanması, çalışma programı saatlerinin ve yönetim raporlarının kaydedilmesini kapsar. Ayrıca, birçok öğretmen bilgisayarı eğitim programı içine sokma çabası içindedir. Son zamanlarda fikir üretenler ile öğretmenler, 2015’li yıllarda bilgisayar teknolojisinin, sınavları eğitim sistemlerinin bütün düzeylerinde tamamen değiştireceği inancındadırlar (Wringley, 1965, 17).

Bilgisayara dayalı ölçme, eğitimde öğrenciler hakkında detaylı bilgiler sağlayan bir tekniktir. Bilgisayara dayalı ölçmenin olumlu yönleri aşağıda verilmiştir. Bilgisayara dayalı ölçme sistemi (Stager, Mauller, 1993, 248):

1. Test yaratma sürecini otomatikleştirir;
2. Test sonuçlarının elde edilmesi sürecini otomatikleştirir;
3. Aynı sınavın eşit versiyonlarının yaratılmasını kolaylaştırır;
4. Test bankasının oluşturulmasını sağlar;
5. Hizmet içi ve hizmet öncesinde öğretmenlerin yetiştirilmesinde kullanılır;
6. Test yönetme uygulamalarını standart hale getirir;
7. Öğrencilere dönütte daha detaylı bilgi verir;
8. Sınav yeri sağlar,
9. Öğretmenlerin sınıf araştırmaları yapmalarını sağlar;

10. Hataların analizini gösterir.

Bilgisayara dayalı ölçmenin olumlu yönleri yaklaşık 1970 yılından beri rapor edilmektedir. Ancak, bilgisayara dayalı ölçme teknikleri konusunda 1998 yılı itibariyle ilköğretim, ortaöğretim veya üniversite düzeyinde derinlemesine bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bunun birçok sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi, insanların çoğunun bilgisayarla ölçme konusunda değişme ve yenileşmeye uyum sağlayamamasıdır (Gürol, 1997:68). Çünkü; bilgisayara dayalı ölçme (Wise; Barnes and others, 1989, 239):

1. Pahalıdır;
2. Öğrenci başarısını azaltır düşüncesi vardır;
3. Öğrenci değerlendirme sürecinin öğretimden ayrılma olasılığı vardır;
4. Sınav süreciyle ilgili öğrenci heyecanını artırabilir;
5. Psikometrik hatadır.

Bununla birlikte, bilgisayarla yapılan eğitim sınavları, değişme için büyük potansiyel yaratan teknolojik avantajlar sağlar. Bunlardan en önemlileri şunlardır (Hansen, 1986, 48-49):

1. Soru cevaplama süresi azalır;
2. Anında dönüt alınabilir;
3. Daha fazla bilgi toplanmasına izin verir.

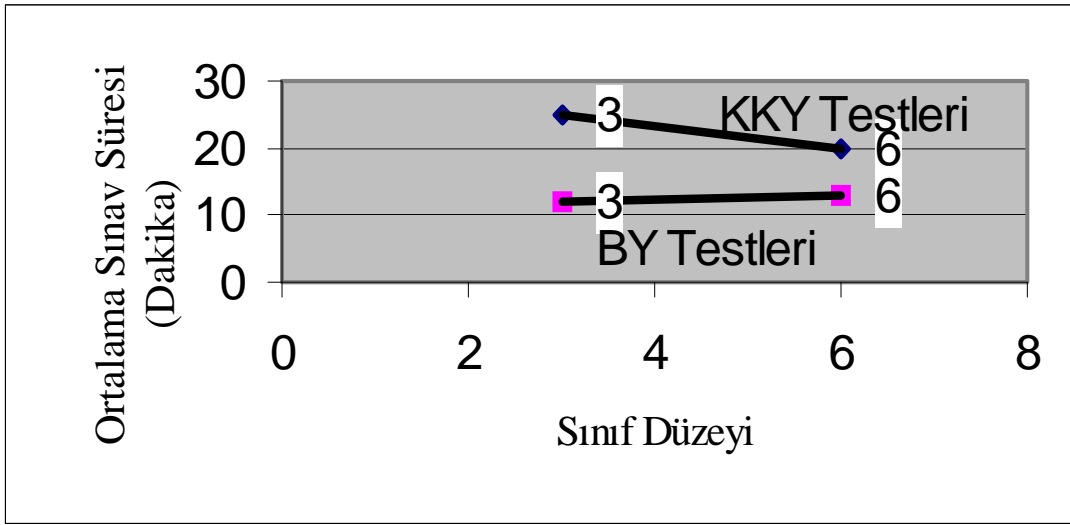
Bilgisayara dayalı ölçme konusunda birçok araştırma vardır. Ronau ve Battista'ya (1988) göre, öğrenciler matematik testine tabi tutulmuşlar ve bilgisayarla yapılan sınavda, kağıt-kalemle yapılan sınava göre daha düşük notlar almışlardır. Heppner; Anderson; Farsstrup ve Weiderman (1985), ekrandan okuma ve klavyenin kullanılması gibi konularla ilgili durumlar nedeniyle bilgisayarla yapılan sınavlarda, geleneksel sınavlara göre daha fazla fiziksel çaba harcanmakta olduğunu göstermişlerdir. Ayrıca, madde dönütü sağlandığında sınav süresinin açık bir şekilde arttığı bulunmuştur (Strang, Rust, 1973, 77-80).

Yine California ölçme programında yapılmış farklı iki araştırmaya göre (Olsen, Maynos, Slawson ve Ho, 1986), istatistik olarak (ortalama, standart sapma, güvenilirlik ve ölçmede standart hata) bilgisayar yönetimli ölçme ile kağıt-kalem testlerinden aynı sonuçlar alınmıştır. Özellikle, bilgisayar yönetimli testler az sürede cevaplanmıştır.

Yapılan diğer araştırmalarda da benzer sonuçlar bulunmuştur (Calvert and Waterfall, 1982, Bunderson, Inovye ve Olsen, 1989, 374-375). Ancak, kağıt-kalem yönetimli (KKY) testler bu kadar basit değildir. Kağıt-kalem yönetimli testler, bir üst sınıfa gidildikçe sınav süresi bakımından bilgisayar yönetimli (BY) testlere yaklaşmaktadır. Bu durumu aşağıdaki grafik açık bir şekilde göstermektedir (Grafik-1).

GRAFİK 1. KKY İLE BY TESTLERİN KARŐILAŐTIRILMASI

(Kaynak: Bunderson, Inovye and Olsen, 1989, 374-375).



Araştırma sonuçlarından görüldüğü gibi, bilgisayara dayalı ölçme tekniği hakkında olumsuz bir tablo çizilmiştir. Bu olumsuzluklara bakılarak, ölçme ve değerlendirme, çağdaş teknolojidenden mahrum edilmemelidir. Çünkü; bilgisayar temelli testler gelecekte;

1. Öğretmen yetiştirme programlarında doğrudan doğruya yer alacaktır.
2. Ayrıca, sınıftaki öğretmenin rolü değişecek ve öğretmen daha aktif olacaktır.
3. Bireyselleştirme ile ilgili ölçme tekniklerinde önemli gelişmeler olacaktır (Habeshow, 1993, 263-271).

Ayrıca 2015'li yıllarda yapılacak sınavlar, halen yapılmakta olan sınavlardan daha bilimsel olacaktır (Wringley, 1965, 17). Çünkü, sınavların madde analizlerine göre düzeltilmesi sağlanacak ve dolayısıyla bilgisayarla yapılan sınavlar daha geçerli ve güvenilir olacaktır. Bu nedenle araştırmacılara büyük görevler düşmektedir.

2. Bilgisayara Dayalı Ölçmenin Donanımı

Bilgisayarların eğitimde ölçme değerlendirmede kullanımı ile ilgili olarak birçok paket program vardır. Burada, mevcut iki program hakkında kısa bilgi verilmiştir.

2.1. Sınav Analizi (Examination Analysis) Paket Programı (SAPP)

Bu program, esse tipi sınavların puanlarının bilgisayarda analizi ile ilgilidir. SAPP’de en yüksek sekiz soru ile 99’a kadar öğrenci puanı bilgisayardan verilebilir ve sonuçlar düzenli şekillerde gösterilebilir (The CHEST Software Directory, 1993/94, 404). Bu çalışmada objektif testlerde kullanılacak mesleki sorular (Question Mark Profesional) Paket Programı (MSPP) ayrıntılı olarak verilmiştir.

2.2. Mesleki Sorular (Question Mark Profesional) Paket Programı (MSPP)

Bu program, çok yönlü bilgisayarlarla ve IBM PC’lerde kullanılabilen bir bilgisayar programıdır. Burada objektif test maddeleri hazırlanabilir, puanlanabilir ve analiz edilebilir. MSPP’nin kullanımında, öğretmen, soruları bilgisayara yükler, öğrenciler soruları ekranda okur, sonra bilgisayar kendisi cevapları puanlar ve analiz eder.

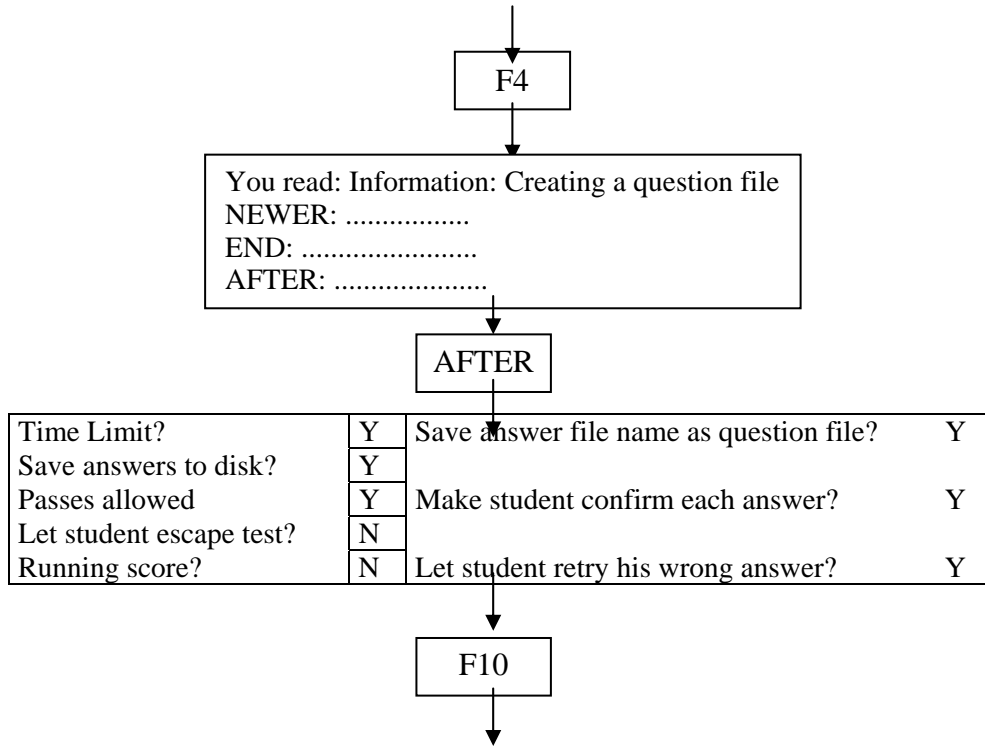
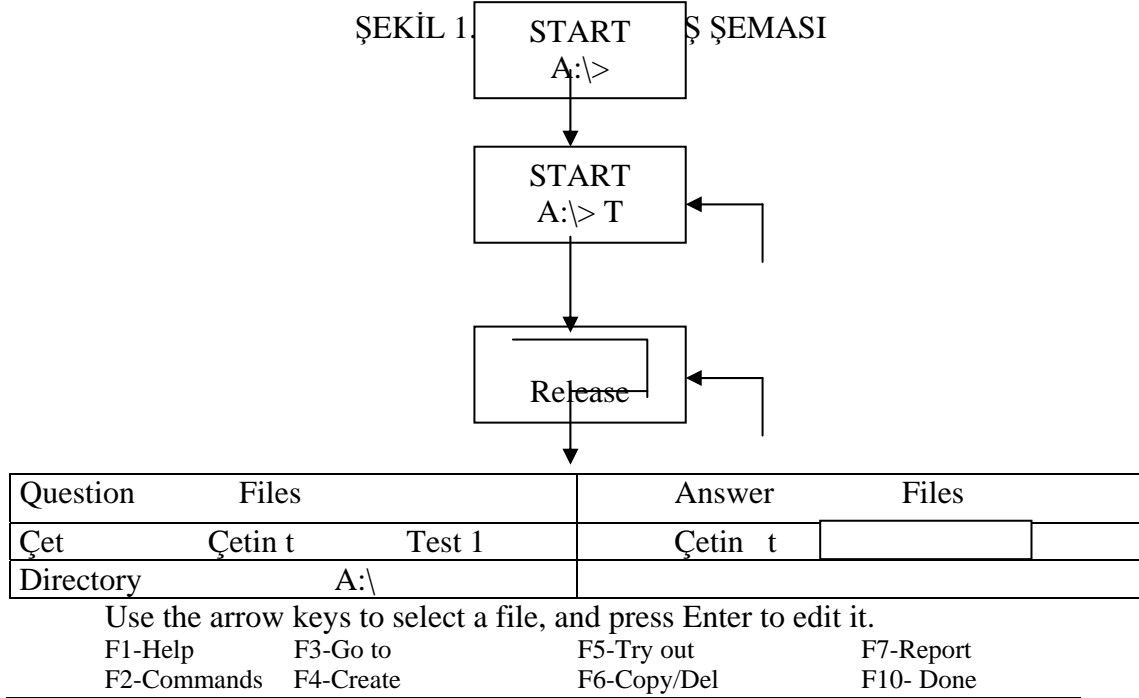
MSPP ile bir çok işlem yapılabilir (Question Mark Computing, 1991, 1-2):

1. Bilgisayara 500 soruya kadar madde girilebilir ve bunlar random olarak seçilebilir.
2. Genel olarak sekiz tip ölçme aracını kapsar (çoktan seçmeli, doğru-yanlış, boşluk doldurma vb.).
3. Bir zaman limitini kapsar. Her sorudan sonra ve /veya her testten sonra öğrenciye sonucu vererek dönüt sağlar.
4. Tanımlamaya bağlı olarak puanlama metodu değiştirilebilir.
5. Öğrenci puanına bağlı olarak seçilen test ile bu testten diğer testler çağrılarak öğrenciyi izleme imkanı vardır.

2.3. MSPP’de Bir Test Oluşturma

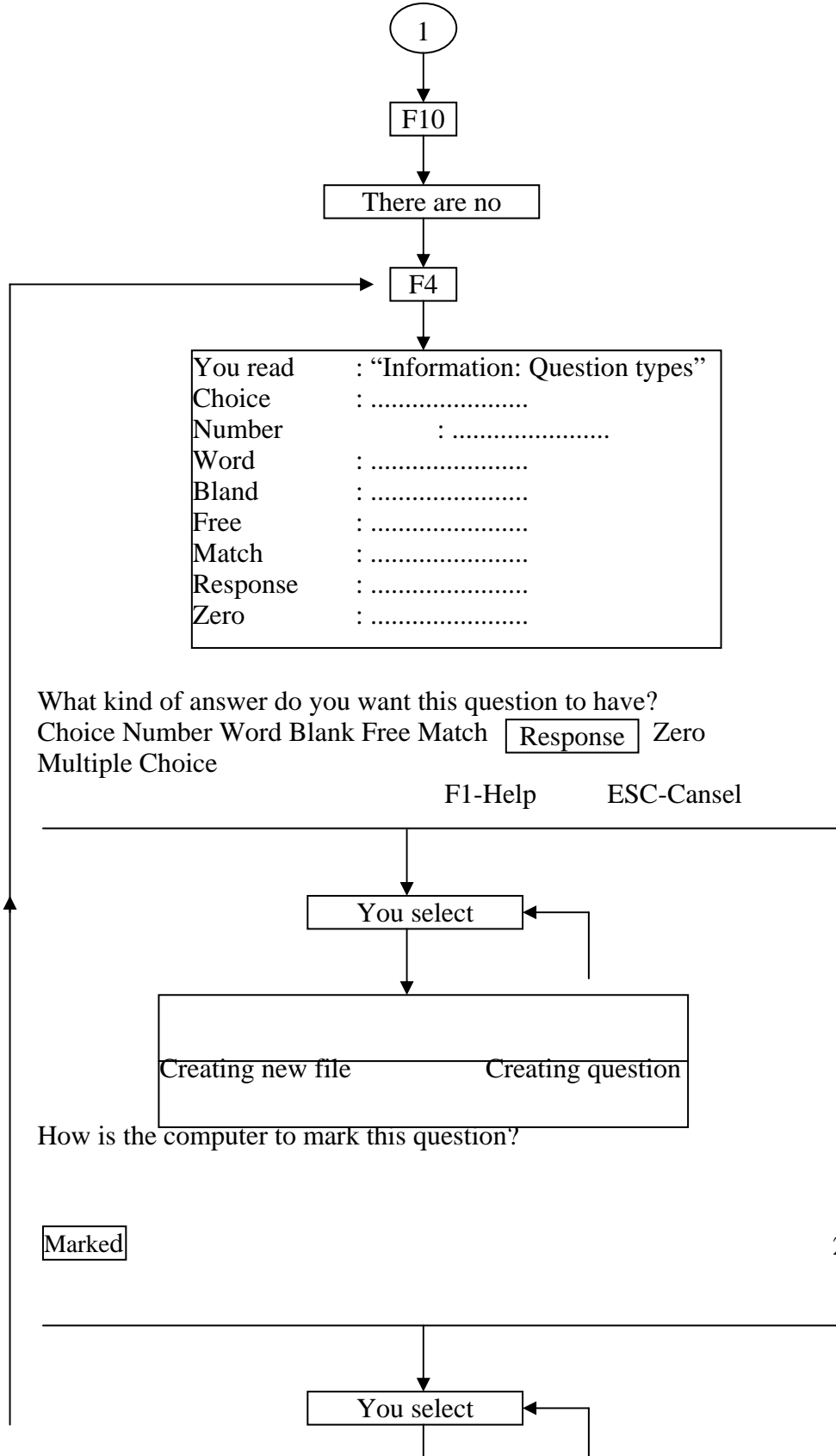
1) Aşağıda MSSP'nin kullanımını gösteren bir akış şeması verilmiştir (Şekil-1)

ŞEKİL 1. ŞEMASI



Title	Ask student name	Y	Use Standart Instruction	Y
Put inroductory message in this box				

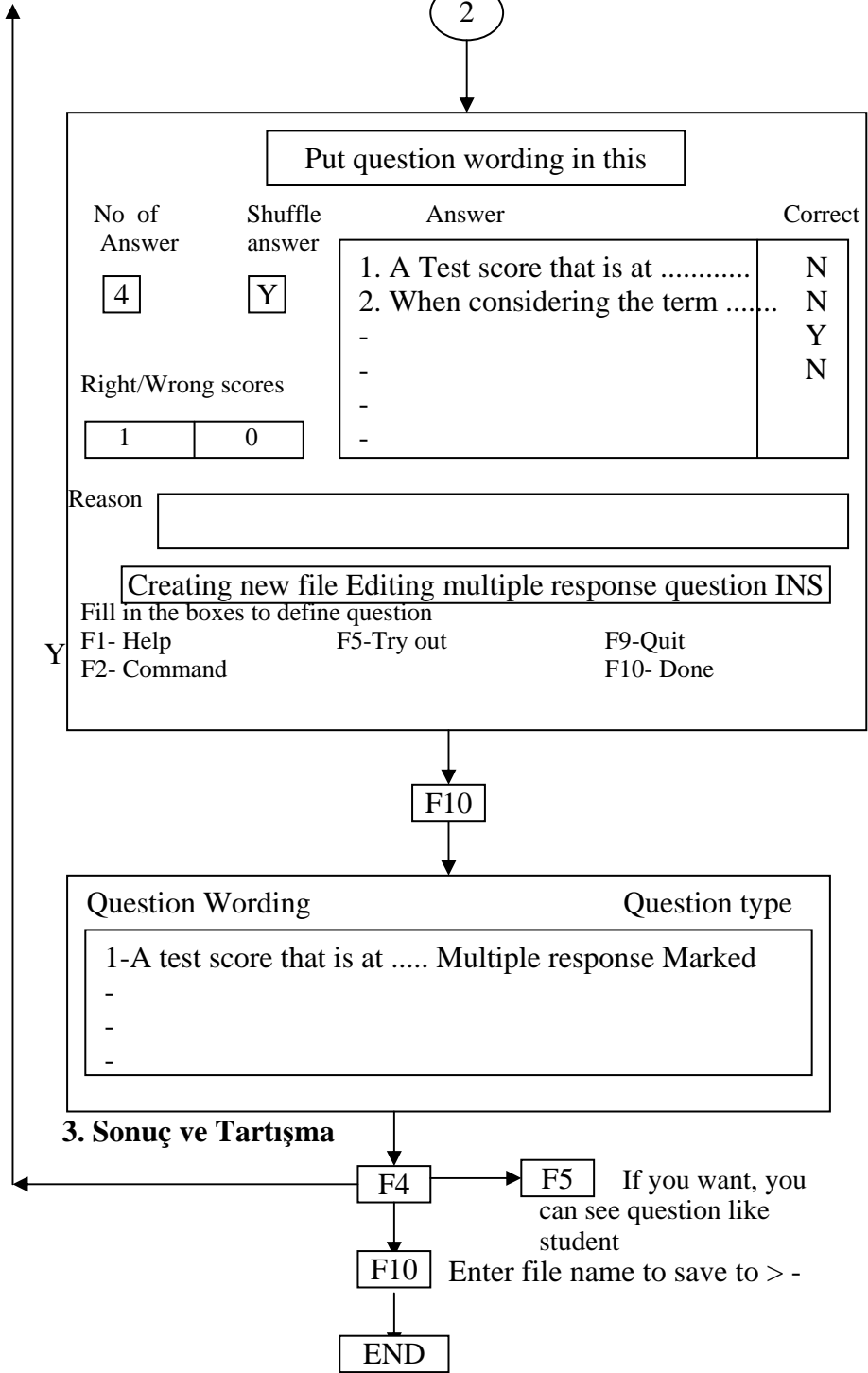
(Şekil 1'in Devamı)



Unmarked Special
 Marked right or wrong F1-Help ESC-Cancel

(Şekil 1'in Devamı)

2



2015’li yıllarda bilgisayar teknolojisi eğitim sisteminin bütün düzeylerindeki ölçmelerde bazı olumsuzluklarına rağmen devrim geçirecektir. Bu duruma daha kolay uyum sağlayabilmek için bu alanla ilgili araştırmalara ihtiyaç vardır.

MSSP, ölçme paket programlarının içinde önemli bir programdır. Bu programla, objektif testler yaratılabilmekte, puanlanabilmekte ve analiz edilebilmektedir. Bu paket program gerek Fırat Üniversitesi’nde gerekse diğer üniversitelerde tartışmalara rağmen sınırlı da olsa kullanılabilir. Bu konuda yapılan tartışmalar daha çok bilgisayarların yetersizliği konusunda yoğunlaşmaktadır. Ancak, mevcut bilgisayar laboratuvarları imkanlar ölçüsünde kullanılabilir. Ayrıca, MSSP üniversiteye eleman alımında, sürücü kurslarında, yabancı dil ve pedagojik formasyon kurslarında kullanılabilir.

Özellikle üniversite düzeyinde ölçme ve değerlendirmede bilgisayarların kullanılması ile ilgili araştırmalara ihtiyaç vardır. Bilindiği gibi öğretmenlerin öğrenciler için hazırladığı testler her zaman geçerli ve güvenilir olmamaktadır. Bununla birlikte, bilgisayardaki sorulara daha fazla güvenilmektedir. Ayrıca bilgisayarda uygulanan testlerin madde analizleri yapılarak daha geçerli hale getirilebilmektedir.

Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı büyük projelere imza atmış olup 2000-2001 yıllarında ilköğretim kurumlarının bilgisayar teknolojisinden yararlanmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte internetin hızlı gelişmesi bilgisayara dayalı ölçme ve değerlendirmenin önemini daha da artırmaktadır.

KAYNAKLAR

- Bunderson, C.U.; Inovye, D.K.; Olsem, J.B. (1989). The Four Generations of Computerized Educational Measurement, **Educational Measurement**, New York: Macmillan.
- Calvert, E.S.; Waterfall, R.C. (1982). A Comparison of Conventional and Automated Administration of Raven’s Standard Progressive Matrices. **International Journal of Man-Machine Studies**, 17, 305-310.
- Gürol, M. (1997). Teknik öğretmen Adaylarının Teknik Öğretmen Eğitiminde Bilgisayar kullanımına İlişkin görüşleri. **Eğitim ve Bilim**, 21(106):59-72.
- Green, B.F.; Bock, R.D.; Humprays, L.G.; Linn, R.L. and Reckase, M.D. (1984). Technical Guidelines for Assessing Computerized Adaptive Test. **Journal of Educational Measurement**, 21 (4): 247-360.

- Hansel, J.C. (1986). Computers and Beyond in the Career Decision-Making Process, **Measurement and Evaluation in Counseling and Development**, 19 (1); 48-52.
- Habeshow, S.; G. And Habeshow t. (1993). **Interestings Ways to Asses Your Students**, The Cromwell Press, Melksham: U.K.
- Happner, F.H.; Anderson, S.G.T.; Farsstrup, A.E. and Weiderman, N.H. (1985). Reading Performance on a Standardized Test is Better from Print Then from Computer Display, **Journal of Reading**, 28 (4): 312-325.
- Olsen, J.B.; Maynes, D.M.; Slawson, D.A., and Ho, K. (1986). **Comparison and Equating of paper-administered, Computer-administered and Computerized Adaptive Tests of Achievement**, Paper presented at the meeting of the American Educational Research Association, San Francisco.
- Question Mark Computing**, (1991). Question Mark Objective, Testing on a Computer, User Mawel, London: Question Mark Computing.
- Ronau, D. And Battista, M. (1988). Microcomputer Versus Paper-and-Pencil Testing of student Errors in Radio Propotion, **Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching**, 7 (3): 33-38.
- Sampson, S.P. (1990). Computer-Assisted Testing and the Goals of Counseling Psychology, **The Counseling Psychologist**, 18 (2): 227-239.
- Semerci, Ç. (1992). **Fırat Üniversitesi'nde Öğrenci Başarısının Ölçülmesinde Kullanılan Yöntemler ve Ölçme-Değerlendirmeye İlişkin Görüşler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Stager, S.F.; Mueller, D. (1993). Computer Use in Classroom Testing, **Educational Testing Issues and Applications**, NewYork and London: Garland Publishing, 245-278.
- Strang, H.R. and Rust, J.O. (1973). The Effects of Immediata Knowledge of Results and Task Definition on Multiple-Choice Answering, **Journal of experimental Education**, 42 (1), 77-80.
- The CHEST Software Directory, (1993/94). **Major Savings for Further and Higher Education**, AKHTER Computer Limited, University of Bath.
- Watts, K.; Baddeley, A.; and Williams, M. (1982). Automed Tailored Testing Using Raven's Matrices and the Mill Hill Vocabulary Tests: A Compare With Manual Administration. **International Journal of Man-Machine Studles**, 17: 331-344.
- Wiersma, W.; Jurs, S.G. (1980). **Educational Measurement and Testing**, Second Editional, London: A Division of Simon and Schuster, Inc.
- Wise, S.L.; Barnes, L.B.; Harvey, A.L.; Plake, B.S. (1989). Effect of Computer Anxiety and Computer Experience on the Computer-Based Achievement Test Performance of College Student **Applied Measurement in Education**, 2 (3): 235-241.

Wringley, S. (1965). **Measuring the Mind**, England: The Comelot Press Ltd.for the University of Southampton.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:209-216, ELAZIĞ-1999

ÖĞRETMENİN GÖREVİ: DÜŞÜNMEYİ GELİŞTİRMEK

Arş.Gör.Nuriye SEMERCİ*

ÖZET

Eğitim kurumlarının en önemli ögesi öğretmendir. Öğretmen rolllerinin gelişmelere uyum sağlayacak şekilde değişikliğe uğraması gerekmektedir. Gelecekte de öğretmenin rolleri, görevleri ve sorumlulukları oldukça farklı olacaktır. Bu görev ve sorumluluklardan birisi, düşünebilme becerisine sahip olma ve düşünmeyi geliştirme olacaktır.

THE FUNCTION OF A TEACHER: DEVELOPING OF THINKING

SUMMARY

The most important element of the educational institutions is teacher. The role of a teacher should change parallel to the changes in education needs. In the future, depending on the changes in needs, the role and the responsibilities of teacher will also change. The most important ones of these tasks and responsibilities will be helping students to think and developing thinking skills.

1. GİRİŞ

Eğitim kurumlarının temel amaçlarından birisi, öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor davranışlarını istenilen yönde değiştirmektir. Bu amacı gerçekleştirmede, eğitim programı, yöneticiler, kaynak, araç-gereç ve öğretmen önemli öğelerdendir. Tüm bu öğelerin eğitim ve öğretimde önemi büyük olmakla beraber öğretmen, öğrenmeyi gerçekleştirmede öğrenciyle doğrudan iletişime girmesi bakımından diğer öğelerden ayrı bir yere sahiptir. Eğitim kurumları

* F.Ü. Teknik Eğitim Fakültesi

ürününü uzun bir zaman sonrasında almaktadır. Dolayısıyla bugünkü eğitim ancak gelecek yüzyılda ürününü topluma sunacaktır.

Yeni bir yüzyıl yaklaşırken bütün kurumlarda olduğu gibi eğitim kurumlarının da yenileşme ve değişme ihtiyacı vardır. Buna bağlı olarak öğretmenin de geleceğe uygun bireyler yetiştirebilmesi için görev ve sorumluluklarının yeni gelişmelere uyum sağlayacak şekilde değişme gerekliliği vardır. Çünkü; bilgede, teknolojiye ve toplumsal yapıda son derece hızlı değişiklikler olmaktadır. Bu gelişmeler tüm kurumları olduğu gibi eğitim kurumlarını dolayısı ile öğretmeni doğrudan etkilemektedir.

2. Öğretmenin Görev ve Sorumluluklarından Düşünmenin Öğretimi

Geleneksel eğitim anlayışında öğretmenin görevi, ders verme (bilgi aktarma), sınav yapma ve not verme olarak yer almıştır. Ancak son zamanlarda, öğretim etkinlikleri ile ilgili yapılan araştırmalar, bilim ve teknolojiye meydana gelen hızlı gelişmeler doğal olarak öğretmene yüklenen bu görevlerin değişmesini zorunlu kılmış ve yeni sorumluluklar almak zorunda bırakmıştır (Oğuzkan, 1989: 53). Bu yeni sorumluluklardan bazıları; öğrenciyle olumlu iletişim kurma, psikolojik ve sosyal açıdan rahat bir öğrenme ortamı oluşturma, öğrenmede meydana gelen sorunları araştırma ve bunları çözmeye çalışma olarak açıklanabilir. Kuşkusuz bu sorumluluklar gelecekte de önemini sürdürecektir. Ancak geleceğin toplumunun bugünden çok farklı olacağı kabul edilen bir gerçektir.

Toplumsal yapısı bugünden farklı özellikler taşıyacak olan yeni yüzyıl toplumunda, küreselleşme etkisini yoğun olarak hissettirecek ve buna bağlı olarak yüksek düzeyde bilgiyi bulabilen, kullanabilen ve çeşitli yollarla elde ettiği verileri bilgiye dönüştürebilen bireyler önem kazanacaklardır. Bunun yanında, beden gücünün yerini beyin gücü alacak, yeni meslekler ortaya çıkacak ve bugünün meslekleri belki de önemini tamamen kaybedecektir. Farklı yapıya sahip olması beklenen geleceğin toplumunun bugünkünden oldukça farklı insana ihtiyaç duyacağı, dolayısıyla eğitim kurumlarının ve öğretmenin de farklı niteliklere sahip olması gerekeceği söylenebilir (Sezal, 1995: 111).

Gelecekte öğretmenin bugünkü görevleri mutlaka önemini sürdürecektir ancak farklı olarak sahip olması gereken nitelikler bulunacaktır. Öğretmenin bu görevlerinin içerisinde geleneksel türde beceri kazandırma değil yüksek düzeyde düşünme becerisine sahip olma, analiz, sentez ve değerlendirme yapabilme olacaktır. Çünkü; gelişen dünyaya; ancak düşünen bireyler uyum sağlayacaktır. Düşünen insan bilgiyi üretebilir, kullanabilir ve değerlendirebilir. Öyleki geleceğin öğretmeni motive eden güç, özgür düşünme ve düşüncelerini açıkça ifade etme olacaktır. Bu güç ise kendi inanç ve ideolojilerini aşip insan ve

insanlığa hizmeti merkeze alan bir öğretmende bulunabilir. Kısaca gelecekte, düşünen ve düşünmeyi düşünme konusu yapabilen ve bunu öğrencisine aktarabilen öğretmenlerin geçerli olacağı söylenebilir (Açıkalm, 1998: 19).

Düşünme, insanları diğer canlılardan ayıran en belirgin özelliklerdendir. İnsan bu özelliklerini kullanarak problemlerini çözebilir ve çevreyle daha sağlıklı ilişki kurarak varlıklarını sürdürebilir. Düşünme; duyum, izlenim ve tasarımlardan ayrı olarak aklın bağımsız ve kendine özgü durumu ve karşılaştırmalar yapma, ayırma, birleştirme, bağlantıları ve biçimleri kavrama yetisi olarak tanımlanabilir (Türkçe Sözlük, 1993: 424). Aynı zamanda; zihinden geçirme, gözönüne getirme, bir sonuca varmak amacıyla inceleme, karşılaştırma ve daha önce edinilen bilgilerden yararlanma gibi zihinsel işlemlerden geçirmek, değerlendirmek, hatırlamak, bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak, ayrıntılarıyla incelemek olarak da açıklanabilir. Bunların yanısıra mevcut bilgilerden başka bilgiye ulaşma, eldeki bilgilerin ötesine gitme olarak da algılanabilir. Bu açıdan düşünmek bir şey hakkında kafa yormayı ve eldeki bilgileri kullanmayı gerektirir. Bu beceriler öğretmenlerin yardımıyla öğretilir.

2.1. Düşünme Neden Geliştirilmelidir?

Öğrenciler eğitim sürecinden öğretmenin yardımıyla kendilerine gerekli olan bilgi ve becerileri alarak çıkarlar. Bu öğrenciden özgür düşünme becerisine sahip olması beklenir. Özgür düşünebilme; kısıtlama ve sınırlama niteliği taşımayan, buyrukçu tavırların karşısında yer alan, güveni otoritelerde değil kendinde arayan, karar verme durumunda seçimini kendisi yapabilen bir bireyi gerektirir. Böyle bir birey, yalnızca bilgiyi kazandırmayı amaç edinen bir öğretmenle değil, kendi otoritesinden bağımsız öğrencisini kendi kendine düşünmeye sevk eden, eleştirmeye, yorumlamaya ve sorgulamaya yönelten bir öğretmenin yardımı ile yetiştirilebilir (Sayın, 1990: 26). Öğrencilerin düşünemedikleri ve bu yönde yetiştirilmedikleriyle ilgili eleştiriler genellikle öğretmenlerin yetersizliklerden kaynaklanmaktadır (Kazancı, 1989: 39).

Şöyleki; gerek ilköğretim gerekse yükseköğretimde öğrencilere ne düşünmesi, ne bilmesi gerektiğini söyleyen öğretmenler, var olan düşüncelerin öğrencileri tarafından da düşünülmesini sağlamaktadır. Bu şekilde yetişen öğrenci hangi bilgiyi neden almak zorunda olduğunun farkına bile varamamaktadır. Bunun sonucunda da hedefini bilmeyen, öğretmenin kendisine sunduğu bilgileri aynen hafızasına kaydeden, yani ezberleyen bireylerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. (Özer, 1997: 53; İşıroğlu, 1997: 8).

Bilgilerin ezbere dayalı olarak kazanılması kısa sürede unutulmasına neden olmakta ve öğrencinin bağımsız düşünmesini, bağımsız hareket etmesini

engellemektedir. Çünkü, ezber öğrenciyi kalıplara sokmakta ve birçok gereksiz bilgiyi de öğrenciye kazandırmaktadır. Merkeze alınmayan, öğretmeni hala otorite olarak gören öğrenciler, konular üzerinde sorgulama, irdeleme ve öğretmenleriyle tartışma olanağı bulamamakta, buna cesaret dahi edememektedirler. Hatta öğrenim hayatları sonunda bile bu alışkanlıkları devam etmekte, duydukları, gördükleri ve okuduklarının doğruluğundan şüphe etmeden ya tamamen kabul etmektedirler ya da reddetmektedirler. (Sayın, 1990: 27).

Düşünemeyen birey ise aldığı bilgileri nasıl kullanacağını bilmemektedir. Bilginin kullanılabilmesi, çözümlenebilmesi için özel becerilere ihtiyaç vardır. Bu beceriler geleneksel öğretmen tipiyle kazandırılmamakta ve öğrencinin var olan becerisini de köreltmektedir. Sadece bilimin kavram ve ilkelerini öğretmek, o disiplinle ilgili bilgileri öğrenciye kazandırır. Bunun sonucunda da birey katı bir tutumla kendi görüş ve fikrinin dışında düşünemez hale gelir. Öğretmen mutlaka bilgi de aktarmalıdır. Ancak bunu yaparken, öğrencisini soruları ve heyecanı ile etkileyebilmelidir. Bunun için ise, öğrenciye karşı açık, meraklı, araştırmacı, kendini ve öğrencisini eleştirebilen açık sözlü birisi olmalıdır (İnam, 1994: 65). Günümüz şartlarında çok yönlü düşünebilen, yaratıcı olabilen ve sorun çözebilen bireylere ihtiyaç vardır. Bu da ancak analiz, sentez, değerlendirme gibi üst düzey davranışların kazandırılmasıyla mümkündür (Büyükkurt, 1990: 31). Bu davranışları kazanan birey, hipotezler kurabilir, model hazırlayabilir, verileri yorumlayabilir ve neden-sonuç ilişkilerini bulabilir.

2.2. Düşünme Nasıl Geliştirilebilir?

Herşeyden önce düşünmeyi sağlayacak öğretmenin düşünme becerilerine kendisinin sahip olması gerekmektedir. Düşünme becerilerinin geliştirilmesinde ders konuları ile düşünme becerileri arasında ilişki kurmak, derslerde düşünme yöntemlerini kullanmak ve öğrencilere kullandırtmak yararlı olur. Öğrencilerin uyarıcılara karşı dikkatli olmasını sağlamak, söylenen ve yazılanların yanında hissedilenleri de anlayabilmek, hayal kurmak, sezgisel davranma davranışlarına izin verilmelidir (Başar, 1998: 4). Ayrıca öğretmenin düşünmeyi geliştirme ve öğretme sorumluluğunu taşıyabilmesi için bazı olguları bilmesi ve bunları uygulamaya geçirmesi gereklidir. Bu olgular şöyle sıralanabilir (Kale; 1993: 25).

- * Çeşitli düşünme yollarını bilmek;
- * Düşünme ile özel yetenekler arasında nasıl bir ilişki olduğunu bilmek;
- * Düşünme yetileri ve öğretim hedefleri arasında bağ kurmak;

- * Derslerini düşünmeyi öğreten dersler haline getirmek;
- * Düşünmenin öğretilmesini ve geliştirilmesini sağlayacak havayı hazırlamak;
- * Öğrenme türleri arasındaki farkı bilmek;
- * Öğrenme türleri ve bunları öğretme yollarını kavramak.

Öğretmenlerin bu olguların yanında düşünmeyi sağlayıcı iyi bir plan hazırlaması gerekmektedir. Çünkü, öğrenci düşünmeyi sadece okulda değil günlük hayatında da kullanacaktır. Bunu sağlayabilmek ise ancak düzenli bir planlamayla olabilir. Yapılan bu planda öncelikle amaçların dikkatlice belirlenmesi gerekir. Munro (1986), düşünmeyi sağlayıcı bir plan hazırlarken aşağıdaki aşamaların gerçekleştirilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur (Büyükkurt, 1990: 33):

I. Basamak: Öğrenmenin ürünü sayılacak becerilerin sınıflandırılması,

II. Basamak: Öğrencilerin zihinsel gelişmesini sağlayabilmek için hangi bilgi ve becerilerin kullanılabileceğinin tanımlanması,

III. Basamak: Öğrencilerin bilmeleri gereken ve düşünme becerisinin oluşmasında kullanılacak kavramların tanımlanması.

Bu aşamalar, düşünme becerilerinin öğretimi ve bu becerilerin nasıl kullanılacağı ile ilgili olarak adım adım gerçekleştirilebilecek bir yol izlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu durum şöyle açıklanabilir; karşılaşılan problemi tanımlamak ve açıklamak. Ortaya çıkan bu durumu başka olaylarla ve durumlarla karşılaştırmak. Farklı ve benzer yönlerine işaret etmek. Daha sonra ilgisi olmayan bilgileri ayıklamak ve daha derinine incelemeyi, üstünde daha fazla düşünmeyi sağlayacak sorular sormak. Problemin analiz edilmesinden elde edilen bilgileri muhakeme etmek. Eldeki gerçekleri, yargıları ve varılan sonucu belli ölçütlere göre değerlendirmek. Açıkça ifade edilmeyen ancak ima edilen durumların, doğru diye empoze edilen yanlışların, insanların olaylar veya gerçekler hakkında kalıplaşmış iddia ve yargılarının olup olmadığını belirlemek. Eldeki bilgilerin yeterliliğine bakarak sonuca varmak ve varılan sonucun muhtemel başka sonuçlarının olup olmadığını belirlemek (Paul, 1984: 112; Kazancı, 1989: 23). Tüm bunların gerçekleşebilmesi için öğretmenin; otoritenin baskın olmadığı bir ortam hazırlaması, onların hayal kurmalarına, soru sormalarına imkan tanınması, sorulan soruların cevabını kendisi hemen vermeyip cevabı öğrencinin bulması için

cesaretlendirmesi ve yeterli zaman vermesi gereklidir. Ayrıca, fikirlerini nasıl test edeceğini ona göstermeli ve gerektiği zaman onun fikirlerinden yararlanabilmelidir. Ortaya çıkan sonucu **iyi** ya da **kötü** diye değerlendirmek yerine "**Bunu sevdim. Çünkü.....**" gibi bir açıklama yapmalıdır (Ömeroğlu, 1988: 48; Arık, 1990: 92).

Böyle bir ortam; öğrencinin ifade özgürlüğünü, bağımsızlığını, araştırıcılığını ve kendine güvenini sınırlayan hiç bir durumun olmaması gerektiğini ifade etmektedir.. Ayrıca, eğitim ortamı, kalıpcı, zorlayıcı ve kısıtlayıcı olmamalıdır. Çünkü, otoriter bir ortam, öğrencileri cevapların zenginliğine, farklı fikirlere ve esnekliğe değil, tek bir doğru cevaba yöneltir. Bu durumu ortadan kaldırmak için, öğrencinin; sürekli "**nedir?**", "**Bunun hakkında neler biliniyor? neler söylenebilir**" vb. gibi soruların cevaplarını bulması sağlayacak bir ortam hazırlanmalıdır. Bundan sonra, "**...daha başka neler olabilir?**" gibi sorular üzerinde sürekli araştırmalar yapılmalı, farklı yollardan soruya cevap aranmalı ve bu desteklenmelidir (Arık, 1990, 92). Öğrenci kendisini değerli ve güvenli hissedebilmelidir. Öğrenciler en olmadık düşüncelerini ifade edebilmeli, saçma olarak kabul edilebilecek bazı düşüncelerini açıklamaktan çekinmemelidir. Ortam öğrenciye, problemin farkına varması onu anlayıp sınaması, denenceleri kurma fırsatını verecek şekilde olmalıdır (Özden, 1997: 120; Ömeroğlu, 1988: 48). Düşünmenin öğretilmesinde değerlendirme ve yargılamamanın yapılmamasının önemli bir yeri vardır. Öğretmenler öğrencilerini değerlendirme yerine şu uğraşları yapmaları gereklidir (Carin and Sund, 1985: 226);

1. Öğrencilerin ihtiyaçları olduğunda dikkatlerini çekmek;
2. Öğrencilerinin ne yaptığını bilmek için onları seyretmek;
3. Konuşan her öğrenciyi dikkatlice dinlemek;
4. Öğrencilerin yapabileceklerini, ilgilerini belirlemek ve çalışmalarını hakkında soru sormak;
5. Sözel olmayan jestlerin gelişmesini teşvik etmek;
6. Çocuğun çalışmalarını saklamak;
7. Öğrencilerin nerede ve ne zaman olursa olsun yaptığı çalışmalarını seçmek;

Bu uğraşları yapabilen bir öğretmen, geleneksel anlayıştan uzak bir görevi yerine getirdiği söylenebilir. Çünkü; öğrenci bu uğraşları gösterdiğinde,

öğrencisinin etkin olduğu kendisinin yol gösteren, motive eden ve rehber olan bir kişi niteliğine kavuşmuş hale gelmektedir. Bunların yanında öğretmenlerin kritik düşünmenin öğretilmesinde yapabilecekleri davranışlar şöyle sıralanabilir (Lee,1989):

- Sınıfta açıklık ikliminin geliştirilmesi;
- Öğrencileri birbirleriyle işbirliğine teşvik etmesi;
- Onaylanan tutum ve davranışları göstermesi;
- Öğrencileri bilgi toplamak için teşvik etmesi ve öğrencilerinin de göstermesini sağlaması;
- Bilginin organize edilmesi için öğrenciden yararlanılması;
- Fikirlerin doğruluğunu test etmek için öğrenciyi teşvik etmesi;
- Öğrencilerin önemli görüş noktalarının belirlenmesi için alternatif araştırmalar yapması;
- Açık uçlu sorular sorması;
- Kavrama için görsel araçlardan yararlanması;
- Değerlendirme, dilin kullanımı ve kalite için standartların oluşturulması;
- Stratejilerin değerlendirilebilmesi için araştırma yapması ve model oluşturması;
- Bilgi ve becerilerin .başka alanlara transferini teşvik etmesi;
- Bağımsızlığı, özerkliği ve yansıtmayı kazandırması gereklidir.

3. SONUÇ

Öğretmenlerin geleneksel yöntemlere uygun ortam hazırlaması, kendisini merkeze alması, sadece bilgi aktarması, öğrencilerin özelliklerini dikkate almaması onun en çok eleştirilen özelliklerindedir. Bütün bu eleştirilerin aksine öğretmen, artık öğrencisini merkeze almalı, öğretim ortamını öğrencinin kendisini rahat hissettiği, kabul gördüğü, kısıtlayıcı olmaktan uzak bir şekilde hazırlaması gereklidir. Öğrenci kendisini güvende hissetmeli, duygu ve düşüncelerini özgürce ifade edebilmelidir. Bunun yanında bilgi üzerinde oynamalı, sorular, eleştiriler yolu ile bilgiye ulaşma yolunu bulmalıdır. Öğretmen öğrencisini motive edebilmelidir.

Öğretmen uygun ortam yeterli rehberlikle düşünme becerilerini öğrencisine kazandırabilir. Bugün ve gelecek zamanda artık bu bir zorunluluk olarak kendisini hissettirmektedir. Gelişen ve değişen dünya şartları varlığını güçlü bir şekilde ortaya koyabilecek düşünen insan istemektedir. Çünkü ancak düşünen, yani üst düzey zihinsel becerilerini kullanabilen insan gelecekte hayatını sürdürebilecektir. Bu tür bireylerin yetiştirilmesi bilgi aktaran öğretmen ile değil analiz, sentez ve değerlendirme düzeylerinde kendisini yetiştirmiş öğretmenle olacaktır. Sonuç olarak, öğretmenlerin artık değişmesi hem kendisinin düşünmesi hem de öğrencisinin düşünmesini sağlaması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Açıkalm, A. (1998). Kırk Yıl Önce Kırk Yıl Sonra, **Milli Eğitim**, Sayı: 137: 17-19.
- Arik, A. (1990). **Yaratıcılık**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 790, Ankara: Metropol Matbaası.
- Başar, H. (1998). Düşünce Geliştirmeye Yönelik Öğretim. **Milli Eğitim**, Sayı: 140: 3-4.
- Büyükkurt, G. (1990). Eleştirel Düşünme. **Çağdaş Eğitim**, 15 (158): 31-33.
- Carin, A.A. and Sund, R.B. (1985). **Teaching Modern Science**, Fourth Edition, Columbus, Ohio: Published by Charles E. Merrill Publishing Co. A Bell and Howell Company
- İnam, A. (1994). Eğitimi Eleştirmek. **Bilim Teknik**. Sayfa: 64-67.
- İşpiroğlu, Z. (1997). **Düşünmeyi Öğrenme ve Öğretme**. Afa Yayınları, İstanbul: Özener Matbaası.
- Kazancı, O. (1989c). Eğitimde "Ne" Düşünmek mi "Nasıl" Düşünmek mi? **Çağdaş Eğitim**, 14 (145): 19-24.
- Kale, N. (1993). Üç Düşünsel Yeti: Eleştirel Düşünme, Yaratıcı Düşünme, Problem Çözme, **Yaşadıkça Eğitim**, 28: 24-27.
- Lee, H.D. (1989). **Workshop Conducted for Wisconsin State Board of Vocational, Technical and Adult Education**. (Final Report) University of Wisconsin-Stout Menomonie, WI 54751: Center for Vocational, Technical and Adult Education.
- Oğuzkan, A.F. (1989). **Orta Dereceli Okullarda Öğretim**. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Ömeroğlu, E. (1988). Yapıcı ve Yaratıcı Nesiller Yetiştirme, **Eğitim ve Bilim**, 12: 40-50.
- Özer, Z. (1997). Düşünen, Tartışan, Çözüm Üreten Toplum İçin Etkin Öğrenme, **Bilim ve Teknik**, Sayı: 355: 52-57.
- Özden, Y. (1997). **Öğrenme ve Öğretme**. Pegem Yayınları, Ankara: Önder Matbaacılık.
- Paul, R.W. (1984). Critical Thinking: Fundamental to Education for a Free Society, **Education Leadership**, September, Vol. 42, Number 1, ss. 4-15.
- Sayın, Ş. (1990). Çağdaş Eğitimde Amaç ve Yöntem, **Yaratıcı Toplum Yolunda Çağdaş Eğitim**. Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları 1. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sezal, İ.; Erkan, S. (1995). XXI. Yüzyıl Öğretmeni, **Uluslararası Dünya Öğretmen Eğitimi Konferansı** (27 Ağustos-2 Eylül 1995). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Türkçe Sözlük**, (1993). Milliyet Yayını.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:217-239, ELAZIĞ-1999

RODOSÎ-ZÂDE'NİN KASİDE-İ NEV-RÛZİYYE ŞERHİ

Yard. Doç. Dr. Ali YILDIRIM*

ÖZET

Gizli, saklı olan şeyleri ortaya çıkarmak, açmak veya bir metnin müşkülünü halletmek anlamına gelen şerhler, önceleri Arapça, Farsça daha sonra Türkçe metinlerde yapılmıştır. Divan şiirini, yine bu şiir dünyası içinde olan insanların yaptığı şerhleri okuyup inceleyerek anlamının daha sağlıklı olacağı şüphesizdir. Bu anlamda yazılmış şerhlerden birisi de, yazdığı şerhleriyle döneminde takdir toplayan Rodosî-zâde'nin Urfi'nin Nevruzîyye kasidesine yazdığı şerhidir.

Anahtar Kelimeler: Şerh, Şerhler, Şiir, Rodosî-zâde, Neşati, Urfi

AN EXPLANATION OF RODOSÎ-ZÂDE ON NEVRÛZİYYE KASİDE

SUMMARY

Explanation which mean to explain hidden things or to solve a diffucult part of a text were first used in texts written in Arabic and Persian languages and then in Turkish text. Divan poems can be best understood by investigatine the explanations made by those who dealt with Divan literature. One of the explanations is that Rodosî-zâd, who gained a popularity from the explanations he made in his time, wrote on Nevruzîyye Kaside of Urfi

Key-words: Explanation, Explanations, Poem, Rodosî-zâde, Neşatî, Urfi

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ELAZIĞ

Sözlükte " Gizli ve şüpheli olan nesneyi açıp meydana koyarak, âşikâr kılmak ve bir kitabın her bir müşkilini açıp beyan etmek için telif olunan mufassal kitap" (Lugat-ı Osmâniyye) anlamları ile verilen şerh, şiir olsun nesir olsun metinlerin zâhirî anlamlarının altında yatan özü, kast edilen anlamı ortaya çıkarmaktır.

Edebiyatımızda ilk önceleri Arapça, özellikle Farsça metinlerin çözümünde kullanılan şerh usulü, sonraları bazı tasavvufî Türkçe metinlerin çözümünde de karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde yukarıdaki şerh usullerinin ışığında, yakın geçmişte ve günümüzde eski metinlerin şerh edilegeldiğine şahit olmaktadır.

Eski Türk edebiyatı eserleri için yapılan bu tür şerhlerde önce kelimelerin okunuşları daha sonra sözlükte geçen anlamı veya anlamları, varsa o metindeki mecazî anlamları verilmekte; kelimelerin dilbilgisi yönünden görevleri belirtilmekte; herkesin bilemeyeceği ve metnin anlaşılabilmesi için mutlaka gerekli olan din, tasavvuf, tarih, sosyal hayat, bilim, efsane, gelenek ve göreneklerle ilgili açıklama yapılmakta; en sonunda da şair veya yazarın söz konusu beyit veya cümlelerinde ne söylemek istediği ifade edilmekteydi (Ünver, 1993,s125).

Bilindiği üzere Eski Türk Edebiyatında nesre göre şiire daha çok önem verildiği, şiirin ön plana çıkarıldığı bir gerçektir. Hatta bu sebeple Eski Türk Edebiyatına nazım edebiyatı bile denildiğine şahit olunmuştur (İpekten,1996,s260). Divân edebiyatında, hemen dâimâ, kelimelerin basit mânâları altında asırlar boyu o kelimelerin yüklendiği fikirler, duygular ve hayaller vardır (Tarlan, 1981,s85). Divan şiiri, belli kalıplara bağlı, çerçevesi oluşturulmuş, kuralları klişeleşmiş bir özellik arz etmektedir; ancak bütün bu kalıplaşmış hususlara rağmen, hemen her şairin değişik üslup ve hayâl ile şiirlerinde bir takım orijinallikler ortaya koydukları da bir gerçektir. Divan şiiri kalıplaşmış pek çok şekil ve hususiyetlerini Arap ve bilhassa Fars şiirinden almıştır. İşte bu noktada şairlerimiz orijinalliklerini bu yapı üzerine kendi hayâl dünyası ile kurmuşlardır.

Günümüzde ve yakın geçmişte Divan şiiri örnekleri şerhlerinin yapıldığından bahsetmiştik. Klasik metin şerhi örneklerinden istifade ile yapılan bu şerhlerde, Divan şiirinin bilinen yapısı üzerindeki değerlendirmeler daha objektif olabilirken, aynı hususu şairin hayâl dünyası ve orijinal fikirlerinin değerlendirilmesinde gözlemlememiz oldukça subjektif olacaktır. Zira bir şairin söylemek istediği ve kast ettiğinden az veya çok ya da farklı anlamlar çıkarmak, söz konusu şiirin iyi anlaşılması ya da şerhi yapanın şiiri kendi anladığı veya algıladığı şekilde ifade ettiği anlamlarına gelmektedir. Bu sebeple şerh yapanın Divan şiirinin klasik yapısını, şiirin yazıldığı dönemin sosyal hayatını, gelenek ve

göreneklerini, ahlak anlayışını, şairin edebî kişiliği ve ruh dünyasını iyi tedkik edip, anlaması gerekmektedir.

Bugün yukarıdaki ölçülere azamî derecede uyan şiir tahlili ve şerhlerine rastlasak da, biz bir Divan şairinin hangi anlamları kast ederek şiir söylediğini, en iyi yine o dönemin edebî muhiti içinde yoğrulmuş insanların ve özellikle şairlerinin yaptığı şerhlerden öğrenebileceğimiz kanaatindeyiz. Özellikle Arapça ve Farsça metinler üzerinde şerh yapanlar, sâdece Arapça ve Farsçaya vâkıf kişiler değil, aynı zamanda Divan şiirimizi anlayan, kavrayan, yazan ve yorumlayabilen kişilerdi; ancak bunda da belki bir takım öncelikli şerhlerin olabileceğini de düşünmemiz gerekmektedir. Örneğin bir Şeyh Gâlib'in, kendisine manevi anlamda kaynaklık etmiş olan Mevlânâ'nın "Cezîre-i Mesnevî" sine yazdığı şerh, bu çerçevede çok daha güvenilir olacaktır.

A. Bâki Gölpınarlı, Mesnevî'ye yapılan şerhlerden bahsettikten sonra, yeni bir şerhin lüzumu hususunda şöyle demektedir: " Bütün bu şerhler varken Mesnevî'yi yeniden şerhe ihtiyaç var mıydı? Evet, vardı. Çünkü şimdiye kadar yapılan şerhler, kısmen Nicholson'la Fûrûzan-fer'in nâ-tamâm şerhi müstesna, ancak şerhedenin anlayışını aksettirmektedir; oysa ki Kur'ân-ı Mecîd'i her şeyden önce Kur'ân-ı Mecîd tefsir ettiği gibi Mesnevî'yi de gene Mesnevî ve Mevlânâ'nın eserleri şerh eder; bu da Mevlânâ'nın bütün eserlerinin okunmasıyla mümkündür; hatta Sultânü'l-Ulemâ'nın, Seyyid Burhâneddin'in, bilhassa Şems'in, hatta Senâî'nin, Attâr'ın eserlerini de okumak gerekir"(Gölpınarlı, 1972 CI.s.XXXVIII). Şairin söylediği sözlerin altında mutlaka çok daha değişik şeyler aramanın gereksizliği ile ilgili ilginç bir örneğe Seyyid Muhammed Nûr'un Niyâzî-i Mısırî Dîvânına yaptığı şerhte rastlamaktayız. Adı geçen şârihin şerhini kaydeden öğrencisi Hacı Maksûd Hulûsî Efendi şöyle der: "Zâhir üzre takrîr olundu veya bu bahırların şerhinde bulunamadım, Hoca Efendimiz uzunca söylememişler, hemân zâhir üzre takrîr etmişler" (Bilginer, 1982,s.6)

Eğer bugün, şairlerimizin şiirlerinde ne demek istediğini, neyi kast ettiğini çok daha iyi anlamız icap ediyorsa, öncelikle aynı atmosfer ve ruh yapısı içinde yazılmış olan şerhleri okumamız ve onları anlamaya çalışmamız gerekmektedir.

Rodosî-zâde Mehmed Emin Efendi ve Şerhi

Rodosî Mehmed Efendi'nin oğlu olup, iyi bir tahsilden sonra H.1089-1113(1678/79-1071/72) tarihleri arasında değişik medreselerde müderrislik yapmıştır.

Ellibeş yaşında iken H.1113 Muharreminin 23. günü (30 Haziran 1701) vefat etmiş ve Hz. Eyyub Ensârî Mezarlığı'nın İdris Köşkü denilen mahallinde defnolunmuştur (Özcan 1989 C4,s177).

Onun ilim ve edebiyattaki maharetiyle ilgili olarak Şeyhî Mehmed Efendi şöyle demektedir: "Mevlânâ-yı merkûm ilm ü fazl ile mevsûm ekser ulûmdan vâye-dâr tahsis-i fenn-i ma'ânî ve usûlde şöhret-şi'âr ulûm-ı Arabiye'nin zebânından esrârı ve fûnûn-ı edebiyenin mû-şikâf-ı ebkâr u efkârı nîk-nefs u halûk siddîk u sadûk âdem idi"(Özcan 1989 C4,s177) Yine aynı eserde Rodosî-zâde'nin Türkçeye tercüme ettiği bir kaç eserinin adı verildikten sonra, Urfî Divanından dört kasideyi şerh ettiğinden bahsedilmektedir.

Urfî'nin kasidelerinden seçilmiş beyitlerin Neşâtî tarafından yapılan ve "Şerh-i Müşkilât-ı Urfî" ya da " Şerh-i Ba'z-ı Kasâ'id-i Urfî" adlarıyla bilinen şerhi yanında, Urfî'nin özellikleri kasideleninin bir takım şerhlerinin yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan bir kaç da Rodosî-zâde Mehmed Emin Efendi'nin yazdığı şerhlerdir.

Kaside-i Nevrûziye Şerhi, Kâmî Divânının Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi Manzum Eserler 374 numarada kayıtlı nüshanın baş tarafında bulunmakta, Allah'a hamd peygambere salavat ve hangi sebeple kime takdim edildiğini anlatan bir girişten sonra başlamakta ve 14 yaprak içerisinde 89 beyitten oluşmaktadır. Sözkonusu metinde bir takım eksikler ve siliklikler olması dolayısıyla Cevâhirî(Vecdî) tarafından 1369 yılında Tahran'da neşredilen "Külliyât-ı Urfî-i Şîrâzî" adlı eserden istifade edilmiştir.

Rodosî-zâde, bu şerhinin girişinde daha önce Urfî'nin bazı kasidelerine yazdığı şerhlerin irfan ve fazilet erbabı tarafından övülüp beğenilmesi üzerine, Sadrazam Mustafa Paşa'nın da vezaret makamına gelmesine uygun düşen Nev-rûziyye Kasidesi'ni şerh eyleyip ona sunduğundan bahsetmektedir. Şerhin bitiminde bu takdimin 1088 Muharremi'nde(Mart 1677) Edirne'de olduğu belirtilmektedir.

Rodosî-zâde'nin şerh ettiği Kasîde-i Nev-rûziyye'nin dört beytinin Neşâtî'nin yazdığı Şerh-i Ba'z-ı Kasâ'id-i Urfî(Karabey 1998)'de şerh edildiğini görmekteyiz. Her iki şârihin şerh usulünün benzer ve farklı yönlerini görmek bakımından, söz konusu beyitlerin şerhlerini vermemiz yararlı olacaktır. Bu beyitler Rodosî-zâde'nin yazdığı Kaside-i Nev-rûziyye şerhinin sırasıyla 8,9,17 ve 65. beyitleridir.

Câm-ı yâkût u mey-i la'l be-hem pâlâned
Eşer-i nâmiye çün lâle vü dâgeş be-meşel

Neşâtî: Eser-i kuvvet-i nâmiye, câm-ı yâkûtla mey-i la'li bile büyüdür; ya'ni letâfet-i hevâdan câm-ı yâkûtun içinde mey-i la'l-reng kendi bile hâsıl olur.

Rodosî-zâde: Eser-i nâmiye câm-ı yâkût ile mey-i la'li bir yerden büyütür. Meselâ lâle ile dâğı bir uğurdan büyütüp terbiye eylediği gibi. Yani kuvvet-i nâmiyede bir tesir vardır ki, yakuttan düzülmüş bir câm, mey-i la'l ile pür olsa kuvvet-i nâmiye mey ve câma tesir etmeğin câmla mey ma'an büyürler.

Nâmiye çün çemen-i sebze-dihed itmâmeş
Nâkıs ez-kârgah ârend be-bâg ez-muhmel

Neşâtî: Bâğa eğer kârgâhdan bir nâkıs katife getirilse, letâfet-i nâmiye bir mertebedir ki fi'l-hâl çemen-i sebz gibi anı tamâm eyler.

Rodosî-zâde: Muhmel zamm-ı mîm ve sükûn-ı hâ-ı mu'ceme ile tüylü ve havlı şeylere derler, mesela kadife gibi. Yani bu fasılda kuvvet-i nâmiyenin tesîri bir mertebededir ki eğer bir havlı kadifeyi nâ-tamâm iken kâr-hânedan bâğa getirselers çemen-i sebze gibi anı itmâm eyler. Hâsılı kuvvet-i nâmiyenin medhali fakat çemende olmayıp belki sâir çemene müşâbih olan eşyâda sirâyet etmeğin kâr-hânedan gelen nâkıs kadifeleri de itmâm eyler demektir.

Bes ki ez-sünbül ü gül yâft afâ nezdîkest
K'ez pesî bûse dü-lebrâ be-hem âred cedvel

Neşâtî: Cedvelin lebleri, tarafeynin kenarlarıdır. Pes demek olur ki sünbül ve gül, bağda cereyân eyleyen cedvelin kenarları, bir mertebe kesb ü letâfet eyledi ki cedvel, iki leblerini bir yere getirip öpmek ister.

Rodosî-zâde: Cedvel küçük ırmaktır ve lebleri kenarından ibaretdir. cedvelin kenarları sünbül ü gülden ol mertebe safâ bulmuşdur ki karîbdır bûse için iki lebini bir yere getire. Yani ezhâr ile cûyların kenarı bir mertebe letâfet bulmuşdur ki cedvel bile imrendiğinden iki leblerini bir yere getirip öpmek ister.

Rodosî-zâde şerhinin kenarında Nedim (Meşhur Nedim olma ihtimali var) adlı birinin yukarıdaki beyitle ilgili şu yorumu vardır: Mısra'-ı evvelde yâft kelimesinin fâili leb-i cedvel olmak galattır. Belki beyt-i evvelde mezkur olan çemendir. Mezkur olmasını itibara dahi hâcet yok zirâ kaside bahar ve çemen vafındadır. Merhumun vech-i galatı öpen ve öpülen şey-i vâhid olmak lâzım gelir).

Çi bilâ-ayb tırâşem ki fased güm bâdâ
Mi-şinev ayb-ı zer-i deh-dehi ez-sîmi dagal

Neşâtî: Çi bilâ ayb tırâşem demek, ne ziyâde ayb tırâşım; taleb eylerim hased yok olsun, demektir.

Rodosî-zâde: Zer-i deh-dehî zer-i hâlise derler. Ne çok ayıp taleb eylerim. Yani Urfî'nin ne çok aybını arayıp zemmeyleyirim ki hased yoğ olsun. Zer-i hâlisin ayb u naksını kalb olan sîmden istimâ eyle. Yani sîm-i kalb hasedinden zer-i hâlisi nice kadh eylerse kezalik ben de Urfî gibi mümtâz ve sihr-perdâzı zemmeylediğim hasedimdir.

Yukarıdaki beyitlerin şerhinde Rodosî-zâde'nin biraz daha teferruata indiği görülmektedir.

Rodosî-zâde, beyitleri şerh ederken, beyitlerin hepsinde olmamakla birlikte bazı kelimelerin yazımı, okunuşu, gramatikal yapısı, kalıbı, anlamı, cümledeki görevi vb. üzerinde durmaktadır. Daha sonra beyti benzer, değişik cümlelerle izah etmekte; bu açıklamaların bir kısmını ise edebî sanatlarla takviye etmektedir.

Bazen anlam olarak birbirini bütünleyen iki beyit (b.36-37, 47-48) birlikte yazılarak şerh edilmiş, kasidenin bölümlerine işaret edilmiş ve bazı kelimelerin diğer nüshalardaki farklı imlasından bahsedilmiş (b.34).

Yine şiirde geçen ve telmih sanatı ile ilgilendirebileceğimiz bazı kelimeler hakkında daha teferruatlı bilgiler verildiğini görmekteyiz (b.18). Ayrıca 63. beyitte şârihin şiirle ilgili eleştirel ifadelerine rastlamaktayız.

Şerh edilen beyitlere uygunluk göstermek bakımından 27. 44. 49 ve 53. beyitlerin kenarında sırasıyla Mantıkî, Ulvî, Sabrî ve Riyâzî'nin birer beyitlerinin yazıldığını ve Nedîm adlı birinin 17. ve 74. beyitlere yapılan şerhlerle ilgili düzeltmelerinin der-kenar yapıldığını görmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Alpaslan, Ali; "Gazel Şerhi Örnekleri I" Türk Dili dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı IIS.415,416,417, s.248-260. Ankara 1986.
- Gölpınarlı A. Bâki; Mesnevi ve Şerhi 6 Cild. ist 1985.
- İpekten, Haluk; "Gazel Şerhi Örnekleri II" Türk Dili dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı II, S.415,416,417, s.260-290. Ank. 1986
- Külliyât-ı Urfî-i Şîrâzî, Neşreden, Cevâhirî(Vecdî), Tahran 1369.
- Lugât-ı Osmaniyye. istanbul 1290.
- Neşâtî, Şerh-i Ba'z-ı Kasa'id-i Urfî, (Haz. Dr. Turgut Karabay-Dr. Mehmet Atalay) Erzurum 1998.
- Seyyid Muhammed Nûr, Niyâzî-i Mısrî Divânı Şerhi, (Haz. M. Saadettin Bilginer,) istanbul 1982.
- Şeyh Galip, Şerh-i Cezire-i Mesnevi, Haz. Dr. Turgut Karabay, Dr. Mehmet Atalay, Erzurum 1997.
- Şakaiki-i Nu'maniye ve Zeyilleri; (Haz. A. Kadir Özcan), ist. 1989.
- Tarlan, A. Nihat, Edebiyat Mes'eleleri, ist. 1981.

Unat, Faik Reşit, Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu, Ankara 1994.

Ünver, İsmail; "Eski Türk Edebiyatıyla ilgili Sorunlarımız" Türk Dili dergisi S.500, s.118-126, Ank.1993.

Rodosî-zâdenin Şerh Eylediği Kasidedir

Hamd-ı bî-pâyân ve senâ-yı firâvân ol Hâlık-ı zemîn ü zamân ve râzık-ı ins ü cân cenâbına sezâvâr u şâyândır ki nüh-tâk-ı lâciverd-gûn-ı âsumânı gülmîh-i kevâkib ile ibdâ' ve zerrîn-gûy-ı âfitâb-ı âlem-tâbı ham-ı çevgân-ı takdîrinde gerdân edip terkîb-i çâr-erkâna fusûl-ı çehârgâne ihtirâ' eyledi ve imtâr-ı emtâr ile envâ'-ı eşcârı pür-berg ü bâr ve uyûn-ı ezhârı hâb-ı ademden bîdâr edip fasl-ı bahârı ba's ü mi'âda bürhân ve vakt-i hazânı hudûs-ı âleme delîl ü nişân kıldı. Ve salavât-ı vâfiyât u tahiyât-ı tehiyyât ol nâm-zed-i tuğrâ-yı "Levlâk" ve gâyet-i âferîniş-i eflâk hazretlerinin meşhed-i mu'attar ve merkad-i mu'anberlerine ve âl ü ashâb-ı 'ızâmlarına ihdâ olunur. Ve ba'dehü bu makâlenin mukarriri ve bu 'acâlenin muharriri abd-ı nâ-kâm ve bende-i müstehâm mukaddemâ belâğat u sihrin hem-râzı Mollâ Urfî-i Şîrâzî kasâyidinden bir iki kasidesin şerh eyleyip pîşgâh-ı erbâb-ı 'irfâna ve ashâb-ı fazl u itkâna 'arz eyledikde tahsîn ü pesend buyurdıklarından bir nice kasidesinin şerhine dahi kemer-beste-i ihtimâm ve itmâm u ikmâline kıyâm eyledikde takrîr-i sâbık mâni' ü 'âyık olup dest-i azîmet âstûn-i nisyâna keşîde kılınmıştı. Ol zaman şeref-i evân ve eyyâm-ı ferhunde-fercâma dek ki destûr-ı âsumân-pâye ve sâhib-i hûrşîd-sâye muhît-i cûd u kerem kulzüm-i lutf u himem vâye-bahş-ı fuzalâ râtibe-fermâ-yı ulemâ mesned-fürûz-ı kâr-fermâyî revnak-efzâ-yı sadr-ı dânyâ şîr-i bîşe-i kârzâr dilîr-i meydân-ı peygâr cihân-sâlâr-ı nâmver cengâver-i zafer-yâver müşîr-i huçeste-zât melek-nihâd-ı müşâr-ı sûtûde-sıfât Âsaf-isti'dâd Hazreti Mustafa Paşa dâme izzehü vefeşâ burc-ı hamel sadâret-i 'uzmâdan zıyâ-res-i zemîn ü zamân ve nûr-bahş-ı âlem ü âlemiyân olduklarında ki dem-i firûz u rûz-ı nevrûz sühan-perverân belki abd-ı devrân der-şükr-i şeker-i dil-şâdı müsted'î-i du'â-yı mübârek-bâdı olup arz-ı kâlâ-yı isti'dâd esnâ-yı inşâ vü inşâdda pîş-nihâd olmağın bu du'â-gûy-ı bî-vücûd meded-kâri-i tesâmüh ile ol zümreden ma'dûd olmak hayâliyle du'â-yı devletlerin üzerine farz bilip zımn-ı Kasîde-i Nevrûziyye şerhinde edâ ile hâk-i pâylerine arz eyler.

Nevrûziyye der-sitâyiş-i Ebü'l-Feth

1 Çihre perdâz-ı cihân raft-küşed çün be-'amel
Şeb şevved nîm-ruf u rûz şevved müstakbel

Çihre-perdâz musavvir ve nakkâş mânâsınadır. Bu mahalde istiâre tarîkiyle âfitâba itlâk olunmuşdur, cihâna izâfeti lâmiyyedir. "raht-küşed" nakleylese demektir ve musavvirler istilâhında bir peyker ve çihre ki nisf ve yarım tahrîr olana "nîm-ruh" ve "nîm-çihre" derler ve tamâm ve bütün tasvîr olunmuşuna

"müstakbel" derler. Hâsıl-ı mânâ nakkâş-ı cihân olan âfitâb-ı âlem-tâb çün kim burûc olan Hût'dan Hamel burcuna nakleylese, şeb gün-be-gün nâkıs olarak "nîm-ruh" olup ve rûz gitdikçe ziyâde olmağın "müstakbel" olur. Yani rûz-ı nevrûzda leyl ü nehâr müsâvî olup badehü tedrîc ile geceler kûtâh gündüzler dırâz olmaya başlayıp bir dereceye varırlar ki geceye nazar olunsa güyâ yarım çihredir ve gündüze bakılsa güyâ bir tamâm peyker ve sûretidir.

2 Çeşm-i şeb teng şevved dâ'ire-i merdüm-keş
Dîde-i rûz be-tedrîc nümâyed ahvel

Çeşm-i şebın dâ'ire-i merdümeği teng olup, dîde-i rûz tedrîc ile ahvel olur. Yani şeb merdümeği itibârıyla çeşme teşbîh olunup, gitdikçe bebeğinin dâiresi teng olmak noksânından ibâretidir. Kezâlik rûz da beyâzı itibârıyla dîdeye teşbîh olunup tedrîc ile ahvel olması ziyâdeliğinden kinâyetdir. Yani çeşm-i ahvelde göz bebeği bir tarafa meyl eylemeğın beyâz-ı dîde ziyâde görünmesine işâretidir.

3 Merdüm-i dîde-i cın jcle vü germâ be-ıfat
Beyya-i dîde-i in revgan u dîbâ be-mesel

Çeşm-i şebın merdüm-i dîdesi jâle ve germâya benzer sıfatda. Yani gecenin merdüm-i dîdesinin tedrîc ile küçülmesi germâ ile jâleye benzer ki, germiyet-i hürşîd ile gitdikçe nice bî-vücûd olursa. Kezâlik şeb de tedrîc ile nâkıs olmaktadır ve rûzun beyza-i dîdesi revgan ile dîbâyâ benzer misilde. Yani rûzun da artması meselâ dîbâ ve kumâş üzre katre-i revgan damladıkda nice gitdikçe yayılıp, büyürse kezâlik rûz da gün-be-gün efzâyiş üzre olup artmadadır.

4 %ûn-ı sevdâyî şeb-i zâid ü fâsid ker-dîd
Lâ-cerem nişter-i rûziş be-küşâyed ekhel

Şebın hûn-ı sevdâyisi zâid ve fâsid olmağın lâ-cerem nişter-i rûz ekhelini açar. Yani gece sevdâ kanı ziyâde ve fâsid olmağın nâçâr nişter-i rûz şebın ekhelinden fasd edip ol dem-i fâsidi izâle ve ihrâc eyler. Hâsılı bu beyit de rûz u şebın efzûn u kûtâh olmasından kinâyetdir. Ekhel elde müşterek dedikleri damardır ki Fârisîde reng-i heft-endâm derler.

5 Rûz çün kirm-i birüşüm heme ber f'îş tened
Her çi şeb rû-kuned ez-mi'de çü zünbûr-ı 'asel

Kirm kesr-i kâf-ı Arabî ile kurt demektir, birüşüme izâfetle ibrişim kurdu demek olur. "tened" sarar manasınadır. Zünbûr-ı asel bal arısıdır. Yani rûz kirm-i birüşüm gibi hep kendüye sarıp zamm eylemektedir. Her neyi şeb zünbûr-ı asel gibi midesinde reddeylerse hâsılı rûz-ı nev-rûzdan sonra gece, arı gibi midesinde reddelediğini ki şebden nâkıs olan miktardan ibaretdir, gündüz, ibrişim kurdu gibi ol mikdârı kendisine sarıp zammeylemektedir.

6 Ba'd ez-în terceme-i rûz şevved "âhib-i küll
Ba'd ez-în şeb be-niğın nakş kuned 'abd-ı ekall

Bu günden sonra rûzun tercümesi sâhib-i küll olur. Yani nehâr uzayıp bir mertebe külliyet sâhibi olur ki tercüme ve tabir olunmak lâzım gelse, sâhib-i küll derler ve bu günden sonra leyl de kûtâh olmaya başlayıp bir dereceye varır ki hâtemin kaşına abd-ı ekall nakşını resm eyler.

7 Vakt ân est kunûn k'ez eser-i 'ayş u neşât

Mey ne-kuned be-urâhî vü urâhî be-bagal

Onun vaktidir şimdi ki eser-i ayş u neşâtdan mey sürâhîye ve sürâhî de koltuğa sıgmaya. Yani bahâr sebebiyle her şeye ayş u neşât sirâyet etmeğin mey ve sürâhî de neşât ve şuhluğundan der-bagal olmaz yahut eser-i ayşdan mey artıp ve sürâhî büyümeğin mey sürâhîye ve sürâhî bagala sıgılmaktan kalır.

8 Câm-ı yâkût u mey-i la'l be-hem pâlâyed

Eşer-i nâmiye çün lâle vü dâğış be-meşel

Eser-i nâmiye câm-ı yâkût ile mey-i la'li bir yerden büyütür. Meselâ lâle ile dâğı bir uğurdan büyütüp terbiye eylediğı gibi. Yani kuvvet-i nâmiyede bir tesîr vardır ki, yâkuttan düzülmüş bir câm, mey-i la'l ile pür olsa kuvvet-i nâmiye mey ve câma tesîr etmeğin câmla mey ma'an büyürler.

9 Nâmiye çün çemen-i sebze-dihed itmâmeş

Nâkı ez-kârgēh ârend be-bâğ ez-muhmel

Muhmel zamm-ı mîm ve sukûn-ı hâ-ı mu'ceme ile tüylü ve havlı şeylere derler, meselâ kadife gibi. Yani bu fasılda kuvvet-i nâmiyenin tesîri bir mertebededir ki eğer bir havlı kadifeyi nâ-tamâm iken kâr-hâneden bâğa getirseler çemen-i sebze gibi anı itmâm eyler. Hâsılı kuvvet-i nâmiyenin medhalî fakat çemende olmayıp belki sâir çemene müşâbih olan eşyâda sirâyet etmeğin kâr-hâneden gelen nâkı kadifeleri de itmâm eyler demektir.

10 'Arağ ez-şeb-nem-i gül dâğ şevēd ber-ruf-ı hûr

Ahger ez-lutf-ı hevâ sebz şevēd der-mankal

Arağ, şeb-nem-i gülden ruh-ı hûr üzre dâğ olur. Yani arağ gülde olan âb u tâbı gördüğünde ruh-ı hûra tercih etmeğin şeb-neme reşkinden yanıp dâğ olur. Arağ reşk ile bu şekle girince letâfet-i gülden hûr kendisi ne mertebe münfail olup ter düşmek gerektir ki ruh şerhinde değildir. Arağ ol gonca-i nâz ile gül-i pür-şeb-nem-i rengini görüp ter düşdü ve lutf-ı hevâdan mangalda olan ahger de sebz olur. Yani lutf-ı hevâ ahger-i sûzânî çemen gibi sebz eyler. Mangal feth-i mîm ile ateş konulan zarf-ı müteârefin ismidir. Kesr-i mîm ile okumak tazarruf-ı bâridir.

11 Çemen âyed be-çemen behr-i temâşâ-yı cemâl

Bülbül âyed ber-i bülbül be-temennâ-yı gazel

Çemen çemene gelir, temâşâ-yı cemâl için. Yani çemenler bahârdan kesb-i letâfet ve cemâl etmeğin biri birinin hüsnü temâşâsına mâil olup gelirler ve bülbüller de temennâ-yı gazel ile biri birinin yanına gelirler. Yani bu fasılda bülbüller de güftâra gelip gazeller söylemeğin biri birinin yanına gelip gazelini istimâ eylemek temennâ eylerler.

12 Kîred ez-feyy-i hevâ tab'-ı cevâhir dâred

^a^met ez-sûde-i elmâs kunēd der-mukhal

"Kîred" in fâili sûde-i elmâs ve mef'ûlu "tab'-ı cevâhir-dâred" dir. Cevâhir-dâr ve kuhlü'l-cevâhir manasındır. Sûde-i elmâs elmas tozu demektir. Hitâbı memdûhadır. Mukhal zamm-ı mîm ile sürmedândır. Yani senin hasmın

sürmedânına eğer sûde-i elmâs kosa, feyz-i hevâdan ol sûde-i elmâs kuhlü'l-cevâhir tab'ını tutar. Yani kuhlü'l-cevâhir olur. Hâsılı hasm-ı memdûh ki dâima memdûhun devlet ü şânını gördükçe dil-hasta olmağın çeşmini kör etmek için eğer sürmedânına sûde-i elmâs kosa letâfet-i hevâ ol sûde-i elmâsın tab'ını tebdîl edip kuhlü'l-cevâhir eyler.

13 Bes ki her fâr-ı güli kerde 'aceb nîst eger
Yâsemen be-şküfed ez-nişter-i zünbûr-ı 'asel

Her hârda ol kadar güller şüküfte olmağın aceb değildir. Eğer nişter-i zünbûr-ı aselden yâsemen açılırsa ba'îd değildir. Gül bunda mutlak çiçek manasınadır.

14 Pîşin-i bâğ u çemen dehr kunûn ger Rıdvân
Nüsfa-i fuld-ı berîn bâz-güşâyed be-meşel

15 "ûret-i fuld ez-în bâğ-ı mufa" al yâbed
Sîret-i în çemen ez-fuld be-bîned mücmel

Eğer Rıdvân, bâğ u çemen-i dehrin pîşinde şimdi huld-ı berîn nüshasını açsa misl ile yani teşbih ve temsil tarzıyla huld-ı berîn nüshasını-ki ravza-i cinândan ibaretdir- hâzin-i behişt olan Rıdvân, fasl-ı bahârda bâğ-ı dehr önünde açıp biri birinden tefâvütü var mıdır diye mukâbele eylese sûret-i huldı mufassal bulur bu bâğdan. Yani bu bâğı sûret-ı huldun mufassalı bulup ve bu çemenin sîretini mücmel görür, hulddan yani huldu bu çemenin mücmeli bulur. Hâsılı bâğ-ı dehr sûret u sîrette hulddan mufassal olup, behişt bu mufassalın mücmeli olduğu ikisi bir yere gelip biri biriyle mukâbele olduğundan fehm olunur. "ez-în bâğ" ve "ez-huld" lafzından olan ez beyânınadır, tafdîl mânâsına değildir.

16 ^ûr gîsû be-miyân beste der-âyed be-çemen
Tâ leb-â-leb kuned ez-sünbül ü gül ceyb u bağal

Hûr ceyb u bağallarını sünbül ü gülden leb-â-leb eylemek için gîsûları miyânlarına bağlanmış çemene gelirler Yani behişt hûrîleri bile mevsim-i bahârda bâğ-ı cihân ezhârına dil-beste olmağın gelip koyunların ve koltukların sünbül ü gül ile mâl-â-mâl eylerler.

17 Bes ki ez-sünbül ü gül yâft "afâ nezdîkest
K'ez pesî bûse dü-lebrâ be-hem âred cedvel

Cedvel küçük ırmaktır ve lebleri kenarından ibaretdir. Cedvelin kenarları sünbül ü gülden ol mertebe safâ bulmuştur ki karîbdır bûse için iki lebini bir yere getire. Yani ezhâr ile cüyların kenarı bir mertebe letâfet bulmuştur ki cedvel bile imrendiğinden iki leblerini bir yere getirip öpmek ister. Der-kenâr (Mısra-ı evvelde yâft kelimesinin fâili leb-i cedvel olmak galatdır. Belki beyt-i evvelde mezkûr olan çemendir. Mezkûr olmasını itibâra dahi hâcet yok zîrâ kasîde bahâr ve çemen vasfındadır. Merhûmun vech-i galatı öpen, öpülen şey-i vâhid olmak lâzım gelir. Nedim Rahmetullah)

18 Şâyed ez-'özü-i perestâr pezîrend be-haşr
Bes ki ber-dâşt "afâ "ûret-i 'Uzzâ vü Hübel

Uzzâ ve Hübel ol kadar safâ bulmuştur ki haşrde perestârın eğer özüünü kabûl eylerlerse muhtemeldir. Abede-i evsânın ittihâz eyledikleri asnâm-ı bî-endâmdan Uzzâ ve Hübel ismiyle müsemmâ olan putlar fasl-ı bahârdan bir

mertebe safâ-yâb olup sâhib-cemâl olmuşlardır ki eğer perestârlık eyleyen keferenin özürlerini Rûz-ı Haşr'de kabûl ederlerse baîd değildir. Bu mazmûna karîbdir. Gavvâs-ı bahr-ı belâgat rû-şinâs-ı şehir-i berâ'at işve-i sühanı mânend-i şarâb mestî-dih-i şeyh u şâb kân-ı imkânda yek-la'l-i sâf Abdullahü'l-vassâf târîhinin dördüncü cildinde altı yüz doksan sekiz târîhinde sultân-ı Dehlî olan Ulemâe'd-din Sûmenât'ı feth eyledikde sanem-i Sûmenât vasfında eylediği tabîr ki bi-ibâretihî nakl olunur: "Ve kâne min cümletihâ sanem-i ekber yud'â Sumenât luhite min hacer emles ke's-secencel kâmetihâ seb'a ezru' bedî'ü'l-hey'eti garibü's-san'ati alâ sûreti gâvân yeteharrikü ve hey'etihü yûşeku en-yetekelleme levra'âhâ el-muvahhidu li-aşika aleyhâ ya'tezirü'l-küffâru fi-takarrubu ileyhâ" ilâ-âhirihi (Bu cümledendir ki secencel? gibi yumuşak bir taştan yapılmış büyük bir put vardı. Boyu yedi arşın, güzel görünüşlü, garip sanatlı, sığır suretinde, aynı zamanda hareket etmekte ve onun görünüşü sanki konuşur gibidir. Onu gören kişi ona aşık olur. Kafirler ona yaklaşarak af dilerler.)

19 İnbisâtest der-în fa'l ki bî-kâviş-i 'akl
Şâyed ez-bâz şevved 'ukde-i mâ-lâ-yünhal

"Kâviş" ism-i masdardır, kazış mânâsına. Bu mahalde aklın tertîb-i mukaddemâtından ibâretidir ve ukde düğüm mânâsınadır. Bu mahalde derk u fehm su'ûbetli olan emrden ibâretidir. Bu fasılda bir inşirâh ve inbisât vardır ki kâviş akla muhtâc olmaksızın câizdir. Eğer ukde-i mâ lâ-yünhal hall olursa, yani değme fikr ile hall u feth olunmayan mes'ele-i gâmıza fasl-ı bahârda olan inbisât sirâyetinden mümkündür ki akl tertîb-i mukaddemât etmeksizin feth ola.

20 Leyli ez-gûşe-i muhmel be-numûdest cemâl
Yâ buved lâle ki ser ber-zede ez-dâmen-i tel

Eyâ Leylâ gûşe-i mahmîlden arz-ı cemâl mi eyledi, yoksa dâmen-i telden lâle mi baş gösterdi. Yani tecâhül-i ârif sanatı üzre tepenin eteğinden zuhûr eden lâle mi suâl edip bu görünen aceb Leylâ mahmilinden arz-ı cemâl mi eyledi yoksa lâle midir? Hâsılı lâleler de bir hüsn ü behcet vardır ki görüldükde nâzenîn gül-i ruhsâr mıdır yoksa lâle-i kühsâr mıdır, diyü iştibâh eder.

21 ^âsid-âzâr şevem în gazel-i tâze ki bâz
Mevsim-i şâdi-i bülbül şod u endûh-ı ca'al

Hâsid-âzâr olurum buncılayın tâze gazel ile ki yine bülbülün sürûru ve ca'alın gussası mevsimidir. De'b-i şu'arâ üzre tegazzüle temhîd ve taviadır. Yani bu mahalde bir tâze gazel inşâd edip hâsidi âzürde-dil eyleyem. Zîrâ bülbülün sürûru ve ca'alın gussası hengâmıdır. Bülbül Urfî'den ve ca'al hâsidden kinâyetdir.

22 î n şeb-i hecr-i tû der-dîde-i fûrşîd sebel
Çeşm-i Rûhü'l-kuds ez-şevk-ı cemâlet ahvel

Sebel fethateyn ile gözde bir illettir ki mâni-i rü'yet olur. Ey cânân senin hicrin gecesi dîde-i hûrşîd de sebeldir. Yani hûrşîd bile giryeden gözü perdelenip muhtell olur ve çeşm-i Rûhü'l-kuds senin cemâlin şevkından ahveldir. Yani Rûhü'l-kuds cemâline müştâk olup, ne zamân yüz göstere diye intizârından

gözünü ahvel gibi bir tarafa dikmiştir. Yahud Rûhü'l-kuds temâşâ-yı cemâlinde şevkından ahvel gibi hayrân kalmıştır. Der-kenar (Bunda dahi galat vardır. Yani Rûhü'l-kuds'ün gözleri senin cemâline iştiyâken iki gözüm de şaşmış olmuştur demektir).

23 Müje ber-hem ne-zedem dûş ki der-Beyt-i %azen
Tâ "abâhem der-i dil kuft temennâ-yı ecel

Dün gece çehremi biri birine uraydım. Zîrâ Beyt-i Hazen'de sabâha dek temennâ-yı ecel der-i dilimi çalardı. Yani dün gece Beyt-i Hazenim'de hicri cânân cânıma kâr etmeğin temennâ-yı ecel sabâha dek der-i dilimi çaldığından kirpiğimi yummadım. Hâsılı ârzû-yı mevt gönlüm kapısını dakk edip bana mevtimi temennâ ettirmek istediğinden bir lahza hâba varmadım, demektir.

24 Ez-dil ü dâmen-i âlûde der-i ye's-me-zen
Dicle-i 'afv be-inhâ ne-şevved müsta'mel

Dil ve dâmenin âlûde olduğundan ye's kapısını urma ki Dicle-i afv bunlarla müsta'mel olmaz. Yani dil ve dâmenin âlûde-i günâh olmağla mağfîret-i Hak'dan me'yûs olma ki bî-pâyân olan Dicle-i afv bu makûle âlûdelerle müsta'mel ve mükedder olmaz.

25 Be-'azcb-ı ebedî dil ne-güzcred gam-ı dost
İn ne-mûmist k'ez âteş be-kuned terk-i 'asel

Azâb-ı ebedî ile dil gam-ı dostu terk eylemez; zîrâ bu dil dediğim mum değildir ki âteşle aselini terk ede. Yani gönül gam-ı dost ile ne mertebe azâbda olsa da gam-ı cânânı terk eylemez. Mısra-ı sânidan gam asele ve azâb âteşe teşbîh bulunduğu kinâyeten fehm olunur.

26 Lezzet-i telfî-i dürd-i tû eger şerh de-hem
Nûş-dârû be-firistem be-selâm-ı hanxal

Senin telh olan dürdin lezzetini eğer şerh edersem nûş-dârûnu selâm-ı hanzala gönderirim. Yani senin dürdün acılığında olan lezzeti şerh u beyân ve keşf u ayân eylesen her telh olan şeyi lezîz ü şîrîn olmağın hanzal bir mertebe mergûb ve mahbûb olur ki nûş-dârû kesb-i çâşni ve lezzet için hıdmetine varır. Yahud telhî dürdin lezzeti beyân olundukda lezîz ü şîrîn olanlar bir mertebe zelîl ü hakîr olurlar ki nûş-dârû gibi şîrîn telhî hanzaldan bir mikdâr hisse-yâb-ı merâret olmağın hâk-i pâ-yı hanzala çihre-fersâ olur.

27 Çend ez-în âteş-i fas-pûş ber-engîzed dūd
Ey be-foş cevherî âyîne-i hüsn-i tû meşel

Ey hoş cevherliğinde âyîne-i hüsnü mesel olan cânân! Bu has-pûş olan dilimizden nice bir tahrîk-i dūd edersin. Yani ey âyîne-i cemâli mücellâ ve musaffâlıkda mesel olan cânân has-ı sînemizde nihân olan âteş-i dilden hazer etmeyip nice bir dūd-ı âhı tahrîk eylesin.

Der-kenâr:

Meded dokınmasın ben hâke taraf-ı dâmen-i nâziük
Nihân hâkister-i sînemde dil derler bir âteş var

Mantıkî

28 „stînî zi-vefâ ber-müjeem keş tâ çend
Pûşem îñ çeşm-i ter ez-hads-i fudâvend-i ecell

Vefâda müjem üzre bir âstîn çek, niceye dek bu çeşm-i teri hudâvend-i ecellin bilmesinden örteyim. Yani vefâ ile müjemde olan eser-i giryeyi izâle eyle tâ çend derd-i hicrinle giryân olduğumu hudâvend-i a'zam fehm eylemesin diye setr eyleyeyim

29 Mîr Ebü'l-Feth ki der-sîne-i devlet mihreş
„fitâbist ki tahvîl ne-dâred zi-'amel

Hudâvend-i ecell Mîr Ebü'l-Fethdir ki sîne-i devlette mührü bir âfitâbdır ki Hamel'den tahvîl eylemez. Yani burc-ı Hamel âfitâbın nice derece bülendi ve pâye-i ercümendi ise kezâlik devletde memdûhun mührü bir pâyededir ki fevki mutasavver değildir. Lâkin âfitâb gibi burc-ı Hamel'den tahvîl etmeyip dâimâ ol pâye-i ulyâda ber-karârdır.

30 Rûy der-rûy-reved sâye-i û bâ-fûrşîd
Çeşm-ber-çeşm kuned pâye-i û fubs-ı Zühâl

Sâye-i memdûh hûrşîd ile yüze yüz gider. Yani sâyesi hûrşîd gibi alem-gîr olup herkes sâyesinden müntefî olur ve pâyesi çeşm-ber-çeşm iken hubs-ı Zühâl'i eyler. Yani göze göz iken hubs-ı Zühâl'i kendisine reddeyleyler. Pûşîde değildir ki bu beytin her mısraında iki vechile sitâyîş fehm olunur. Yani zâtı bir mertebe bülendir ki sâyesi hûrşîde ber-â-ber ve sâyesi münevverlikte ve hâsiyette hûrşîde müsâvidir, demek anlanıp ve pâyesi bir mertebe âlîdir ki âsumân-ı heftümîn de Zühâl ile göz gözedir ve Zühâl pâyesine habâset eylemeye kâdir olmayıp pâyesi Zühâl'in habâsetini kendisine reddeyleyler, demek fehm olunur.

31 Leb-i û fanded eger çeşm-i cihân giryed zâr
Dest-i û cenbed eger dest-i kayâ gerded şel

Eğer çeşm-i cihân zâr u giryân olursa onun lebi handândır. Yani eğer halk-ı cihân bâis-i girye olur, bir zahmet isâbet ederse leb-i memdûh hande ve sürûr ile ol melâlin define müsâra'at etmeğin ehl-i cihânı da handân eyler ve dest-i kazâ şel yani çolak olup amelden kalırsa, dest-i memdûh hareket eyler. Yani dest-i kazâ mesâlih-i halkı görmekten kalırsa dest-i memdûh umûr-ı halkı görüp kazâyâ muhtâc eylemez.

32 Bâ-hevâdârî-i lutfeş zi-ser-i sebz-i rebî'
Behmen ü dey be-rübânîd külâh-ı mu'f mel

Memdûhun lutfu hevâdarlığıyla rebî'in ser-i sebzinden behmen ü dey külâh-ı muhmeli kaparlar. Yani şitâ mâhlarından behmen ve dey aylarına eğer memdûhun lutfu hevâ-dâr olursa bahârın ser-i sebzinden havlı çemen külâhını kapıp, onlar da fasl-ı rebî' gibi ser-sebz olurlar.

33 Yek derem dâr ne-yâbed zer-i fâli" bîrûn
Ger yamîreş zer-i fûrşîd der-âred be-'amel

Bir derem zer-i hâlis çıkmaz, eger zamîr-i memdûh zer-i hûrşîdi amele getirirse. Yani memdûhun zamîr-i rûşeni bir mertebe saf ve münevverdir ki eğer

zer-i hürşîdi amele getirse kâl eylese bir akçelik zer-i hâlis peydâ olmaz. Hâsılı zer-i hürşîd zamîr-i memdûha nisbet kalb ve mağşûşdur.

- 34 'Unfeş ender kenef-i 'adl be-f^vâbest u beved
Râz-dâr-ı 'adem u ma'lahat-endîş-i ecel

Memdûhun 'unf ve şiddeti gûşe-i adlde hâbdadır ve 'ademin râz-dârı ve ecelin maslahat-endîşidir. Yani memdûhun hilmi olduğu gibi unfu da vardır, lâkin râz-dâr-ı 'adem ve maslahat-endîş-i ecel olup gûşe-i adlde hâbdadır. Yani sâir evsâf-ı hamîdesi gibi 'unf-ı memdûh sûretâ amelde değildir, lâkin 'adem ve ecelin râz-dârı ve maslahat-endîşi olmağın iktizâ eyledikçe yine pes perdede kârdan hâlî değildir. Bazı nüshada râz-dâr-ı kader vâki olmuştur. 'Unf rıfk u mülâyemetin zıddı olan dürüşti mânâsınadır. Kenef fethateyn ile kenâr ve cânib mânâsınadır.

- 35 Der-makâmî ki kuned rûy-ı kinâyet be-'adû
™arb-ı şemşîr ne-dâred eğer-i xarb-ı meşel

Bir makâmdaki memdûh rûy-ı kinâyeti 'adûya eyler onda darb-ı meselin eserini darb-ı şemşîr tutmaz. Yani bir yerdeki memdûh 'adûya kinâye yüzünden darb-ı mesel edip bir söz söyleye, kelâmı bir vechile dil-i 'adûya tesîr edip dembeste ve helâk eyler ki şemşîr ile darb olursa ol mertebe müteessir olmaz.

- 36 „smân goft ne-dânem ki hulûl ez çi ne-gerd
"ûreteş bîşter ez-"ûret-i 'âlem be-mahal
37 Z'ân ki çün rûz-ı irâdet zi-cihân ser-ber-zed
"ubh-dem devlet-i û zâd şebângâh-ı ezel

Pûşide değildir ki hukemâ yanında cisim iki cevherden mürekkeb olup biri hâl biri mahaldir. Hâl olan cevhere sûret ve mahall olan cevhere heyûlâ derler. Âsumân dedi bilmem ne sebebdendir ki sûret-i memdûh sûret-i âlemden ol mahall ve heyûlâsına hulûl eyledi. Ma'a-hazâ sûret-i âlemden mukaddem hulûl eylemek görünürdü. Zîrâ çünkü rûz-ı irâdet ufukdan baş kaldırdı, yani rûz-ı irâdet vâki oldukda ol günün sabâhında devlet-i memdûh akşamında ezel yani âlem doğdu. Yani irâdet-i ilâhiye bir günden ibâret farz olursa ol günün sabâhında devlet-i memdûh akşamında âlem zuhûr eyledi. Hâsılı rûz-ı irâdetde mukaddem iken vücûd da muahhar olduğunun sebep ü hikmeti nedir, bilmem.

- 38 Bîm-i ân bûd zi-fâ"iyyet-i yek-tâyî-i û
Ki heyûlâ ne-pezîred "uver-i müstakbel

Cibrîl Aleyhisselâm'a lisân-ı hukemâda 'Akl-ı 'âşir ve Cevher-i fa'âl derler. Tenük yufka demektir, murâd-ı kılletdir. Âsumânın bu sözünden Cevher-i fa'âl perîşân olup dedi ki ey rasad-ı ilm ü amel fehminden hissesi kalîl olan âsumân-ı havf ol idi ki memdûhun yektâ ve bî-şebîh ü nazîr olduğu hâsiyyetden heyûlâ gelecek sûretleri kabûl eylemeye. Yani âlemden ol ibtidâ heyûlâsına hulûl eden sûret eğer sûret-i memdûhu olaydı sâir heyûlâlarda memdûh sûreti gibi sûrete tâlib ü mâil olmağın gayri sûret kabûl eylemeyeler diye havf olunmağın tehîr olunup, sûret-i âlemin hulûlü takdîm olundu.

- 39 Ey tecellî-i vücûd-ı tû cihân-gîr-i bekâ
V'ey temennî-i hasûd-ı tû 'inân-gîr-i ecel

Ey memdûh senin tecelli vücûdun cihân-gîr-i bekâdır. Yani vücûdun cihân-gîr-i bekâ olup fenâdan masûn u mahfûz olmak üzere tecelli-i zuhûr eylemiştir. Ve ey mahdûm temennâ-yı hasûdun 'inân-gîr-i eceldir. Yani hasûdun senin cihângîr-i bekâ olduğunu gördükde çâresi olmayıp zarûrî 'inan-gîr-i ecel olmağı temennâ eylemiştir ki helâk olup derd-i hasûddan halâs ola.

40 "afvet-i zihni-tû "arrâf-ı met-âlib çü delîl
Cevdet-i lafx-ı tû keşşâf-ı dekâyık çü meşel

Safvet-i zihnin delîl gibi sarrâf-ı metâlibdir. Yani zihni-pâk ü tab'-ı derrâkın bir mertebe sâf u müstakîmdir ki metâlib-i mesâilin nîk ü bed ve sıhâh u sakîmi delîl gibi teşhîs ü temeyyüz eylirse kezâlik senin zihni-sâfin ol metâlibi nakd eyler ve senin cûdun kezâlik senin cevdet-i ta'bîr ü hüsn-i takrîrin dekâyık-ı merâyâyı keşf ü beyân eyler. Der-kenar (Ve senin cevdet-i lutfun misl gibi keşşâf-ı dekâyıktır. Yani misl nice umûr-ı mübheme ve hafiyeyi ve mesâil-i dakîkayı îzâh ve ifsâh eyler. sahh)

41 Felek-i 'adl-i tû her dem be-cihân-ârâyî
„fitâb-ı diger ez-^ût der-âred be-^amel

Senin felek-i adlin her dem cihân-ârâlıkda Hût'dan Hamel'e bir gayri-âfitâb getirir. Yani felek-i cihân senede bir kerre adâlet edip âfitâbı burc-ı Hamel'e getirir. Lakin felek-i adlin her dem ki âfitâb Hamel'den hareket ede bermuktezâ-yı âdâb Hût'dan gayri âfitâbı yerine getirmededir.

42 Tâ girifte zi-sefâ-yı tû cevâhir dâred
Cûd-ı ^âtem şode der-dîde-i ümmîd sebel

Tâ kim senin sehâ ve kereminden cevâhir-dâr tutalı, cûd-ı Hâtem dîde-i ümmîdde sebel olmuştur. Yani dîde-i ümmîd senin sehâ ve ihsânından kuhlü'l-cevâhire mu'tâd olalıdan beri Hâtem'in cûd u keremi nazarında illet-i sebel olmuştur.

43 Behr-i pâ-tâbe-i faddâm-ı tû mî-reft be-hurç
Ger ne-bûd atlas-ı eflâk çünîn müsta'mel

Pâ-tâbe ayak dolağıdır, pây-efzâr da derler. Atlas, nukûşdan sâde olan kumâşa derler. Kezâlik dokuzuncu felek nakş-ı kevâkibden sâde olmağın felek-i atlas denilmiştir. Eğer atlas-ı eflâk buncılayın müsta'mel olmayaydı senin hizmetkârların pâ-tâbesi için hurca sürülürdü. Yani felek-i atlas eğer fersûde ve köhne olmayıp cedîd olaydı hademe-i memdûhun pâ-tâbe ve torlukları için donluk donluk paralanıp hurca sürülürdü.

Der-kenâr:

Hak bilür kim elüme girse benüm atlas-ı çarh
Pârelerdüm anı meh-rûlara donluk donluk

Ulvî

44 Leb-i a'dâ-yı tû sır-âb buved şâm u seher
Lîk ez-ân âb ki havyeş dil ü şiryân cedvel

Kesr-i şîn-i mu‘ceme ile ve sükûn-ı râ-ı mühmele ile şerâyinin müfredidir. Şerâyin kalbden cemi‘-i bedene müteferrik olan ‘urûk-ı nâbızaya derler. Yani düşmân olanların lebi şâm u seher sîr-âbdır. Lâkin ol âbdan ki onun havzı dil ü cedveli şiryândır, hâsılı düşmânların lebi şâm u seher hûn-ı dil ile sîr-âb olur demektir.

45 Çün dimçg-ı felek ez ‘ît-i tû muhtel gerded
İ sî ez-mihr ne-şâyed ki kuned def‘-i halel

Çünkü dimâğ-ı felek senin sît u âvâzenden muhtel ola lâyıık değildir ki isâ mihrinden halelini def ede. Yani çünkim senin tantana-i devletinden dimâğ-ı felek halel-pezîr ola. isâ mihr ü şefkatinden felek-i nâ-bekârın sudâ‘ına ilâç etmesi lâyıık ve şâyeste değildir, zîrâ.

46 Ger ca‘al derd-i ser ez-râyîha-i gül yâbed
Bülbül ez-behr-i mudâvâş ne-şâyed ‘andal

Eğer ca‘al-i nâ-pâk râyîha-i gülden derd-i ser bulursa bülbül, ca‘ale ilâç için sandal ezmez. Yani ca‘al bûy-ı gülden derd-i ser peydâ eyledikde, sandal ezip ilâç etmek nâ-şâyeste ise kezclik senin sît ü âvâzından dimâğ-ı feleğe ilâç eylemek İsâya lâyıık değildir.

47 Cümle hem-seng-i güherhâ-yı dil ü tab‘-ı menest
İ n cevâhir ki feşâned kefi cûdet be-emel

48 Fâş gûyem ne-kunem şerm hemânest ki hest
İştîyâk-ı kefi tû ‘ûret-i nev ‘ayş-i bedel

Bu cevâhiri ki senin kefi cûdun ile nisâr eyler cümlesi benim dil ü tab‘ımda olan güher-i ma‘âninin hem-sengidir. Yani erbâb-ı recâyaya nisâr eylediğin cevâhir-i ihsân benim tab‘ımda olan güher-i ma‘âni cinsindedir. Âşikâre söyleyip hicâb eylemem benzer ki senin kefine iştîyâkı ol ma‘âninin sûret-i nev‘isi tebdîl eyledi, kefine iştîyâktan cevher oldu. Yoksa aslında dil ü tab‘ımda olan cevâhir-i mânâ idi.

49 Levhaşa'llah zî-sebük-seyr-i semend-i tû ki hest
Dûdmân-ı kesel ez-şûfî-i û müsta'el

Levhaşa'llah takdîri lâ-evhaşa'llahdır. Allah vahşet vermesin demektir. Dûdmân kabîle mânâsıdır. Müsta'sel, kökünden koparılmış mânâsına ism-i mef‘uldür. Senin ol sebük-seyr olan semendini Hak âfâtdan berî eylesin ki kesel ü melel kabîlesi onun şûhluğundan temelden harâb olmuşdur. Yani semend-i sebük-seyrin bir mertebe şûh u çâbükdür ki keseli kökünden koparıp aslâ kesel komaz.

Der-kenâr:

O gülgûn-ı safâ-güster ki mânend-i kümeýt-i mey
Hırâm itdükçe dillerde komaz âlâm-ı devrânı
Sabrî

50 „n sebük-seyr ki çün germ-‘inâneş sâzî
Ez-ezel sûy-ı ebed vü zi-ebed âyed be-ezel

Ol rahş-ı berk-inân bir sebük-seyrdir ki çün onu dolu dizgin edip koparasın ezelden ebed cânibine varıp ve ebedden ezel tarafına gelir. Yani bu kadar mahalli bir demde kat' eyler.

51 < atrehâ kiş dem-i reften çeked ez-pîşânî
Şeb-nemâsâş nişîned ki ric'at be-kefel

Kiş kesr-i kâf ile "ki eş" den muhaffefdir. 'âsâş'da olan zamîr 'kefel'e mürtebit olup be-kefeleş demektir. Kefel fethateyn ile sağrı mânâsındır. Yani ol esb-i bâd-sürat ü âteş-'inân şitâb ile giderken pîşânesinden damlayan katreler rücû'u vaktinde şeb-nem gibi sağrısında karâr eyler. Hâsılı bir mertebe tîz-revdir ki cevhlân eyledikde alnından düşen katreler yere inmez, ol meydân başından yine döndükde sağrısına düşer.

52 Ger be-Ĥûrşîd dehed sür'at-i fîd der-yek-dem
„yed ez-Şevr be-tertib-i menâzil be-^amel

Ol esb-i cihân-peymâ süratini eğer hûrşîde verse bir demde Sevr'den tertîb-i menâzil ile Hamel'e gelir. Yani hûrşîd, burûcunu bir senede devr ederken ol esbin sürati ile hareket eyledikde ikinci burç olan Sevr'den Cevzâ ve Seretân, Esed, Sünbüle, Mîzân, Akreb, Kavs, Cedy, Delv, Hût burçlarını bir demde devr edip Hamel'e gelir.

53 Sekenât-ı kadem ez-şûfî-i û nâ-ma'lûm
^arekât-ı felek ez-sür'at-i û müsta'mel

Ol esb-i pür-cünbüşün sekenât-ı kademi şûhluğundan nâ-ma'lûmdür. Yani ayakları sâkin iken durduğu yerde bir güne şûhluk eyler ki görenler sükûnuna amel ü itibâr etmeyip yürür sınırlar ve harekât-ı felek onun süratinden müsta'meldir. Yani sürati bir pâyededir ki harekât-ı felek onun süratine nisbet müsta'mel ve batîdir.

(Der-kenâr:

Şitâb itse karâr itdi sanurlar lutf-ı cünbişden
Karâr itse gören ammâ sanur tutmaz şitâbândur
Riyâzî)

54 Ger ser-i fâ-m-ı tû bendend be-pâyeş dem-i nez'
Tâ kıyâmet be-gelûyeş ne-resed dest-i ecel

Senin hasmın hâlet-i nez'da iken eğer başını ol esbin pâyna bend eylerse kıyâmete dek boğazına ecel eli erişmez. Yani hasmının nez'-i rûhu vaktinde serini ol esbin pâyna bağlasalar bir mertebe sürat üzre götürüp gider ki kıyâmete dek yakasına dest-i ecel yetişemez.

55 Der-'inân gerdiş-i û tâ küre-i nâr-ı hevâ
"ay şevd dâ'ire ber-dâ'ire mânend-i ba'al

Ol esb-i pür-zûrun inânı idâre olundukda şiddetinden havâ kürre-i nâra varınca basal gibi dâire-ber-dâire dönerek tayy olur. Yani doğru giderken dizgini döndürüp bir uğurdan döndükde havânın zûrundan gird-bâd gibi dâire-ber-dâire olup kürre-i nâra dek çıkar gider. Bu mahalde rahşa müteallık olan ebyât tamâm olup bundan sonra gelen fahriyyedir.

56 Dâverâ dâverî-i hest işâret-fermâ
Tâ be-sâyed felek ez-behr-i ‘udâ‘ed ‘andal

Ey dâver bir hükme müteallık maslahat vardır. işâret buyur tâ kim felek sudâ‘ınız için sandal ezsin. Yani hükm ü faysalınıza muhtâc bir dâvâmız vardır. Huzûrunuza arz eyleyip mübârek başınızı ağrıtsak gerekdir. Makdem-i feleğe emr buyurun sandal müheyyâ eylesin

57 Dâd-ı yek-şehr zi-‘Urfî be-sitân k’în magrûr
Kibr ü nâziş ne-be-endâze-i kadrest u mahal

Tamâmen bir şehr halkının dâdını Urfî‘den al ki bu mağrûrun kibr ü nâzı kendi kadr ü mahalline göre olmayıp haddinden ziyâde olmağla bütün bu şehr halkına güç eylemekdedir. Öcümüz alıverilmek için dâd-hâhlığa geldik yahud kibr ü nâzının kadr-i mu‘îni ve mahall-i mahsûsu olmayıp lâ-yenkati‘ muttasılun vâhid nâz eyler demekdir.

58 Pür-gurûrest ki tâ men der-i midhat ne-zedem
İn gümândâşt ki devrâneş ne-yâverde bedel

Urfî bir pür-gurûrdur ki tâ kim ben senin medhin kapısını dakk eylemezden ol zanneylerdi ki devrân mislini getirmemiş ola. Yani ben senin sitâyiş ü medhini kendüye teklîf eylemezden evvel cihâna misli gelmeyip kendi gibi dünyâda sühan-sâz olmaya.

59 Nîm tahsîn me-kun ez-gûyed-i ‘ad-beyt-i bülend
Ki dimâgeş şode ez-hüsn-i tabî‘at muftel

Urfî eğer yüz beyt-i bülendde söylerse nîm-tahsin eyleme ki hüsn-i tabîatından dimâğı muhtell olmuşdur. Yani hüsn-i taîiatım vardır diye gurûrundan muhtell-i dimâğ olmağın tahsîne sezâ yüz beyt-i bülend-edâ da söylerse nîm-tahsin eyleme ki daha ziyâde hod-pesend olup gurûrundan geçilmez olur.

60 Her ser-i müyeş eğer bâz-şikâfî be-fîred
Sûmenâtist ki çîdest der ü Lât u Hübel

Sumenât zamm-ı sin ve feth-i mîm ile Hind‘de bir vilâyetdir ve onda olan put-hânelere de derler ve bir marûf putun ismidir. Bu mahalde put-hâne mânâsınadır. "çîden" düşürmek mânâsına geldiği gibi dizmek mânâsına da gelir. Bu mahalde dizmek mânâsınadır. Lât ve Hübel iki meşhûr putun ismidir. Hâsıl-ı mânâ, eğer Urfî‘nin her ser-i müyünü hired-şikâf eyleyesin bir Sumenât‘dır ki onda Lât ve Hübel dizilmiştir. Yani gurûr ve tekebbürü bir mertebededir ki her ser-i müyünü akl ile yoklasan ‘ucb u kibrden putlar dizilmiş bir put-hâne bulursun.

61 Behr-i a‘l u neseb-i f‘îş nüvîsed bîrûn
Her çi f‘âned zî-neseb-nâme-i erbâb-ı düvel

Erbâb-ı düvel neseb-nâmesinden her okuduğu kibârı kendi asl u nesebi için taşra çıkarıp yazar. Yani bir neseb-i âli sâhibi değil iken erbâb-ı düvel neseb-nâmesini tetebbu‘ edip bulduğu kibârı ihrâc u cem‘ edip kendi için neseb-nâme düzer.

62 Gevher-efrûz-ı rumûzest ne-deryâ vü ne-kân

^ikmet-âmûz-ı 'ukûlest ne 'ilm u ne 'amel

Urfî halka bir mertebe kibr ü nâz eyler ki güyâ gevher-efrûz-ı rumûzdur, deryâ ve kân değildir. Yani rumûz gevherinin mürebbisi olup deryâ gibidir ve kân gibi cevher terbiye eylemez ve ukûla hikmet öğretir. ilm ü amel değildir ki ukûldan me'hûz ve müstefâd ola. Hâsılı sanki Urfî gevher-fürûz-ı rumûz, hikmet-âmûz-ı ukûldur ki yere göğe sığmaz.

63 Ger be-bâzîçe nihed ber-kef-i endîşe 'inân

Mî nihed gâşiye ber-dûş-ı Cerîr ü Aftal

Pindârı o derecedir ki bâzîçe ile kef-i endîşeye 'inân kosa yani takayyüdsüz oyunla i'mâl-i endîşe eylese şu'arâ-yı Arab'dan Cerîr ve Ahtal gibi nâm-dâr şâirlere ser-furû etdirip, dûşlarına gâşiye kor. Yani şî'rinin pestleri bile bir mertebe fesâhat ve belâgati müstemildir ki şu'arâ-yı Arab ubûdiyyet edip, izhâr-ı acz ederler. Bu iki beyti tehekküm ve istihzâya haml eylemekte olur. Fakîre kalsa bu iki beyti "Çi bilâ-'ayb-tırâş"dan sonra yazıp zâhirine haml eylerdim. Lâkin görülen nüsha-i dîvânın cümlesinde esnâ-yı zemde bulunmağın zarûrî bu gûne tevcîh olundu.

64 Da'vi-i himmet-i ez-şerm fâsân der-falvet

Be-şikend reneş eger câme ne-bâşed mufmel

Urfî da'vâ-yı himmet eyler ve halkın şerminden halvetde reng-i rûyunu şikeste eyler. Eğer câmesi kadife olmazsa, yani söyledir olsan da'vâ-yı himmet edip metâ'-ı dünyadan i'râz sûretin gösterir. Lâkin tenhâ halvetinde iken eğer puşusu kadife olmazsa halkdan şerme düşüp reng-i rûyu uçar. Hâsılı fart-ı gurûrundan yalnız olduğu hâlde bile kendisini nazar-ı halkda sayıp muhteşem ve mütecemmil olmak ister.

65 Çi bilâ-'ayb tırâşem ki hased güm bâdâ

Mi-şinev 'ayb-ı zer-i deh-dehi ez-sîm-i dağal

Zer-i deh-dehî zer-i hâlise derler. Ne çok ayıp taleb eylerim. Yani Urfî'nin ne çok aybını arayıp zemmeylerim ki hased yoğ olsun. Zer-i hâlisin ayb u naksını kalb olan sîmden istimâ eyle, yani sîm-i kalb hasedinden zer-i hâlisi nice kadh eylerse kezâlik ben de Urfî gibi mümtâz ve sihr-perdâzı zemmeylediğim hasedimendir.

66 Gerçi û bûd kunûn hest ü diger f'vâhed bûd

î nek ân mâyi vü hâl înek ü î n müstakbel

Geçmişde Urfî gibi kim idi ve şimdi kim vardır ve dahi kim olsa gerekdir. Yani geçmişde ve gelecekte ve hâlâ Urfî'ye benzer görülmüşde işitilmişde kim vardır. işte mâzi, hâl ve müstakbel. Yani bu evkâtda olanlar ve olacaklar görülüp işitilmedikçe hiç birinde Urfî'nin misli ma'lum değildir.

67 Her ki bâ û çü 'Utârid ne-beved merd-i ma'âf

"ulh u tahsîn foşş-âyed ne-tehevür ne-cedel

Her kimse ki Urfî ile Utârîd gibi merd-i masâff olmaya, yani her kime ki Utârîd, Urfî ile ceng ü cedele kâdir olmadığı gibi karşılaşmaya kâdir olmaya. Sulh u tahsin u hoş-âmed edip tehevür-i cedel eylemesin.

68 „n çi ebyât-ı büledest ki ez-tab‘eş zâd
İntifâbist zi-dîvân-ı sufan-bafş-ı ezel

Ol ebyât-ı büledest ki Urfî'nin tabîatından zuhûr eylemiştir. Bir intihâbdır ki dîvân-ı sühan-bahş-ı ezelden, yani Urfî'nin zâde-i tab‘ı olan ebyât-ı büledest sühan-bahş-ı ezelden intihâb olunmuştur.

69 V‘ân çi zerrât-ı ma‘ânist ki be-rûy-ı cûşed
Heme fûrşîd şevved ez-be-şinâsend mahal

Ve ol zerrât-ı ma‘ânî ki Urfî'nin üzerine cûş eylerler, eğer mahallini bilirlerse cümlesi hûrşîd olurlar. Yani Urfî üzre pervâz eyleyen ma‘ânî zerrelere eğer Mîr Ebül-feth gibi medhe şâyeste devletlinin senâsı mahallinde isâbet ederlerse cümlesi hûrşîd olur.

70 Dâred ez-‘izzet-i a‘l-ı güher ü zillet-i şî‘r
Pây der-taht-ı şerâ dest der-âgûş-ı Zühal

Urfî asıl gevherinin izzetinden ve şî‘r zilletinden pâytaht-ı seri de âgûş-ı Zühal'dedir. Yani Urfî şeref-i gevher-i zâtına binâen ulvî derecesi bir pâyededir ki meselâ yedinci âsumânda Zühal ile hem-âgûşdur ve şâirliğinden lâyık olan zillete binâen ayağı tahtül-arzdadır.

71 ‘İzzet-i û ne-şehîdist ki haşreş bâşed
Der ne-be-grîstemî ez-sitem-i medh ü gazel

Medh ü gazel sebebi ile Urfî'nin izzeti öyle şehîd değildir ki haşri ola. Yani Urfî'nin izzeti şî‘ri bir mertebe helâk eylemiştir ki yanıp yakılmakta, ilâç-pezîr olup avdeti mümkün ola ve illâ medh ü gazel semtinden giryân olurum. Lâkin ne fayda ki girye ile avdet eylemez.

72 • eger nâm-zed-i neng şod ez-zillet-i şî‘r
Şî‘r ez-‘izzet-i û nîk ber-âyed zi-zelel

Urfî eğer zillet-i şî‘rden nâm-zed-i âr olduysa, lâkin şî‘ri Urfî'nin izzet ü şerefinden zilelden halâs oldu. Yani gerçi Urfî hasâset-i şî‘r ile ‘âra düşmüştür. Lâkin şî‘ri Urfî'nin şerefiyle tegassülden halâs olup izzet buldu.

73 Şî‘r ez-û bîş u ez-û kem tû zebânem dâni
Şerhâ bâ tû galat cüz' tû berem Lât u Hübel

Şî‘r, Urfî'den bîş olup terakkî mi buldu. Yoksa kem olup tenezzül mü buldu. Sen zebânımı bilip anlarsan pes bunu sana şerh u beyân eylemek galatdır. Yani sen benim sebebimle şî‘r şeref bulduğunu anlarken şerh u beyân galatdır ve senden bir alay abâtıldır onlara bunu anlatmak lâzım değildir.

74 Lillahi'l-hamd ki nâ-kadr-i tû ne-şnaf t ne-bûd
Cevher-i bende-i kîş çün hünereş müsta‘mel

Allah'a hamd olsun ki tâ Urfî senin kadrini bilmeyince cevher-i ubûdiyeti hüneri gibi pesendîde olmadı. Yani Urfî senin kadrini bilip, sana kul olmayınca

cevher-i ubûdiyeti pesendîde-i ehl-i cihân olmadı, hüneri pesendîde-i halk-ı âlem olmadığı gibi. Hâsılı Urfî'nin ubûdiyet ü hüneri sana bende olmayınca pesendîde olmamışdır. Der-kenar (Urfî tâ senin kadrini bilmeyince kulluğu cevheri hüneri gibi müstamel olmadı. Yani Urfî senden evvel bir kimesneye kul olmadı ve hünerin dahi arz edip istimâl etmedi. Yahud, gerçi Urfî'nin hüneri istimâl olunmuşdu cevher-i bendegisi kat'a istimâl olunmamışdı. Lâkin kadrini bilip sana kul oldu. Nedim merhum.)

75 Ey ki der-‘ahd-i tû der-‘ahd-i Cem u Key bûdî
Heme ber-f^viş feşândî güher-i medh ü gazel

Bu ki senin ahd ü zamânındadır, eğer Cem ve Key zamanında olaydı medh ü gazel güherini kendüye nisâr eylerdi. Yani eğer Urfî, Cem ve Key devrinde olaydınız cevâhir-i eş‘ârını sana nisâr eylediği gibi Key ve Cem'e nisâr eylemeye tenezzül etmeyip, kendisine nisâr eylerdi.

76 Şükr-i tâli‘ kuned ü çün ne-büved şükr güzâr
„n yek-endîş ki çeşmeş be-tû üftâd evvel

Urfî tâliine şükr eyler ve nice şükr eylesin ol yek-endîş ki çeşmi ibtidâ sana düşdü. Yani Urfî senin ahdında olup sana bende ve meddâh olduğuna bî-ihiyâr tâliine şükr eyler. Zirâ bir memdûh-ı kâmile bende olmak fikrinde iken müsâ‘ade-i tâli ile ibtidâ çeşmi sana dûş oldu.

77 “ıla ne-pzîred ü îñ hüsn-i taleb ne-şmârî
%od tû dâñ ki çihâ kerde be-ümmîd ü emel

Sıla câize-i şî‘re derler. Urfî sila kabul eylemez ve bunu hüsn-i taleb saymayasın, yani câize kabul eylemez dediğimi zarâfetle câize istemek mânâsına hamleylesin ki Urfî ümmîd ü recâyâ neler etmişdir. Yani ümmîd ü recâyı nice nice terk eylediğimi bilirsın.

78 „n ki pervâne-i kurbest ne-sûzed be-niyâz
• ki hammâme-i ‘arşest be-nifted be-vañal

Vahal fethateyn ile yağmurdan hâsıl olan yufka çamura derler. Ol ki pervâne kurbıdur niyâz ile yanmaz. Yani senin şem‘-i kurbuna pervâne olan Urfî sâha-i takarrubdan dûr olanlar gibi âteş-i niyâz ile sûhte olmaz. Ol ki imâme-i arşdır, vahala düşmez. Yani ulüvv-i kadr de destâr-ı arş mesâbesinde olan vahal-ı niyâza düşmek câiz değildir.

79 “ıla bürhân-ı gedâyî vü sitâyişger ist
Ber-sitâyişgeret îñ âyet-i mebbâd münzel

Sıla gedâlık ve sitâyişgerlik bürhân ve nişândır. Yani câize sitâyişgerlikleri gedâlıkla olanların alâmet ve nişândır. Sana hulûs-ı ubûdiyet ile sitâyişger olan Urfî hakkında bu âyet-i gedâyî nâzil olmasın. Yani Urfî pervâne-i şem‘-i kurbun iken sâire medâyih u sitâyışı sila için ekdi şâirlerden olmak töhmeti ile dâğ-dâr olmakdan Hak saklasın demektir.

80 „n çi dâdî vü dehî gerçi be-ma‘nî “ıla-est
“ıla dostîş be-û ne medh u ne gazel (vezin bozuk)

Ol verdiğin nesne ve hâlâ ki verirsin gerçi mânâda sıladır. Lâkin Urffî'ye dostluk ve muhabbetin sılası olup medh ü gazel sılası olmasın. Yani Urffî'ye mukaddemâ eylediğin ihsânlar ve şimdi kasîde tamamında olacak ihsân gerçi hakikatde sıladır. Lâkin sâir meddâhlara olan gibi medh ü gazel sılası olmayıp dostluk sılası olsun.

81 <1>a-i Mihr ü Vefâ bâ tû ne yârem goften
K'în hikâyet çü nihâyet ne-pezîred evvel

Mihr ü Vefâ kıssasını sana söylemeye kâdir değilim. Bu hikâyet çünkim evvelde nihâyet-pezîr değildir. Yani sana Mihr ü Vefâ hikâyesin söylemeye kâdir değilim, zîrâ söylemek murâd eylesem ibtidâ sende nihâyet-pezîr değildir ki şurû' etmek mümkün ola.

82 Gûyem ez-nâ'ie eş her çi nüviştet be-f'ân
İn ne gûyem ki mufa'al be-şinev yâ mücmel

Derim ki Urffî'nin nâsiyesinden her ne ki yazılmışdır, oku onu demem ki Mihr ü Vefâ'yı mufassal yahud mücmel dinle. Yani ben hikâye-i Mihr ü Vefâ'yı edâya kâdir değilim. Lâkin senin tab'-ı vekkâdına cemî'-i eşyâ pûşîde ve mestûr olmadığından benim ser-nüviştime nazar edip Mihr ü Vefâ'yı oku, malûmunuz olsun.

83 Der-nişâret güher-i çend tama'dâşt kayâ
Z'ân be-iflâ'-ı tû be-şkest gurûreş evvel

Senin nisârında kazâ bir nice gevhere tama' edip, yani sana bir nice gevher-nisâr eylemek kasd eyledi. Ol sebebden senin ihlâsınla cevâhir nisâr eylemek murâd eyledikde ma'den-i cevâhir-i rumûz olan Urffî'nin kimesneye kul olmamak gurûrunu sana bende-i muhlis eylemeye şikest edip meddâh eyledi.

84 'Urffî efsâne me-f'ân nevbet-i dîger şod est
Gûşe-i çeşm numûdend ki tengest mahal

Urffî, efsâne okuma, sâir şu'arânın nevbetidir. Mahal tengdir diye gûşe-i çeşm gösterdiler. Yani yeter efsâne-i Mihr ü Vefâ'yı ve temeddüh. Sâir şu'arâ da şî'rlerini meclis-i mahdûma arz eylemeye zamân teng oldu. Hâsılı a'yâd u nev-rûz vesâir hengâm-ı sürûr-efrûzda şu'arâ kasâyıd ve medâyhilerini selâtîn ü vüzerâ meclisinde kendüler bi-nefsihi inşâd eylediklerine telmîh eylemiştir.

85 Medh-i 'âhib ne û harf-i fod u in tûl-ı kelâm
Hiç şerm âyedet ez-nükte-i mâ kalle ve del

Sâhibin medhini terk eyle ve kendi hikâyesi ve bu tûl-ı kelâm hiç sana nükte-i 'mâ kâlle ve del'den şerm gelmez mi. Yani bu tûl-ı kelâm ile medh-i sâhib ve kendi hikâyetin yeter. Hayru'l-kelem-ı mâ kâlle ve del mefhûmundan hicâb eylemez misin?

86 Be-du'â-rev ki icâbet na'areş ber-leb-best
Gerçi muhtâc-ı du'â mânde mes'ûd-ı ezel

Du'âya başla ki icâbet nazarını senin lebine bağlamıştır. Yani sana muntazırdır ki du'âya şurû' eylediğin gibi kabûl eyleye. Gerçi mes'ûd-ı ezel

muhtâc-ı du'â değil ise de, yani ezelde mes'ûd olanlar du'âya muhtâc değiller ise de hele de'b-i me'lûf üzre du'âya şurû' eyle ki icâbet sana muntazırdır.

87 Tâ zî tahvîl-i ^amel fâk-i zeberced gerded
Tâ zübûl ez-'amel-i nâmiye mâned mühmel

Tâ kim âfitâb Hamel burcuna tahvîl eylediğinden vech-i arz zeberced-gûn olup sebz olmağla tâ kim zübûl ve pejmürdelikte kuvvet-i nâmiyenin amel ve te'sîrinden mühmel ve mu'attal ola.

88 Küşte mezra' be-baft-ı tû pezîrâd nümû
Tâ be-Cedy ki çerendeş be-meyân Cedy u ^amel

Senin bahtın mezra'mın ekini bir mertebeye dek nümû bulup bâlâ olsun ki tâ âfitâb-ı âlem-tâb burûcundan felek-i sâminde olan Cedy ve Hamel ortasında otlasınlar. Cedy lûgatde oğlağa, Hamel kuzuya derler.

89 Be-'adem ha'm-ı derûn-faste çü ez-tevbe günâh
Tû birûn tâfte ez-hilm çü ez-'ilm-i 'amel

Hasmın derûn-hasta olup gün-be-gün 'ademe yüz tutsun. Tevbeden günâh nice ma'dûm olursa ve sen de hilmden mahz-ı teccüm edip zuhûr ile ilmden 'amel zuhûr eylediği gibi. Yani hasm-ı siyeh-derûn şeb kûtâh olduğu gibi zevâlde olsun ve memdûh-ı hürşid-zamîr hilmden zuhûr edip rûz gibi efzâyiş üzre olsun.

Sene semân ve semânîn ve elf(1088) Muharremü'l-harâmın on dördüncü günü şârih-i müşârûn-ileyhin kalem-i 'anberîn-rakamlarıyla tamâm olup Edirne'de hâk-i pây-ı sadr-ı a'zama arz olunmuş. Pây-ı hâb-âlûd-ı kümeyt-i kilik bu mahalle bî-cân u bî-tüvân erişdi. Li'llahi'l-hamd li zâti mecma'-ı Kâmi Efendi rahmetüllahi ta'âlâ ve li men kâle.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:241-253, ELAZIĞ-1999

ATATÜRK'ÜN TÜRK GENÇLİĞİNE BAKIŞI

Doç. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK *

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti Devleti yıllardır çok yönlü dış ve iç saldırılara maruz kalmaktadır. Toplumunu sindirip, devleti parçalamaya yönelik yıkıcı ve bölücü faaliyetler, özellikle milletimizin gözbebeği olan Türk gençliğini hedef almaktadır.

Çeşitli yabancı ideolojiler, Türk gençliğinin bağlı olduğu değerleri yıpratarak, bir adım ilerisinde Türk Cumhuriyeti Devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ü yıpratmak istemektedirler. Bu cümleden olmak üzere Atatürk ilke ve İnkılaplarını oluşturan; Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, İnkılapçılık ve Lâiklik ilkeleri Türk gençliğine değişik olarak anlatılarak, Atatürk yıpratılmak istenmektedir.

Bu incelememizde ,Türk Devletinin Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün çeşitli yönleriyle Türk gençliğine tanıtılması amaçlanmıştır. Bu noktadan hareketle, 1919-1938 yılları arasında Mustafa Kemal Atatürk'ün faaliyetleri ve özellikle de fikirleri ile çeşitli sahalardaki uygulamaları ele alınarak, O'nun Türk gençliğinden ne beklediği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Türk Gençliği, Türk , Atatürk İlkeleri,Türkiye Cumhuriyeti Devleti.

ATATÜRK'S THOUGHTS ABOUT TURKISH YOUTH SUMMARY

Turkish Republic State has been subjected to external and internal attacks in many respects for many years. Destructive and dividing actions whose aims are to assimilate the society and shatter the state purpose on especially Turkish Youth who are the apple of our nation's eye.

Different foreign ideologies want to wear out Mustafa Kemal Atatürk, who is founder of Turkish Republic State, by wearing out some values which Turkish youth depend on. Therefor, Atatürk is wanted to be worn out by explaining republicanism nationalism, populism, statism, revolutionism and secularism which constitute Atatürk's principle and revolutions to Turkish Youth in a wrong way.

In this study, that Mustafa Kemal Atatürk who is the founder of Turkish State is introduced to Turkish Youth is aimed. His expectations from Turkish Youth are tired to explain by examining Mustafa Kemal Atatürk's actions and especially ideas between 1919-1938.

Key Words: Atatürk, Turkish Youth, Turk, Atatürk's Principles, Turkish Republic State.

* Fırat Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

Atatürk, 29 Ekim 1923 tarihinde, Cumhuriyet'in ilanı ile Türk Devletinin ilk Cumhurbaşkanı olarak, TBMM.'de yaptığı teşekkür konuşmasında;

"Türkiye Cumhuriyeti mutlu, başarılı ve muzaffer olacaktır" derken, Türk Gençliğine olan sonsuz güvenini belirtmek istemiştir. Nitekim Büyük Atatürk, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında 6 günde 6 şar saatten toplam 36 saat 33 dakika, o zamanki Parti Kurultayında okuduğu Büyük Nutuk'una şöyle başlamıştır:

"Geleceğe yönelen önlemler hakkında fikirlerimizi söylemeden önce, geçmişe ait olan olaylar hakkında bilgi vermek ve yıllardan beri süregelen davranış ve yönetimimizin milletimize hesabı vermek olduğuna inanıyorum"¹ demiş ve sonunu şöyle bağlamıştır.

"Sizi günlerce meşgul eden uzun ve detaylı konuşmam, en sonunda geçmişte kalmış bir dönemin hikayesidir. Bunda milletimin ve gelecekteki evlatlarımızın dikkatini çekebilecek bazı noktaları belirtebilmiş isem, kendimi mutlu sayacağım. Bu sözlerimle, millî hayatı sona ermiş sayıları büyük bir milletin bağımsızlığını nasıl kazandığını ve bilim ve tekniğin en son esaslarına dayalı, millî ve modern bir devleti nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım. Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen millî felaketlerden alınan derslerin ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir.

Bu sonu Türk Gençliğine emanet ediyorum,

Ey Türk Gençliği,

Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini sonsuza kadar korumak ve savunmaktır. Muhtaç olduğun kuvvet damarlarındaki asil kanda mevcuttur".

Bu sözleri ile özellikler idarî alanda en büyük eseri Türk Cumhuriyetini, milletimizin göz bebeği ve istikbali Türk gençliğine bırakmıştır. Keza "Ey yükselen yeni nesil istikbal sizsiniz. Cumhuriyeti biz kurduk, Onu yükseltecek ve sürdüreceksiniz", diyerek Türk Gençliğine ne kadar güvendiğini ortaya koymuştur².

Atatürk gençlere ve gençliğe büyük bir önem vermiş, Büyük nutkunda olduğu gibi, diğer konuşmalarında da sık sık onlardan söz etmiş, geleceği onlarda görmüş, Türkiye'yi onlara emanet etmiştir. Toplum içinden hep onları seçmiş, onlara yol göstermiş yararlı davranışlarında onları tebrik etmiş ve takdir etmiştir.

¹ M. Kemal ATATÜRK; **Nutuk, C.I.**, İstanbul, 1981, s.III-IV ve s.1-2. Ayrıca bakınız Akil AKSAN; **Atatürk Der ki**, Ankara, 1980, s.99.

² M. Kemal ATATÜRK; **Nutuk, C.I.**, İstanbul, 1981, s.897-898.

1

Gençlik ömrün baharıdır. Zindelik ve gücün, heyecan ile cesaretin sembolüdür. Zorlukları, engelleri yenmek için zindelik ve güce, yeni ülkü ve hedeflere yönelmek için de heyecan ve cesarete ihtiyaç vardır. Bundan dolayı yalnız bugünün değil yarınların da nurlanması için sürekli çalışmak çarpık ve sapık saplantılar batağından kaçınmak... İşte Atatürk gençliği budur.

Atatürk 1924'lerde gençliğe şöyle diyordu. "Cesaretimizi takviye ve devam ettiren sizlersiniz. Siz almakta olduğunuz eğitim ve kültür ile insanlık meziyetlerinin, vatan sevgisinin fikir hürriyetlerinin sembolü olacaksınız"³.

Atatürk millete ve milletin gençlerine güvenmiştir. O'nun şahit olduğu bazı hadiseler de bu güvenin doğmasında etkili olmuştur. Atatürk, I. Dünya savaşında bizim için hazin olan mitinglerini dikkatle izlemekteydi. Bunların en muhteşemlerinden birisi 6 Kasım 1919 tarihinde Sultan Ahmet Meydanında yapılmıştır. Sivas Kongresinin sıkıntılı günlerinden birinde (8 Eylül 1919) Hikmet adlı bir tıbbiyeli genç, Mustafa Kemal'e şunları söylüyordu. "Paşam delegesi bulunduğum Tıbbiyeliler, beni buraya bağımsızlık davamızı başarmak yolundaki çalışmaya katılmak üzere gönderdiler. Amerikan mandasını kabul edemeyiz, varsa bunları her kim olursa olsun şiddetle redderiz ve kınarız. Olması mümkün değil ama. Manda fikrini siz kabul ederseniz, sizi de redderiz. Mustafa Kemal'i vatan kurtarıcısı değil, batırıcısı olarak adlandır, ve lanetleriz"⁴.

Atatürk gençlerin kendisine olan güveninin boşa çıkarmamış ve bu aziz vatani düşman istilasından kurtardığı gibi, hiç bir devletin boyundurluğu altına sokmamıştır. Kurduğu devleti ise Türk gençliğine emanet etmiştir. O'nun Türk Gençliğine hitaben irad ettiği Gençliğe hitabe, hitabet sanatımızın en değerli örneklerinden biri olup, her cümlesi ile bir belagat örneğidir. Hitabetinin bütünü, sanki sonunda yer aldığı Büyük Nutkun, 167 kelime ile ifadesidir.

Yazılı belgelere göre tarihimize ilk defa Göktürk hükümdarı Bilge Kağan Türk Milletinin niçin yanıldığını, özünden niye ayrıldığını sormuştur. Bu soruyu 1200 yıl sonra Atatürk şöyle cevap vermiştir: "Bizim milletimiz, milliyetini tanıyamamasının çok acısını çekti. Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki çeşitli kavimler, hep milli akidelere sarılarak milliyet düşüncesinin kuvveti ile kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık, Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak, evvela bizim kendi benliğimize ve milletimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen, bütün

³ **Atatürk Diyor ki**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1980, s.87. Ayrıca bkz. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1961, s.182.

⁴ Şerafettin TURAN; "Gençlik ve Millî Kültür", **Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri**, Sivas, 1985, s.253-254.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1999 9(1)

davranışlarımızda göstermemiz gerekir⁵, diyor ve bu sözlerine "Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça, büyük işler başarmak için kendinde kuvvet bulacaktır" sözlerini ekliyordu⁶.

Bu sözlerde, güçlü geleceği kurmanın, geçmişi bilmekten geçen bir sahne olmakla gerçekleşebileceğine dair samimi bir inanç vardır. Gençlik eğitiminin, geçmişi öğrenmekle başlamasına dair mantıklı bir ikaz söz konusudur. Bu sözler, gönül okşayan tavsiyeler değil, yol gösteren taş gibi kaskatı eğitim politikası direktifleridir.

Atatürk, Türk istikbalinin temelini, Türk Gençliğinde bulurken, onların hayat mücadelesinde dikkat etmeleri gereken hususları ise şöyle açıklamıştır: "Muhterem gençler, hayat bir mücadeleden ibarettir. Bundan dolayı hayatta yalnız iki şey vardır: Galip olmak, mağlup olmak. Size Türk gençliğine terk ve tevdi ettiğimiz vedia-ı vicaniyye yalnız ve daima galip olmaktır ve eminim daima galip olacaksınız. Milletın esbab ve şarait-i teallisi için yapılacak şeylerde atılacak adımlarda katıyyen tereddüt etmeyin. Milleti o merhaleye götürmek için dikilecek engellere hep birlikte mani olacağız. Bunun için dimağlarınıza, mühimmatınıza, icabederse bileklerinize, bacaklarınıza müracaat edecek, fakat neticede mutlaka ve mutlaka o gayeye varacağız"⁷.

Atatürk'ün Türk istikbalini emanet ettiği ve bu kadar güvendiği Türk gençliğinin yetişmesinde ise aile ve devlete büyük görevler düşmekteydi. Nitekim Atatürk bu hususu bir konuşmasında şöyle ifade etmiştir. "Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize görecekları tahsilin hududu ne olursa olsun, en evvel ve herşeyden evvel Türkiye'nin istikbaline ve milli gelenelerine düşman olan unsurlarla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. Böyle hislere donatılmayan toplumlara hayat hakkı yoktur"⁸.

Aileden sonra görev devlete, yani onun eğitici, öğreticilerine ve hocalarına düşmektedir. Aile kucagında verilen eğitim sırasında ve ilkokuldan başlayarak, üniversiteyi bitirinceye kadar Atatürk'ün gençlere aşlamaya çalıştığı eğitim-öğretim sisteminin iki ana grupta toplamak mümkündür. Manevi eğitim-öğretim, maddi eğitim-öğretim, Atatürk bunların her ikisine de gereken önemi vermiş ve her defasında ikisini de beraberce açıklamış, gençlerin hem bedenine hem de ruhuna hitabetmiştir. Böylece onlara bilgi sahibi olmayı, ilim, fen ve teknolojide çağdaş devletler seviyesine çıkmayı, hatta onları geçmeyi hararetle tavsiye ederken, diğer yandan da, dini eğitim-öğretime, milli seciyeye, milli geleneklere, Türklük duygusuna, ülkü ve ülke birliğine, milli birlik ve beraberliğe önem vermiştir. Bir taraftan onları spora, sosyal, kültürel faaliyetlere teşvik ederken, diğer taraftan da onların hünerli, becerili yükselme duygusu içinde

⁵ Enver Ziya KARAL, *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara, 1969, s.139 ve 146.

⁶ Ayşe Afet İNAN; "Kurtuluş Savaşı'nın Bazı Belgeleri ve Atatürk'ün İnkılap Prensipleri", *Belleten*, C.XXXII, Ankara, 1968, s.128; Mustafa BAYDAR; *Atatürk Diyor ki*, Varlık Yay. İstanbul, s.34.

⁷ M. Kemal ATATÜRK; Tarsus Gençlik Yurdundaki Nutuk, 18 Mart 1923. Nakleden: Azmi SÜSLÜ; *Atatürk ve Gençlik*, Ankara, 1986, s.5. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.133.

⁸ Enver Ziya KARAL, *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara, 1969, s.78. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.17.

1

olmalarını arzu etmiştir. Bir taraftan onlara millet, vatan aşkını aşılarken, ülkeyi dört bir taraftan saran, hatta, uzaklardan bile onun varlığını parçalamaya çalışan ve dün olduğu gibi bugün de ülke içine sızan düşmanı iyi tanımayı, onları kendi silahlarıyla tesirsiz hale getirmeyi, uluslararası platformda her genci bütün bu duyguları savunabilecek seviyeye getirmeyi planlamıştır. Yakın komşularımızın haris emellerine dikkati çekerken, Komünizmi, Faşizmi en tehlikeli düşman saymış, siyonizmi reddetmiş, Avrupa gibi Amerika'nın siyasi, ekonomik ve askeri tahakkümüne, mandasına, liderlik iddialarına asla mücadele etmemiştir.

Atatürk, gençliğe verdiği öneme binaen, onun iyi bir şekilde eğitilmesini istemiştir ki, bunu şu sözlerinde açıkça görmek mümkündür.

Öğretmenlere hitaben "Milletimizi yetiştirmek gibi mukaddes bir vazifeyi üzerine alan sizlerin, bu yolda her türlü müşkili yeneceğinden şüphem yoktur. Vazifeniz pek mühim ve hayatidir"⁹. Yine bir konuşmasında,

"Milli ahlakımız, medeni esaslara ve hür fikirlerle beslenmeli ve takviye olunmalıdır. Bu çok önemlidir. Bir millet irfan ordusuna sahip olmadıkça, savaş meydanlarında ne kadar parlak zaferler elde ederse etsin, o zaferlerin devamlı olması ancak irfan ordusu ile mümkündür"¹⁰.

Atatürk 1938 yılında hastalanmış ve o sene Cumhuriyet bayramı törenlerine katılamamıştır. Fakat Dolmabahçe Sarayı önünden vapurla geçen gençlerin sevgi gösterilerini heyecanla izlemiş ve onları selamlamıştır. Zira onlar Atatürk ilke ve inkılaplarının asıl bekçileri olarak, Atatürk'ün gözünde ayrı bir değere sahiptir. "Beni görmek demek mutlaka yüzümü görmek demek değildir. Benim fikirlerim, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız, bu yeterlidir". "Ben manevi miras olarak, değişmez hüküm, hiçbir doğma, hiçbir donmuş kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım bilim ve akıldır. Benim Türk Milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadır. Benden sonra gelenler, bu temel mihver üzerine akıl ve bilimin rehberliğini kabul ederlerse, manevi mirasçılarım onlar olurlar", diyen Mustafa Kemal, Türk gençliğinin takip etmesi gereken yolu açıkça göstermiştir¹¹.

Atatürk, Türk gençliğine, Türk Gençliği de Atatürk'e güvenmiştir. Yukarıda Sivas Kongresi sırasında, Tıbbiyeli bir gencin Atatürk'e söylediklerine yer vermiştik. İşte bu gençlik temsilcisine vermiş olduğu cevap Atatürk'ü gençliğin gözünde

⁹ **Atatürk'ün Özdeyişleri**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, s.14. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.172.

¹⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.164.

¹¹ Enver Ziya KARAL, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1969, s.181. Ayrıca bkz. İbrahim KAFESOĞLU, Mehmet SARAY; **Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Temeller**, s.59.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1999 9(1)

ölümsüzleştirmiştir ki, bu cevap şöyledir: "Evlat, müsterih ol. Gençlikle övünüyorum ve gençliğe güveniyorum. Biz azınlıkta kalsak dahi, mandayı kabul etmeyeceğiz. Parolamız tektir ve değişmez: Ya İstiklal ya ölüm". Daha sonra arkadaşlarına "Arkadaşlar gençliğe bakın. Türk milli yapısındaki soylu kanın ifadesine dikkat edin" diyerek, bu hadiseyi anlatmıştır. İşte dün olduğu gibi, bugününün gençliği de, Atatürk'ün manevi mirasçıları olarak, Milli mücadele ruhunu devam ettirecekler ve tam bağımsızlıktan asla taviz vermeyeceklerdir¹².

Yine O'nun gençliğe olan büyük ümit ve güvenine dönelim:

"Gençler, vatanın bütün ümit ve istikbali size, genç nesillerin ve enerjisine bağlanmıştır. Başımıza neler örülmek istendiği ve nasıl mukavemet ettiğimiz ve daha doğrusu milletin arzu ve emellerine uyarak ve onun yardımıyla nasıl çalıştığımız görülmeli ve gelecek kuşaklar için ibret ve uyanıklığı gerektirmektedir. Zaten her şey unutulur. Fakat bir herşeyi gençliğe bırakacağız, o gençlik ki, hiçbir şey unutmayacaktır, geleceğin ışık saçan çiçekleri onlardır. Bütün ümidim gençliktedir"¹³.

Milli Mücadelenin daha başlarında, 1918 yılının boz bulanık kasvetli havasında duyulan şu büyük ümit ifadesinden de etkilenmemek elde değildir. Atatürk bu konuşmasında şöyle demektedir. "Her şeye rağmen muhakkak bir nura doğru yürümekteyiz. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, aziz memleket ve milletimin hakkındaki sonsuz sevgim değil, bugünün karanlıkları ahlaksızlıkları, şarlatanlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ışık sermeye ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümdür"¹⁴.

Büyük komutan bir yol sonra büyük mücadeleye başladığında ise bütün zamanlara teşmil olacak şu uyarıda bulunuyordu". Gençler için vatani işlerde ölmek söz konusu olabilir. Lakin korkmak asla"¹⁵.

Geleceğe, Karadeniz'den berekete gebe tohumlar atıp, Akdeniz'de zaferin altın yaprakları yıkandıktan sonra, ümit köprüsü ile bağlandığı Türk gençliğine şöyle hitap ediyordu : "Siz genç arkadaşlar, yorulmadan beni takibe söz vermişsiniz. İşte ben bilhassa su sözden duygulandım. Benim sizden istediğim şey, yorulmamak değil, yorulduğunuz zaman dahi, durmadan yürümek, yorulduğumuz dakikada da dinlenmeden beni takip etmektir". Sizler, yeni Türkiye'nin genç evlatları, yorulsanız dahi beni takip edeceksiniz. Dinlenmek üzere yürümeğe karar verenler asla yorulmazlar. Türk gençliği gayeye bizim yüksek idealimize durmadan yorulmadan yürüyecektir"¹⁶.

¹² Şerafettin TURAN; "Gençlik ve Millî Kültür", **Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri**, Sivas, 1985, s.256.

¹³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.182.

¹⁴ Enver Ziya KARAL, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1969, s.92-96.

¹⁵ **Atatürk Diyor ki**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1980, s.88.

¹⁶ Enver Ziya KARAL, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1969, s.94.

1

Atatürk gençlerin yetişmelerinde maddî eğitimin yanı sıra manevî eğitime de büyük önem vermiştir. Oysa Atatürkçülüğün en çok istismar edilen konularından biri de, din konusudur. Yapılan yeniliklerin, inkılapların ruhunu ve espirisini anlamadan, Atatürk'ü dinsizlikte itham edenler olduğu gibi, okuduğu birkaç hutbe ve söylediği birkaç görüşe dayanarak onu bir din adamıymış gibi göstermek isteyenlerde yok değildir. Dolayısıyla bu gibi ortaya atılan yanlış, fikirler şimdiki gençlik arasında da yanlış değerlendirmelere yol açmaktadır. Oysa her konuda olduğu gibi, bu konuda da Atatürk'ün fikirlerini açıklayabilmek için bizzat O'nun bu mesele hakkında ne söylemiş olduğuna bakmak icap etmektedir. Bu sebeple bütün bu spekülasyonları bir tarafa bırakıp, yorum yapmadan O'nun görüşlerini vermekle yetineceğiz.

"Efendiler, Tanrı birdir ve büyüktür. Kur'an bir kitab-ı ekmeldir. Cenab-ı Peygamber hatemül'enbiyadır" (Nutuk)¹⁷.

"Bizim dinimiz akla en uygun ve en tabii bir dindir ve ancak bundan dolaydırki, son din olmuştur. Bir dinin tabii olması için akla fenne ilme ve mantığa uyması lazımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uyar. Bizin dinimiz, milletimize aşağılık, miskin ve hor görülmeği tavsiye etmez. Aksine Allah da, Peygamber de insanların ve milletlerin yücelik ve şereflerini muhafaza etmelerini emreder" (1923)¹⁸.

"Her sarıklıyı hoca sanmayın, hoca olmak sarıklı değil akılladır" (1923)¹⁹.

"Camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler itaat ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapmak lazım geldiğini düşünmek yani meşveret için yapılmıştır. Millet işlerinde her ferdin zihni başlıbaşına faaliyette bulunmak elzemdir. Türk milleti dindar olmalıdır. Yani bütün sadeliğiyle dindar olmalıdır, demek istiyorum. Dinime, bizzat, hakikate nasıl inanıyorsam öyle inanıyorum" (1923)²⁰.

"Allah'ın emri çok çalışmaktır. İtiraf ederim ki, düşmanlarımız çok çalışıyor. Biz de onlardan ziyade çalışmaya mecburuz. Çalışmak demek, boşuna yorulmak, terlemek değildir. Zamanın icaplarına göre ilim ve fen ve her türlü medeniyet buluşlarından azami derecede istifade etmek zaruretidir. Hepimiz itirafa mecburuz ki, bu husustaki hatalarımız çok büyüktür" (1923).

"Bilhassa bizim dinimiz için herkesin elinde bir ölçü vardır. Bu ölçü ile hangi şeyin bu dine uygun olup, olmadığını kolayca takdir edebilirsiniz. Hangi şeyki akla

¹⁷ Atatürk; Din ve Laiklik, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Neşriyatı**, İstanbul, 1968, s.104.

¹⁸ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.90.

¹⁹ Azmi SÜSLÜ; **Atatürk ve Gençlik**, Ankara, 1986, s.13.

²⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.94.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1999 9(1)

mantığa, halkın menfaatine uygundur. Biliniz ki, o bizim dinimize uygundur. Bir şey akıl ve mantığa milletin menfaatine uygunsam kimseye sormayın, o şey dinidir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın uyduğu bir din olmasaydı, mükemmel olmazdı, son din olamazdı"²¹.

"Türk milleti daha dindar olmalıdır. Yani bütün sadeliğiyle dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, bizzat hakikate nasıl inanıyorsam buna da öyle inanıyorum. Şuura muhalif terakkiye mani hiçbir şey ihtiva etmiyor. Halbuki Türkiye'ye istiklalini veren, bu Türk milleti içinde daha karışık, sunî, batıl itikatlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bunları benimsemiş olan cahiller, acizler, sırası gelince tenevvür edeceklerdir. Onlar ziyaya takarrub etmezlerse kendilerini mahv ve mahkum etmişler demektir. Onları kurtaracağız"²².

Atatürk Türk gençlerine çeşitli sahalarda yol gösterilen, büyük hedefler göstermiştir. Milliyetçilik ve Türklük konusunda söylemiş olduğu sözleri de yukarıda olduğu gibi, hiç bir yoruma tabii tutmadan vermek istiyoruz.

"Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve Türk Milliyetçiyiz. Cumhuriyetimizin mesnedi Türk topluluğudur. Bu topluluğun fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa, o topluma dayanan cumhuriyette o kadar kuvvetli olur" (1926)²³.

"Bize milliyetçi derler. Ama biz öyle milliyetçileriz ki, bizimle işbirliği eden bütün milletlere hürmet ve riayet ederiz. Onların milliyetlerinin kültür icatlarını tanırız. Bizim milliyetçiliğimiz her halde hodbince ve mağrurca bir milliyetçilik değildir" (1920)²⁴.

"Bizim milletimiz derin bir maziye sahiptir. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır" (1930)²⁵.

"Milliyetin çok bariz vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan herşeyden evvel ve mutlaka Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan, bir insan Türk kültürüne, toplumuna bağlılığı iddia ederse buna inanmak doğru olmaz"(1931)²⁶.

"Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu ve Trakyalı hep bir soyun evlatları ve aynı cevherin damarlarıdır" (1923)²⁷.

²¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.127.

²² Enver Ziya KARAL, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, 1969, s.70.

²³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri V, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1972, s.114.

²⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1961, s.101. Ayrıca bkz. Afet İNAN; Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, İstanbul, 1971, s.59.

²⁵ Ayşe Afet İNAN; "Kurtuluş Savaşı'nın Bazı Belgeleri ve Atatürk'ün İnkılap Prensipleri", **Bellekten, C.XXXII**, Ankara, 1968, s.128.

²⁶ Mustafa BAYDAR; **Atatürk Diyor ki**, Varlık Yay. İstanbul, s.44.

²⁷ Azmi SÜSLÜ; **Atatürk ve Gençlik**, Ankara, 1986, s.18.

1

"Büyük şeyleri yalnız büyük milletler yaparlar"²⁸.

"Benim yaradılışımda fevkalâde olan birşey varsa Türk olarak dünyaya gelmemdir"²⁹.

Atatürk'ün milliyetçiliğini yani vatan ve millet sevgisini en iyi aksettiren ifadeler, 1933'de söylediği "Onuncu Yıl Nutku"nda yer almaktadır.

"Türk milleti. Kurtuluş savaşına başladığımızın onbeşinci yılındayız. Bugün Cumhuriyetimizin onuncu yılını doldurduğumuz en büyük bayramdır. Kutlu olsun..." diye başlayan nutuk, "...Türk milleti ebediyete akıp giden her on senede bu büyük millet bayramını daha büyük şereflerle, saadetlerle huzur ve refah içinde kutlamamı dilerim. Ne mutlu Türküm diyene." şeklinde sona ermektedir³⁰

Bu konularda son olarak şunları da ilave etmek lazımdır. "Yurtta sulh, cihanda sulh" prensibini kabul etmesine³¹, batının ilmine fennine, teknolojisine açık olmasının rağmen Atatürk bütün hayatı boyunca her türlü yabancı ideolojiye, yabancı tahakkümüne yabancı mandasına, yabancı uşaklığına, yabancıların ülke üzerinde söz sahibi olmak istemelerine karşı çıkmıştır. Bunları "Her görüldüğü yerde, anında tepelemeyi" temel prensip olarak kabul etmiştir. O'nun bu konuda "Biz memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve bağımsızlığını kurtarmak için karar verdiğimiz zaman, kendi görüşümüze tabi bulunuyorduk ve kendi kuvvetimize dayanıyorduk. Hiçbir kimseden ders almadık, hiç kimsenin kandırıcı vaadlerine aldanarak işlere girişmedik" sözleri yukarıda ifade ettiğimiz sözleri doğrular mahiyettedir³².

Atatürk'e göre genç fikirli demek, doğruyu gören ve anlayan fikirli demektir. Milletın milli amaçlarının görüş noktası budur. Hepimiz buna uymak zorundayız Atatürk bu konudaki görüşünü şöyle ifade eder. "bizim milletimizin çok temiz kalpli, çok asil ruhlu, ilerlemeye çok yeteneklidir. Bu millet eğer bir defa karşısındakilerin samimiyetle kendilerine hizmet ettiğine inanırsa, her türlü hareketi derhal kabul etmeye hazırdır"³³.

²⁸ Afet İNAN; **Medeni Bilgiler**, Ankara, 1969. Nakleden: Akil AKSAN; **Atatürk Der ki**, Ankara, 1981, s.14.

²⁹ İbrahim KAFESOĞLU, Mehmet SARAY; **Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Temeller**, s.61-62.

³⁰ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.271-272.

³¹ **Atatürk Diyor ki**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1980, s.71.

³² **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C.I**, T.B.M.M. Basımevi, Ankara, 1980, s.334. Ayrıca bkz. Enver Ziya KARAL, **Atatürk'ten Düşünceler**, Ankara, 1980, s.131-132; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1961, s.51-52.

³³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.207.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1999 9(1)

Bunun için gençlerin, her şeyden önce, millete güven vermesi gerekir. Bunun için idealimizi açıkça ifade etmeliyiz. Onu imanla duymalı, onu sabırlı bir şekilde taip etmeliyiz. Kişisel çıkar, duygularımızdan bencil isteklerimizden arınmayı, ancak böyle canlı, alevli ideal sayesinde başaracağız. Bir milletin namuslu bir varlık ve saygın mevkii olması için o milletin yalnız bilgili, teknik bilgi sahibi olması yeterli değildir. Her bilimin her şeyin üstünde bir özelliğe sahip olması lazımdır ki, o da milletin belirli ve olumlu bir karaktere sahip olmasıdır. Böyle bir karaktere sahip olmayan kişiler ve böyle kişilerden meydana gelen milletler, hiç bir zaman gerçek bir devlet kuramazlar". Zira, "Cumhuriyet ilmen, fikren, bedenen kuvvetli ve yüksek karakterli muhafızlar ister", çünkü, Atatürk, "Gençler geleceğe güvenimizi güçlendiren ve sürdüren sizsiniz"³⁴ demiştir.

Atatürk ve gençlik konusunu işlemeye çalışırken, son olarak, O'nun spor hakkındaki görüşlerine de yer vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bilindiği gibi spor, sadece bedeni geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda zekayı, beceri ve hüneri artırmaktadır. Yapanın sosyal yönünü de güçlendiren ve kendisine güven kazanmasını sağlayan spor, dün olduğu gibi bugün de siyasi, milli hatta kültürel propaganda vasıtasıdır. Devletlerin önemli yarış sahalarından biridir. Bugün "sporda geri olan milletler az gelişmiş milletlerdendir" kanaati hakimdir. Çünkü kalkınma sadece bir veya bir kaç sahada değil, her sahada değerlendirilmektedir. Şimdi bu konuda Atatürk'ün neler düşündüğünü gözden geçirelim:

"Dünyada spor hayatı, spor alemi çok mühimdir. Bu kadar mühim olan spor hayatı, bizim için daha mühimdir. Çünkü ırk meselesidir. Irkın düzeltilmesi ve gelişmesi meselesidir" (1926)³⁵. Mustafa Kemal bu önemli meseleyi bütün bir millet olarak benimsememiz gerektiğini söylemiştir. "Muvaffak olmak için her türlü yardımdan ziyade milletçe sporun mahiyeti kıymeti anlaşılmalı ve ona kalpten sevgi göstermek, onu vatani vazife saymak lazımdır"³⁶, Spora sevgi ile yaklaşmak ve vatan görevi saymak gerektiğini belirten Atatürk'ün bu talimatı yerine getirilseydi, herhalde bugün milletçe sızlandığımız, spordaki başarısızlığımız gündemde olmazdı. Atatürk, spor faaliyetlerini, "Türk gençliğinin milli terbiyesinin ana unsurlarından saymak lazım geldiğini"³⁷ her zaman söylemiştir.

"Türk milleti anadan doğma sportmendir. Henüz yürümeğe başlayan köy çocuklarını bile harman yerlerinde güreşirken görürsünüz. Ata çok ve en iyi binen yalnız Türk erkekleri değildir. Türk kadını da bu işi bilir. Benim en sevdiğim güreş serbest güreştir. Hangi Türk askerini köylüsünü isterseniz soyup, mindere çıkarırsanız,

³⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.182. Ayrıca bkz. Enver Ziya KARAL, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, 1969, s.96-97.

³⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.245.

³⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1959, s.244.

³⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, T.İ.T. Ens. Yayınları, Ankara, 1961, s.402.

1

dik omuzları iyi kusursuz teşekkül etmiş adaleleri, keskin yüz çizgileri yanık tatlı renkleri kafa yapıları insanın ruhuna itimat ve neşe veren bir eser olarak canlanır"³⁸.

Atatürk sporcu denilince, çoğu gibi güçlü atletik insanları kabul etmez. O'na göre sporcu, "Yalnız beden kabiliyetinin bir üstünlüğü sayılmaz, idrak ve zeka, ahlak da bu işe yardım eder. Zeka ve kavrayışı kısa olan kuvvetliler, zeka ve kavrayışı yerinde olan az kuvvetliler başa çıkamazlar. Ben sporcunun zeki, çevik aynı zamanda ahlaklısını severim"³⁹.

Kurtdereli Mehmet Pehlivan'ın "Ben her güreşte arkamda Türk milletinin bulunduğunu ve millet şerefini düşünürüm" sözü üzerine, Ulu önderin şu satırları yazdığını görüyoruz. "Ben dediğini en az yaptıkların Onun için senin bu değerli sözünü Türk sporcularına bir meslek prensibi olarak kaydediyorum. Bununla senden ve sözlerinden ne kadar çok memnun olduğumu anlarsın"⁴⁰.

Atatürk'ün gençlik anlayışını sadece nüfus cüzdanlarında küçük yaşlarda görünenele sınırlandırmamak gerekir. O'nun anladığı gençlik mefhumu, inkılap ve ilkeleri cumhuriyeti yaşatıp, yüceltecek olan enerjiyi kendinde bulanlarda bağlantılıdır. Özlediği istediği gençlik; Türk milletinin bekası için alın teri göz nuru dökenlerdir.

SONUÇ

Atatürk, Türk milletinin asırlar sonra yetiştirdiği ve ona yeniden hayatiyet veren büyük bir liderdir. Büyük devlet adamı, diplomasi ustası ve büyük bir askerdir. Yetmişmiş olduğu dönemde milletinin içerisinde olduğu durumu görmüş ve buna seyirci kalmamış, kendisine ihtiyaç duyulduğu sırada arkasına milletini de alarak büyük işler başarmıştır. Atatürk'ün gerek İstiklal harbinden başarıyla çıkması ve gerekse İstiklal harbi sonrası yaptığı inkılaplarla Türk milletine yeni bir çehre verirken ulaştığı başarının sırrı, onun milletini iyi tanmasının yanı sıra Bu büyük milletin yani Türk milletinin tarihini iyi bilmesinden kaynaklanmıştır.

Atatürk yapmış olduğu bütün işlerin temelini Türk tarihinde bulmuştur. Bu sebeple milletçe benimsenmiş ve yeni Türk devletine, bizzat Türk milleti sahip çıkmıştır. Ancak bu devletin yaşaması için en gerekli olan tedbir, gençliğin eğitilmesi ve onlara gerekli bilincin verilmesi meselesi olduğunu bizzat Atatürk, kendisi tespit etmiştir. Bu sebeple kurduğu cumhuriyeti Türk gençliğine emanet ederken, onlara

³⁸ Azmi SÜSLÜ; **Atatürk ve Gençlik**, Ankara, 1986, s.21.

³⁹ Azmi SÜSLÜ; **Atatürk ve Gençlik**, Ankara, 1986, s.20-21.

⁴⁰ A. Afet İNAN; **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası Yay., 1968, s.167.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 1999 9(1)

dikkat etmeleri gereken hususları her fırsatta hatırlatmış ve onları uyarmıştır. Gençliğin iyi yetişmesi için, devlette üzerine düşen diğer unsurları bu doğrultuda hazırlamıştır. Atatürk'ün gayet iyi bir şekilde tespit etmiş olduğu gibi, Türk milletini birlik ve beraberlik içerisinde olduğu sürece hiç bir güç altedemeyecektir. Yıkıcılığa, bölücülüğe, partizanlığa ideolojilere kapımızı kapattığımız müddetçe her türlü tehlike yok olacaktır. Bu ise gençliğin iyi yetiştirilmesi ile mümkündür.

Atatürk'ün bu konudaki büyük hassasiyetine rağmen, Türk milleti O'nun ölümünden sonra acılı günler geçirmiştir. Bunun başlıca sebebi ise Mustafa Kemal Atatürk'ün gerçek madana Türk gençliğine tanıtılmasından kaynaklanmış ve böyle yetişen bir gençlik arasından, O'nu burjuva olarak nitelendiren gençler de çıkmıştır. Buna ilave olarak çınlayan sesleri, coşkun heyecanları, inleyen vicdanları ile milli ve kutsal emanetlerimize, Atatürk'e ve onun fikirlerine sahip çıkmaları beklenenlerin arasından biz zat ona düşman olanlar yetişmiştir. Kendi kültürüne, diline, medeniyetine kayıtsız şartsız yabancı kalmış olan böyle bir gençliğin Atatürk'ü anlamamasını normal karşılamak, ancak onları böyle yetiştirenleri ayıplamak gerekir.

Türk Gençliği kendisine has kültür değerlerini bilmediği, onlar üzerinde kafa yormadığı, onların milli varlık bakımından taşıdıkları değeri ölçmediği için pek çok şey kaybetmiştir. Bir millet kendisini hiçe sayarak yabancıların manevi kölesi olursa, en geç maddi kölesi de olur, hikmetin esası ferdin ve milletin kendi kendisini bilmesidir. Milli şuur kendi milletinin varlığını tanımak ve bilmek demektir. Ancak hemen belirlemek gerekir ki, böyle bir nesil yetişmiştir ve sayıları her geçen gün artmaktadır. Bu nesile onun büyük önderi Mustafa Kemal gerçek manada öğretecek olursa bu gençlik Mustafa Kemal'in de ifade ettiği gibi büyük işler yapacaktır ki, bundan hiç bir kimsenin şüphesi olmaması gerekir. Bu milli şuur anlayışını realize ederek, Atatürk'ün fikir ve ülkü yönleri eğitim ve öğretim kurumları başta olmak üzere selahiyetli ve vazifeli kuruluşlarca kitlelere öğretilmelidir.

Türk gençliğinin en önde gelen vazifesi demokrasi fikrini ruhuna ve vicdanına yerleştirmek, ve Atatürk'ün kendilerine emanet ettiği laik Türkiye Cumhuriyetini korumak ve bununla da kalmayıp, devamlı ileriye götürmek olmalıdır. Atatürk'ün fikirleri ve gençlerden beklediği şeyler gençler tarafından öğrenilmeli ve Türk gençliği üzerine düşen vazifeyi bilmelidir. Türk genci asıl milletinden aldığı güçle her güçlüğü yenecek, güçtedir. Atatürk'ün ifadesiyle, "Bizim hiçbir şeye ihtiyacımız yoktur, yalnız bir şeye ihtiyacımız vardır o da çalışmaktır".

KAYNAKLAR

ATATÜRK, M.Kemal; Nutuk, I-II-III, İstanbul, 1982.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri : I-III. Ankara. 1981.

1

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V. Haz: Sadi Barak-Utkan Kocatürk, Ankara. 1972.

Atatürkçülük, I. Kitap, Genelkurmay Yay. Ankara. 1982.

AYTAÇ, Kemal; Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar, Ankara, 1984.

GÖYÜNÇ, Nejat; "Atatürk'ün Eğitim Hakkındaki Görüşleri", Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, Ayrı Basım, Kayseri, 1982. s.37-40.

GÖYÜNÇ, Nejat; Atatürk ve Milli Mücadele, İstanbul, 1984.

MÜDERRİSOĞLU KAFESOĞLU, İbrahim-SARAY, Mehmet; Atatürk İlkelerinin Dayandığı Tarihi Temeller, İstanbul, 1983.

KARAL, Enver Ziya; "Atatürk'ün Tarih Tezi", Atatürk Hakkında Konferanslar, Ankara, 1946.

KARAL, Enver Ziya; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ankara, 1981.

KODAMAN, Bayram; "Atatürk Milli Mücadele ve Yeniden Yapılanma", Atatürk'e Armağan, Samsun, 1988, s.29,38.

ORHONLU, Cengiz; "Atatürk ve Tarih Görüşü", Türk Kültürü, Ankara, 1967, C. VI. Sayı: 61.

TURAN, Şerafettin; "Atatürk ve Ulusal Kültür", Atatürk'ün Düşünce Uygulamalarının Evrensel Boyutları, Ayrı Basım, Ankara, 1983, s.325-366.

TURAN, Şerafettin; "Gençlik ve Milli Kültür", Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyomu Bildirileri, Sivas, 1985, s. 253-256.



Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi “Fırat
Universty Journal of Social Science” Cilt: 9 Sayı : 1,
Sayfa:255-280, ELAZIĞ-1999

CUMHURİYET SONRASI ELAZIĞ'DA TARIM-TİCARET VE SANAYİ (1923-1938)

Doç.Dr.İbrahim YILMAZÇELİK*

ÖZET

Medeniyet tarihi, bir milletin bütün kurum ve meselelerini inceler. Ekonomik durum ise bunların sadece bir bölümüdür. Ekonomi, her dönemde kavimlerin maddî hayatının gözle görünen eserlerinin meydana getirir. Üretim, endüstri, yol ve nakil araçlarıyla, tüketimde ticarete ulaşan mallar ve ürünler, tarihi bir devrin eserleri olarak inceleme konusu olurlar.

Bu bakımdan belirli bir devrin ekonomisi incelenirken, o devirde tarımda doğal üretim usulleri, endüstri çalışmaları, yollar ve nakil araçlarının durumları ve gelişimi ve devletin mali durumu üzerinde önemle durulan konulardır.

Bu incelememizde Doğu Anadolu bölgesinin önemli bir merkezi olan Elazığ'ın 1923-1938 yılları arasındaki ekonomik gelişimi üzerinde durulmuş ve ülkenin genel durumu gözönünde bulundurularak bazı karşılaştırmalar yapılmıştır.

Elazığ'ın 1923-1938 yılları arasındaki yani Atatürk dönemindeki ekonomik alandaki durumu incelerken, daha önceki durumu da ele alınmış, tarım-ticaret ve sanayi alanındaki gelişmeler tesbit edilmiştir

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Atatürk Dönemi, Doğu Anadolu, Harput, Ekonomi.

AFTER REPUBLIC, AGRICULTURE-COMMERCE AND INDUSTRY IN ELAZIĞ (1923-1938)

SUMMARY

History of civilization examines all institutions and problems of a nation. Economic situation is only a part of them. Economy brings into being visible works of materialistic life of ethnies. Production, industry, road and transport vechicles, goods which reach to commerce at

* Fırat Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,Öğretim Üyesi.

consumption and products become subject as works of a historical period.

Therefore, while economy of a definite period is being examined, natural production ways in that period, industry works, situation of road and transport vehicles and economy of the state are taken into consideration.

In this study, it was focused on economic development between 1923-1938 of Elazığ which was an important centre of East Anatolian Region and some comparisons were done by being thought of general conditions of country.

While Elazığ's economic situation which is between 1923-1938 -that is Atatürk's period- was examining, developments on agriculture, commerce and industry area were confirmed.

Key Words: Elazığ, Atatürk's Period, East Anatolian, Harput, Economy.

Medeniyet tarihi, bir milletin bütün kurum ve meselelerini inceler. Ekonomik durum ise, bunların başlıca bir bölümüdür. Ekonomi, her devirde kavimlerin maddî hayatının gözle görünen eserlerini meydana getirir. Üretim, endüstri, yol ve nakil araçlarıyla tüketimde ticarete ulaşan mallar ve ürünler, tarihî bir devrin eserleri olarak inceleme konusu olur.

Bu bakımdan belirli bir devrin ekonomisi incelenirken, o devirde tarımda doğal üretim usulleri, mülkiyetin tanzimi, endüstri çalışmaları, yollar ve nakil araçlarının durumu ve gelişmesi, tüketim için alış verişin şekli ve karakteri ile devletin malî gücü önemle üzerinde durulan konulardır. Ayrıca her memlekette ve devirde ekonomi hayatı fizikî, etnik ve sosyal şartlara bağlıdır ve zaman içinde gelişmeler gösterir¹. Bu sebeplerle Fırat Havzası'nın önemli bir merkezi olan Elazığ'ın Cumhuriyet Dönemi'ndeki (1923-1938) sanayi ve ticaret hayatının aydınlatılması için, bu dönemlerde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun bilinmesi bir zaruret haline gelmektedir, dolayısıyla bu incelememizde ana hatlarıyla, bu konular üzerinde de durulacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, diğer alanlarda olduğu gibi ticaret ve sanayide de büyük bir hamle başlatılmıştır. Bu faaliyetlerin ülke genelinde iyi yürütülebilmesi için "Ticaret Borsaları" ile "Ticaret ve Sanayi Odaları" yeniden organize edilmiş ve ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Elazığ'da ise 1920'de Ticaret ve Sanayi Odası, 1936'da da Ticaret Borsası kurulmuştur. Ticaret ve sanayi alanındaki gelişmeleri izleyebilmek için diğer kayıtların yanısıra, özellikle 1923 tarihinden sonra bu kuruluşların kayıtları büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, bu kuruluşların kayıtları incelediğimiz dönemde, ülke geneli için bize

¹. A. İNAN; **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara-1972, s.:5.

önemli ipuçları vermesine rağmen 1923-1938 yılları arasında Elazığ için aynı şeyleri söyleyemiyoruz. Zira Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası 1920'de, Elazığ Ticaret Borsası 1936'da kurulmuş olmasına rağmen, bu kuruluşların adı geçen döneme ait kayıtları muhafaza edilmiş değildir. Dolayısıyla biz bu incelememizde, Elazığ'ın 1923-1938 yılları arasındaki tarım-ticaret ve sanayi alanlarında kaydettiği gelişimi, dönem hakkında bilgi veren diğer kaynaklardan istifade etmek suretiyle incelemeye çalışacağız.

1923-1938 yılları arası, yeni kurulan Türk Devleti'nin her sahada toparlanma dönemini teşkil etmiştir. Ticaret, tarım ve sanayi alanında kayda değer gelişmeler olmuştur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu dönemde Doğu Anadolu ve özellikle Elazığ için Sanayi denilince, akla tarıma dayalı sanayi gelmektedir. Bu sebeple 1923-1938 yılları arasında, Elazığ'da tarım alanında kaydedilen gelişmeler de konumuz içerisinde yer almaktadır.

Bugün için, Doğu Anadolu ve Fırat Havzası'nın önemli bir merkezi olan Elazığ'ın 1923-1938 yılları arasındaki tarım-ticaret ve sanayi alanındaki durumu, daha sonraki dönemlerde görülen gelişmeye temel teşkil ettiğinden, önemle üzerinde durulması gerektiği kanaatindeyiz.

I. 19. Yüzyıl Başlarından Türkiye Cumhuriyeti Dönemine Gelineye Kadar Türk Ekonomik Hayatının Kısa Bir Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti, asırlar süren uzun hükümlanlık dönemini sağlam temeller üzerine kurup, geliştirdiği müesseselerine borçludur. Gerek dünya siyaseti alanında meydana gelen değişiklikler ve gerekse ekonomik sahada ortaya çıkan gelişmelerle birlikte, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir gerileme içerisine girdiği bilinmektedir.

Osmanlılar, Ortadoğu ve Balkanlar'ı tamamiyle hakimiyetleri altına aldıktan sonra, doğu ile batı dünyası arasındaki ticaret yollarının kontrolünü de ellerine geçirmişler ve bu ticaretin devamını sağlamak gayesi ile ticaret yollarını geliştirerek, güvenli bir hale sokmuşlardır². Bu dönemden başlayarak, endüstrilerini ayakta tutabilmek için sanayinin ihtiyacı olan demir, çelik ve kalay gibi maddeleri ithal etmişler ve bu maddeleri elde edebilmek için bazı malî imtiyazlar vermişlerdir. Bu kapitülasyon politikası ekonomik çıkarlar yanında, politik çıkarlara da hizmet etmiş, ancak sanayi inkılabı ile birlikte, devletin siyasî ve ticarî politikaları da değişince, bu politika Osmanlılar aleyhine işlemeye başlamıştır.

². A. İ. BAĞİfi; *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara-1983, s.:101

19. Yüzyılda dünya genelinde meydana gelen iktisadî gelişmelerin büyük çoğunluğunu, sanayi inkılabı ve bu inkılabın sonrasındaki gelişmelere bağlamak gerekir. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, önde gelen Avrupa ülkeleri bir yanda mamul malları için pazarlar bulmaya, diğer yandan da bol ve ucuz gıda ve hammadde kaynakları sağlamaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla tarım sahasındaki mallarda uzmanlaşan çevre ülkelerin dünya ekonomisine katılmalarının ilk aşamasında, ticaret hacminde o güne dek görülmemiş bir genişleme ve ticaretin birleşiminde de önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştır³.

Osmanlı Devleti'nin iktisadî sahadaki gerilemesini, şüphesiz sadece dünya iktisadî düşüncesinde meydana gelen değişikliklerle izah etmek mümkün değildir. Devletin içerisinde bulunduğu durumun da bu gerilemede büyük payı vardır. Özellikle büyük eyaletlerin devletten ayrılması, Osmanlı Devleti'ni bu eyaletlerden almakta olduğu vergilerden mahrum bırakmıştır. Bundan başka, harpler için gerekli paranın tedarik edilmesi için devletin katlanmak zorunda kaldığı fedakarlıklar, terkedilen eyaletlerden gelen ve yoksul hale düşmüş göçmenleri beslemek ve barındırmak, memleketin ekonomisi üzerinde büyük zararlar yapmıştır. Ayrıca bu dönemde devlet giderlerinin, gelirlerden çok fazla olması devleti daha da zor duruma düşürmüştür⁴.

Savaşların ve askerî harcamaların açık olarak, devleti yıpratmış görülmektedir. Devletin beslemek zorunda olduğu kapıkulu ocakları ile kalelerdeki ulufeli veya yerli neferlere yapılan ödemeler, toplam bütçe harcamalarının yarısından fazlasını oluşturmakta, bazen üçte ikisini bulmaktaydı. Bu ödemelerdeki gecikmeler büyük buhranlara sebep olmuş ve padişah değişikliklerinde ödenen ve yaklaşık bir yıllık ulufe tutarında olan cülûs bahşişleri de devlet ekonomisinin büyük sıkıntılarında birini oluşturmuştur⁵.

19. yüzyıla gelindiğinde klasik manadaki Osmanlı ekonomisinde de farklılıklar görülür. Siyasî alandaki "Batılılaşma" hareketlerine paralel olarak, ekonomik sahada da "Batılılaşma" isteği göze çarpar. Siyasî faaliyetlere paralel olarak, iktisadî sahada da değişimler söz konusudur. Ziraat alanındaki yenileşme, sanayideki ilk teşebbüsler buna örnek olarak verilebilir. Osmanlı Devleti, içerisinde bulunduğu iktisadî güçlüklerden kurtulmak için, özellikle Tanzimat döneminden itibaren, bazı tedbirler almaya başlamıştır. Ancak Osmanlı sanayiini yaşatacak idareci ve teknik kadronun olmayışı, Tanzimat'ın ekonomik ruhuna canlılık getirmeyen önemli bir engel olarak gözükümüştür⁶. Bu yöndeki atılımlar

³. fi. PAMUK; **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi**, Ankara-1984, s.:7

⁴. E.Z. KARAL; **Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt**, Ankara-1983, s.:435

⁵. A. TABAKOĞLU; **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul-1985, s.:302

⁶. A.G. SAYAR; **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul-1986, s.:250

hep plansız yapılmış, uzun olmamış, beklenen yarar da sağlanamamıştır. Bununla birlikte bu dönemdeki faaliyetleri, şöylece izah etmek mümkündür:

1839-1876 yılları arasında tarımsal gelişme için, bürokratik bir mekanizma oluşturulmuştur. 1838'de Hariciye Nezareti'ne bağlı "Ziraat ve Sanayi Meclisi" kurulmuş ve "Meclis-i Umur-ı Nâfi'a" adını alan bu meclis, 1839'da yeni kurulan Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. 1843'de ise Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Ziraat Meclisi'ne, tarımsal üretimi artırmak, halkın refah düzeyini yükseltmek için araştırmalar yapmak görevi verilmiştir. Bunu takiben taşrada faaliyet gösterecek Ziraat Meclisleri açılmıştır. Bu dönemde özellikle tarım sahasında görülen ilerlemenin, Osmanlı Devleti'ni hammadde deposu olarak gören batılı devletlerce de desteklediği görülmektedir. Özellikle sanayiye dayalı tarım üretiminin teşvik edilmesi, bu görüşü doğrular mahiyettedir.

Bu dönem ekonomisinin dikkat çeken bir başka önemli noktası da dış borçlanma döneminin bu dönemde başlamış olmasıdır. İlk Osmanlı borçlanması 1854'te yapılmış ve bu dönemden sonra, fasıllarla devam etmiştir. Alacaklı olan devletlerin baskıları ile Osmanlı Devleti, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulmasına razı olmuş ve devlet, bazı gelir kaynaklarını bu idareye bırakmıştır. Bu idarenin kuruluş tarzı, yetkileri ve kendisine devredilen gelir kaynakları gözönünde tutulduğu takdirde, Osmanlı Devleti'nin siyâsî ve malî yetkilerinden büyük fedakarlık ettiği görülecektir⁷.

19. yüzyılda dünya ticaretinde meydana gelen değişiklikler, Osmanlı iç politikasını da olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle ucuz sanayi mallarıyla, Osmanlı pazarlarına giren Avrupalılar, el emeğine dayanan Osmanlı endüstri mallarını hayli geriletmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı toprakları içerisinde faaliyet gösteren küçük sanayici, büyük zararlara uğramıştır. Özellikle pamuklu tekstil sanayi büyük bir gerileme içerisine girmiştir⁸. Bütün bunlara paralel olarak, dış ticaret açığı, 19. yüzyılda eşi görülmeyen boyutlara varmıştır.

1908-1918 yılları ise, Osmanlı ekonomik hayatı içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Adı geçen dönem içerisinde iktidara gelen İttihat ve Terakki, bu dönem ekonomisine kendi damgasını vurmuştur. Bu dönemde "Millî İktisat" görüşleri benimsenmiş ve I. Dünya Harbi'nin olağanüstü ortamı fırsat bilinerek, "Millî İktisat" politikası uygulamaya sokulmuştur. Bu doğrultuda devlet iktisadî hayata doğrudan katılmış, devletçilik ya da İttihatçılar'ın deyimiyle "Devlet İktisadiyyatı", "Millî İktisat"ın temelini oluşturmuştur. Savaşla birlikte kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılmış, koruyucu bir dış ticaret politikasına

⁷. E.Z. KARAL; a.g.e., s.:429

⁸. fi. PAMUK; a.g.e., s.:103, v.d.

geçilmiştir. İç ticarete de benzer gelişmeler izlenmiş, devlet iktisadî hayatın hemen her alanında tesirini arttırmıştır. Savaş yıllarında piyasanın "Millileştirilmesi" amaçlanmış, kooperatifler aracılığıyla ticaretin yabancı ve gayri müslimlerin ellerinden alınarak, Müslüman-Türk unsura devri öngörülmüştür. İttihat ve Terakki'nin taşra örgütleri, kredi ve satış kooperatifleri kurarak, üretici ve Müslüman tüccarları örgütlemiş, piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcı sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağlamışlardır. Bu arada İttihat ve Terakki millî bankacılığa da yönelmiş, Osmanlı Bankası'nın yerini alacak bir devlet bankasının temellerini atmış, taşrada Müslüman-Türk eşrafı "Millî" banka kurmaya özendirmiştir⁹.

Sonuç olarak, dönem; savaşlar, iç güvensizlik, teknoloji gerilik, batının iktisadî hamlesi gibi sebeplerle, iç üretimin, dolayısıyla reel gelirlerin düşük olduğu bir dönemdir. Özellikle bu sebeplere dayalı olarak, sanayileşme için gerekli olan ürün fazlası ve sermaye birikimi söz konusu olmamıştır. Ancak II. Meşrutiyetle birlikte gündeme gelen, "Milliyetçilik" akımı, I. Dünya Harbi'nin olağanüstü şartlarının da yardımıyla, İttihat ve Terakki'de, Müslüman-Türk "Orta Sınıf" özlemini doğurmuş, savaş sonu Anadolu'da Millî Mücadele'yi yürütecek kadroların oluşumu sağlanmıştır¹⁰.

II. Cumhuriyet Öncesi Elazığ'da Ticaret ve Sanayi

Uzun yıllar boyunca Harput'a bağlı basit bir yerleşim merkezi olan, bugünkü Elazığ şehrinin zamanla gelişerek tarihî Harput şehrinin yerine geçmesi, Harput'un önemini kaybederek, ticarî ve ekonomik bakımdan silinmesine sebep olmuştur.

İdarî bakımdan Harput, Osmanlı hakimiyetine katıldığı 1516 yılından itibaren, 19. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olarak kalmıştır¹¹. 1833 senesinde Doğu illerinin ıslahıyla görevli Mehmet Reşit Paşa, 1833 yılında Harput'a gelmiş ve bu tarihten sonra Harput, 4. Ordu'nun merkezi haline gelmiştir¹². Harput, 1844 yılına kadar Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, 1845 yılında Eyalet merkezi olmuştur¹³. Harput Ordu ve Eyalet merkezi olduktan sonra, Mezraa köyünde askerî hastahane ve kışla inşa edilmiş ve bu tarihten itibaren, Harput'taki nüfus buraya akmaya

⁹. Z. TOPRAK; *Türkiye'de Millî İktisat*, Ankara-1982, s.:18, v.d.

¹⁰. Z. TOPRAK; *a.g.e.*, s.:21.

¹¹. M.A. ÜNAL; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Fırat Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ-1986, s.:112.

¹². İ. SUNGUROĞLU; *Harput Yollarında, C.:I*, İstanbul-1958, s.:203-204.

¹³. Diyarbakır Müzesi, *Harput fier'iyeye Sicili, No:392*, Belge No:64-65-66.

başlamıştır¹⁴. Mezraa'da kışla, cephanelik, telgrafhane, mektep gibi binalar yaptırılmış, böylece ordu merkezinin yanısıra, idarî merkez de Mezraa'ya kaymaya başlamıştır. 1875 yılında ise Elazîz, müstakil mutasarıflık, dört sene sonra da (1879) vilayet haline gelmiştir. 1879'da vilayet teşkili üzerine adı, Ma'müretü'l-Azîz'e çevrilen, Mezraa köyüne bu tarihten çok önceleri, 1866 yılından itibaren bu ismin verildiğini gösteren resmî kayıtlar vardır¹⁵. 1888 yılında bu vilayete, Malatya ve Dersim Sancakları da ilave edilmiş, üç sancaktan ibaret bir vilayet haline getirilmiştir. fiehir Cumhuriyet dönemine kadar, bu durumunu muhafaza etmiştir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Cumhuriyet öncesi Elazığ'da tarım-ticaret ve sanayinin gelişimini anlatabilmek için, özellikle Harput'un iktisadî durumundan bahsetmek zarurîdir.

Doğu Anadolu'nun klasik bir kazası olan Harput, öteki Osmanlı şehirleri gibi tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanan ekonomik bir yapıya sahip idi. Bu cümleden olarak, Harput ve çevresinde başta hububat cinsleri (Buğday, arpa, pirinç, gilgil, nohud, mercimek, küşne, pamuk, tütün v.b.), çeşitli sebze ve meyveler (üzüm, kavun, karpuz, elma, armut, kabak, fasülye v.b.), hayvancılığa dayalı ürünler (yağ, süt, yoğurt, bal, yumurta, pastırma, sucuk, çökelek, lor, peynir v.b.) ile sanayi ürünlerine dayalı çeşitli gıda ve ihtiyaç maddeleri (boya, kösele, bez, keçe, iplik, pekmez, pestil, leblebi, helva, eşbabiye v.b.) üretilmekteydi¹⁶. Bütün bu ürünlerin yıllık kapasiteleri resmî kayıtlara geçmediği için, tesbit edilememektedir. Ancak bazı belgelere dayanarak bazı ürünlerin miktarı hakkında bir fikir yürütmek mümkündür. Mesela 1846 yılında 4. Ordu'nun ihtiyacı için, Harput'dan 6000 kile (153.6 Ton) arpa alındığına göre, Harput'un arpa üretim kapasitesi, bu miktarın çok üzerinde olmalıdır¹⁷.

Harput eskiden büyük ticaret hanları, mağaza ve dükkanlar, faal ticaret kervanları ve iyi ahlak sahibi ticaret erbabı ile haklı bir şöhrete kavuşmuştu. Harput'da her sınıf esnaf kendi çarşısında faaliyetini sürdürmekteydi. H. 1230-1255 (1814-1839) tarihlerine ait Harput fier'îyye Sicili'ndeki bir kayıta, şehirde faaliyet gösteren esnaflar arasında; bakkal, attar, kasap, debbağ, babuşcu, eskici, nalçacu, berber, sarraf, naccar, kalaycı, nalband, demirci, semerci esnafları sayılmaktadır¹⁸. H. 1260, 1264 (1844-1848) yıllarına ait Harput fier'îyye Sicili'ndeki bir kayıta da çubukçu, tarakçı, hamamcı, kasap, mutâf, hancı, katırcı,

¹⁴. Harput fier'îyye Sicili, No:392, Belge No: 23-123.

¹⁵. Harput fier'îyye Sicili, No:381, vr.19.

¹⁶. Harput fier'îyye Sicili, No:392, Belge No:10-13-20-21-40-53-156.

¹⁷. Harput fier'îyye Sicili, No:392, Belge No:27.

¹⁸. Harput fier'îyye Sicili, No:392, Belge No:60-229.

canbaz, kebapçı, çilingir, bedestân re'âyâları, dökmece, tenekeci esnafları, Harput'da faaliyet gösteren esnaflar arasında sayılmaktadırlar¹⁹.

Bu dönemde, Harput'da ayrıca birçok han da mevcuttu. Bu ticaret hanlarının şehir ticarî hayatındaki yeri büyük olup, iktisadî muameleler buralarda yapılırdı. Harput'un en önemli ihraç maddelerini ise şöyle sıralamak mümkündür: Badem, ceviz, çekirdek, kuru üzüm, eşbabiye, dut, afyon, av derileri, ham ve mamül ipek, ham deri ve pamuk. Bunların bir kısmı civar eyaletlere, diğer bir kısmı da harice sevk edilmiştir. Harput'da iptidâî şekilde el sanayii de vardı. Her evde dokuma tezgahları mevcuttu. Bu tezgahlarda çulha tabir edilen bezler dokunur ve bunlar giyimde de kullanılırdı²⁰.

Harput, idarî merkezinin Mezraa köyüne kaymasıyla birlikte, iktisadî önemini de kaybetmiş ve gün geçtikçe tenhalaşmıştır. Bu tarihlerden itibaren, Mezraa iktisadî faaliyetlerde de öne geçmiştir. Vilayet salnamelerinden anlaşıldığına göre; 19. asır sonlarına doğru Ma'mûratü'l-Azîz vilayetinde 850 dükkan, 3 han, 2 iplik dokuma imalathanesi bulunmaktaydı²¹.

19. yüzyılın başlarından Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar, Elazığ coğrafi mevkîi sebebiyle, fazla bir ilerleme kaydedememiştir. Bununla birlikte burada, Doğu Anadolu'nun 19. yüzyıl dünya ticarî dengesinde meydana gelen değişikliklerden en az etkilenen bölge olduğunu belirtmemiz gerekir. Demiryollarının yokluğu sebebiyle, bölgenin tarım üretimi Cumhuriyet dönemine kadar uzak pazarlara düzenli bir şekilde yöneltilememiştir²². Doğu Anadolu Bölgesi'nde, tarıma dayanan ekonomi, bu dönemde Elazığ için de geçerli olmuştur. Nüfusun büyük bir yoğunluğu tarım sahasında çalışmıştır. Tarım sahasında bu dönemde, Ma'mûratü'l-Azîz, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en gelişmiş yerlerinden biri haline gelmiştir. Buna örnek vermek gerekirse, 1890 yılında Elazığ'ın buğday üretimi 41.317.500 kilo iken, Batı bölgesinin gelişmiş bir şehri olan İzmir'in buğday üretimi 26.592.000 kilo'dur²³. Bu dönemde Ma'mûratü'l-Azîz vilayeti dışında, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yüzyıllardır kullanıla gelen tarım araç ve tekniklerinde hemen hemen hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir²⁴. Dolayısıyla Elazığ şehrinin Cumhuriyet dönemine, Osmanlı Devleti döneminde ortaya çıkan meselelerini halletmeden girdiği de söylenebilir.

Cumhuriyet döneminde, Elazığ'da tarım-ticaret ve sanayiinin gelişimine

¹⁹. Harput fier'îyye Sicili, No:392, Belge No:32.

²⁰. Harput fier'îyye Sicili, No:392, Belge No:10-45.

²¹. H. 1310 Tarihli Ma'mûratü'l-Azîz Salnamesi, s.:51.

²². fi. PAMUK; a.g.e., s.:94.

²³. A. MÜDERRİSOĞLU; Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları, Ankara-1981, s.:66.

²⁴. fi. PAMUK; a.g.e., s.:96.

geçmeden önce, bu dönemin genel iktisadî yapısı hakkında verilecek olan kısa izahatların, konunun anlaşılması bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

III. Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomik Hayatı

1. Millî Mücadele Dönemi

Yeni Türk Devleti'ni ortaya çıkartan millî mücadele döneminde, büyük bir ekonomik sıkıntının olduğu ve buna rağmen, bu mücadeleden başarı ile çıktığı bilinen bir gerçektir.

Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu ağır iktisadî şartları bir yerde devralmak durumunda kalmıştır. Bu dönemde kapitülasyonlar sebebiyle devlet gelirleri azaltıldığı gibi, küçük sanayi de büyük ölçüde sarsılmıştır. Bütün bu olumsuzluklara, olağanüstü savaş şartları da eklenince içerisinde bulunulan durumun güçlüğü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bu zaruretlerden dolayı, Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra, 24 Nisan 1920'de ilk kabul edilen kanunun bir vergi kanunu olduğu görülmektedir²⁵. Meclis açılır açılmaz bir vergi kanununun kabul edilmesi, içerisinde bulunulan iktisadî durumun boyutlarını açık olarak göstermektedir. 3 Mayıs 1920'de ise icra vekilleri seçilmiş, ekonomi ve maliye konularıyla ilgili iki bakanlık oluşturulmuştur. Yeni kurulan meclis özellikle ekonomik konulara el atmış, malî kaynaklara son derece ihtiyaç duyulduğu halde, Anadolu'yu kendi yanına çekebilmek için zorunlu olarak gelir artırıcı vergi kanunlarının çıkartılmasında yumuşak bir tutum izlenmiştir²⁶. Ayrıca T.B.M.M. toplandıktan çok kısa bir süre sonra savaşla ilgili ekonomik tedbirler almaya başlamıştır. Dış satım, kömür üretimi, tarım üretimi, tasarruf tedbirleri, Anadolu'dan altın ve gümüş çıkışının engellenmesi, vergi tedbirleri, bu konuda alınan tedbirlere örnek olarak verilebilir²⁷.

Tanzimat sonrasında, memlekette tarım, ticaret ve sanayii geliştirmek üzere 1879 yılında oluşturulan, Der-Sa'adet Ticaret Odası, Der-Sa'adet Sanayi Odası ve Der Sa'adet Ziraat Odaları'nın faaliyete geçmesini, 1884 yılında kurulan İstanbul Ticaret-Sanayi ve Ziraat Odası takip etmiştir. 1920'de T.B.M.M.'de kabul edilen bir kanunla bu odaların faaliyetleri yeniden düzenlenmiş ve 22 Nisan 1922'de

²⁵. C. DURU, K. TURAN, A. ÖNGEOĞLU; *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Ankara-1982, s.:215.

²⁶. A. MÜDERRİSOĞLU; *a.g.e.*, s.:242.

²⁷. C. DURU, K. TURAN, A. ÖNGEOĞLU; *a.g.e.*, s.:230 v.d.

kabul edilen bir kanunla bunların faaliyetleri yeni esaslara bağlanmıştır. Bu kanuna göre: "Odaların teşkilat-ı dahiliyeleri ve veza'if-i mu'amelatının sûret-i infâsı hakkında ticaret ve sanayi odalarının mütalaaları alınarak mahallî ihtiyaç ve hususiyetlere muvafık ahkamı ihtiva etmek üzere ticaret vekaletince bir nizamname tanzim olunarak icra vekilleri heyetince tasdik edilmesi karara bağlanmıştır" denilmekteydi²⁸. Ticaret ve sanayi odalarının yeniden teşkilatlandırılmalarına paralel olarak, 19 Eylül 1920'de Elazığ'da da Ticaret ve Sanayi Odası faaliyete geçmiştir.

1920 ve 1921 yıllarında da T.B.M.M. ekonomik konular üzerinde önemle durmuş ve bazı kanunlar çıkartmıştır. Bu arada yeni kurulan meclis ilk bütçesini 1920 yılında hazırlamış, harbi sürdürmek için malî kaynak arayışları içerisine girilmiştir. 1921'de "Tekalif-i Milliye" kabul edilerek, savaş ekonomisinin şartları uygulanmaya başlamıştır²⁹. Çok zor şartlar altında sürdürülen Millî Mücadele'nin sonuçları, ancak Lozan Antlaşması ile alınmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile yeni Türk Devleti'nin, ekonomik sahada da tam istiklal istediği ortaya çıkacaktır.

2. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası (1923-1938)

1923-1938 yılları arasındaki iktisadî uygulamalar ve bunların kısa bir değerlendirilmesi yapılacak olursa, bu dönem hakkında da şunlar söylenebilir:

"Mustafa Kemal Atatürk mücadelesine sıfırdan başlamış, arka arkaya savaşlardaki sürekli yenilgilerle gücünü ve daha da önemlisi moralini tüketmiş bir halkı yeniden atılıma geçirmiş, giderek artan gücünün sınırını daima en gerçekçi biçimde saptamış, kesinlikle zorluklar ve imkansızlıklar içinde yeni bir devletin temellerini atmış, hep ileriye bakarak bu yeni devletin çağın gereklerine uyarak uygarlık düzeyini yükseltmesini amaçlamış, çağımızın büyük gerçeği az gelişmiş ülkelerin gerek millî, gerekse uluslararası planda yoksulluk çemberini nasıl kırabileceklerini bir bütün içinde göstermeye çalışmıştır. Atatürk'ün değişik büyüklüğü, iktisadî ve sosyal olayları etki ve tepki örtüsü içinde görmesi, karşılıklı bağlarını sezmesi ve bu tür olayları "izole" olarak ele almasıdır."³⁰

Cumhuriyet ilan edildikten sonra yeni kurulan Türk Devleti, ekonomik gelişmeye hız vermiş; yabancı şirketler elindeki imtiyazları satın alarak millîleştirilmiş, endüstrileşmeye gidilirken, ulaşım için gerekli olan memleket

²⁸. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1923-1926 Faaliyet ve Muamelatına Ait Rapor, Neşriyat:4, İstanbul-1927, s.:10-11

²⁹. C. DURU, K. TURAN, A. ÖNGEOĞLU; a.g.e., s.:287; A. MÜDERRİSOĞLU; a.g.e., s.:242.

³⁰. Y. ÜLKEN; Atatürk ve İktisat, Ankara-1981, s.:5-6

yollarını bir plana göre yapmış, devletçilik ilkesine göre yurdun doğal kaynaklarını tesbit ederek, nerelerde hangi endüstri tesislerinin kurulabileceğini ekonomik şartlara göre planlamış ve devletin yapacağı, işletecekleri yanında, yaptığı plana göre özel teşebbüse de imkan sağlamıştır³¹.

Millî bir ekonomi politikası tesbit edebilmek için, 17 fiubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında, İzmir İktisat Kongresi toplanmış ve bu kongrede, memleket ekonomisinin çeşitli meseleleri karara bağlanmıştır. Bu dönemin ilk yarısı yani 1923-1929 yılları arası, savaş sonrası ortaya çıkan problemlerin halledilmesi, yeni devletin en başta gelen meselesini teşkil ettiğinden, ekonomik sahaya pek fazla ağırlık verilememiştir. Bu dönemde kaynak meselesi, devletin en çok zorlandığı konu olmuş ve devlet kendini toparlamaya çalışmıştır³².

Dönemin ikinci yarısı, yani 1930-1939 yılları arasında, ekonomide "Devletçilik" prensibinin uygulandığı yıllardır. Ekonomide "Devletçilik" prensibini ilke olarak saptayan Atatürk, 10 Mayıs 1931'de C.H.P. Programı'na ve 5 fiubat 1937 tarihinde de Anayasa'nın 2. maddesine koydurmuştur. Bu ilkenin tarifi ise şöyle yapılmıştır:

“Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdî mesaî ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icab ettirdiği işlerde bilhassa iktisadî sahada devleti fi'ilen alakadar etmektedir.”³³

1930-1939 yılları, ilk sanayileşme adımlarının atıldığı yıllar olmuş, 1930'lu yıllarda yaşanan dünya iktisadî buhranına rağmen, bir millî sanayi dönemine girilmiş ve deneme ana hatlarıyla başarılı olmuştur³⁴. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda demiryollarının geliştirilmesine büyük bir önem verilmiş ve bu yolda da büyük mesafeler katedilmiştir³⁵. Bu dönemde kurulan iktisadî devlet teşekkülleri, devletçilik ilkesinin uygulayıcısı olarak, ön plana çıkan kuruluşlar olmuşlardır. Denilebilir ki, bu dönemin ikinci yarısı büyük zorluklara rağmen, sanayi ve ticarete önemli başarıların kazanıldığı bir dönemdir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, 1923-1938 yılları arasındaki Türk ekonomik hayatı incelenirken, özellikle I. Dünya Harbi'nin yolaçtığı büyük olumsuz tesirleri gözardı etmemek gerekir. 1928 yılına ait Alî İktisat Meclisi Raporları'nda, bu hususlara şöyle işaret edilmiştir:

³¹. A. İNAN; **İzmir İktisat Kongresi**, Ankara,1982, s.:14

³². K. BORATAV; **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, İstanbul-1988, s.:31

³³. A. İNAN; **a.g.e.**, s.:15

³⁴. K. BORATAV; **a.g.e.**, s.:45

³⁵. C. DURU, K. TURAN, A. ÖNGEOĞLU; **a.g.e.**, s.:339 v.d.

“1- Dört seneden fazla süren umumî harpte birçok millî servetler istihlak ve tahrip edildi.

2- Milyonlarca insan harbe iştirak etmek ve harpte ölmek suretiyle istihlalden hariç kaldılar.

3-Geçmiş nesiller tarafından izhar ve tasarruf edilmiş olan kıymetler sarfedildi.

4- Milletlerin istihsal kudretleri azaldı.

5- Harbin sonunda da siyasî tevevvüşler ve adem-i muvazeneler inkişafa mani oldu.

Bu suretle harbe iştirak etmiş olan milletlerin servetleri azaldı ve bundan da umumiyetle bütün dünyanın ve beşeriyetin servet-i umumiyesi bittabi müteessir oldu.”³⁶ I. Dünya Harbi'nin getirdiği bu olumsuzluklara, 1923-1930 yılları arasında Avrupalı devletlerin siyasî meselelerden dolayı yeni kurulan Türk Devleti'ni yalnız bırakmaları ve 1930 dünya iktisadî buhranı da eklenecek olursa, 1923-1938 yılları arasında Türk ekonomisinde gösterilen başarının, çok büyük bir değer taşıdığı ortaya çıkacaktır.

1923-1930 yılları arası yani Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, Türkiye çok önemli ölçüde tarıma dayanan bir ekonomiye sahipti. Tarımın dış ticaret içinde payı oldukça yüksek olup, Türkiye'nin ihraç ürünlerinin büyük bir bölümünü tarıma dayalı ürünler teşkil etmekteydi. Dolayısıyla bu dönemde tarıma büyük bir önem verilmiş ve tarım sahasındaki teknikler yenileştirilmeye çalışılmıştır. Ancak 1929-1930 büyük iktisadî buhranın, Türk tarımına da tesiri büyük olmuş ve bu durumun düzelmesi oldukça uzun bir zaman almıştır. Türk tarımı tam manasıyla, 1935 lerden sonra kendini toparlamaya başlamıştır. Bu dönemin (1923-1938) en önemli özelliği de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, daha sonra çok duyulacak olan "tarım mı, sanayi mi?" tartışmasına genellikle rastlanmamasıdır. Bu dönemde gerek uygulamalar, gerekse görüş ve beyanlar daha çok dengeli bir kalkınmayı öngörmektedir³⁷.

Bu bölümde 1923-1938 yılları arasındaki ekonomik durum ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılmış ve ayrıntılara girilmemiştir. Bu bilgilerin ışığı altında şimdi esas konumuzu teşkil eden, Cumhuriyet döneminde Elazığ'da tarım-ticaret

³⁶. **Alî İktisat Meclisi Raporları 1928, İkinci İçtima Devresi**, Ankara, 1929, s.:17

³⁷. Ç. ARUBA; "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarından Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ank. Ün. Siyasal Bil. Fak. Yay., Ankara-1982, s.:79-87

ve sanayinin gelişmesi konusuna geçebiliriz.

IV. Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938)

Cumhuriyet'in ilanını takiben yürürlüğe konulan ekonomik plan ve politikalar, kısa sürede her sahada kalkınmayı hedeflemekteydi. Bununla birlikte, ülke ekonomisinin pekçok meselesi olup, bu meseleler, ekonomik planların karşısına çıkan büyük bir engel olmuştur.

Cumhuriyet sonrası, Elazığ şehri de ülke ekonomisinin içerisinde bulunduğu sıkıntılardan doğrudan doğruya etkilenmiştir. Gerek Elazığ'ın yeni şehirleşmeye başlaması, gerekse düzenli yollara sahip bulunmaması ve limanlardan, ticaret merkezlerinden uzakta bulunuşu, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Elazığ şehrinin en büyük sıkıntılarında birini oluşturmuştur. 1927 Türkiye Salnamesi'nde yer alan bir kayıt daha o dönemde, bu gerçeğin kavrandığını ifade etmesi bakımından önemlidir. "Demiryollarımızın buralara kadar temdid eylediği gün Elazîz'in ticaret ve iktisadiyatı şimdiden birkaç misli yükseleceğine, uyanık ahalisinin zenginleşeceğine şüphe yoktur."³⁸

Elazığ ekonomisi için oldukça büyük önem taşıyan yolların tam olarak olmasa dahi, yapılması Cumhuriyet dönemine rastlar. Elazığ şehrinin yegane yolunu, 1923 senesine kadar "Samsun-Diyarbakır" yolu teşkil etmiştir. Elazığ vilayetinde yolların açılmaya başlaması 1923'den sonradır. İlk açılan yol da Elazığ-Malatya yolu olmuştur ki, bu yol 1927'de bitirilmiştir. Asıl ana yollar ise 1933'ten sonra açılabilmiştir. Ayrıca Elazığ vilayeti, Yolçatı İstasyonu'ndan ayrılan bir şube ile 1933'de Haydarpaşa-Diyarbakır hattına bağlanmıştır. Elazığ demiryolu hattı bu yıldan itibaren, biri Diyarbakır-Ankara-Haydarpaşa, diğeri de Diyarbakır-Adana-Haydarpaşa olmak üzere iki hat ile birleştirilmiştir. 1923-1938 yılları arasında Elazığ vilayetinin başlıca yolları ise şunlardır³⁹.

- 1- Elazığ-Diyarbakır Yolu,
- 2- Elazığ- Malatya Yolu
- 3- Elazığ-Palu-Bingöl Yolu
- 4- Elazığ-Baskil Yolu
- 5- Elazığ-Sivrice Yolu

³⁸. **Türkiye Salnamesi 1927**, İstanbul-1927, s.:568

³⁹. H. Nazlı; **Elazığ İlinin Coğrafi, Ziraî, Tarih ve Jeolojik Durumu**, Elazığ-1939, s.:44-

- 6- Elazığ-Harput Yolu
- 7- Elazığ-Keban Yolu
- 8- Elazığ-Pertek Yolu
- 9- Elazığ-Çemişkezek Yolu

Elazığ vilayetinin gerek demiryolu ağına bağlanması ve gerekse karayollarının geliştirilmesi ile ekonomik sahada büyük bir hamle yaptığı şüphesizdir. İncelediğimiz dönemde, Elazığ vilayetinin ekonomisinin daha ziyade tarıma dayandığı görülmektedir. Esasen bu durum, o dönemde bütün ülke için geçerli olup, dönemin sanayi üretiminin durumu 1927 Sanayi Sayımı neticelerinde görülebilir. “Sayılan 65 bin dolaylarındaki işletmenin % 45.59'u tarım (tarım ürünlerini işleme, değirmencilik v.b.), % 23.83'ü dokuma, % 22.61'i maden sanayii, makine yapım ve onarımı grubundan meydana gelmekte, toplam 256855 çalışanın ise % 43.01'i tarım, % 18.70'i de dokuma sanayinde toplanmıştır.”⁴⁰ Dolayısıyla biz de incelememizde, özellikle tarım bahsine geniş bir yer vermeyi uygun gördük. Bunun yanısıra dönemin ticaret ve sanayi durumu da ana hatlarıyla özetlenecek, Elazığ vilayeti ticaretinde önemli bir yeri olan hayvancılığa dayalı ürünler ise, ticaret ile ilgili bölümde verilecektir.

1. Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım (1923-1938)

Cumhuriyet döneminde, 1923-1938 yılları arasında tarımda, bölgelere ait farklılıklar görülmektedir. Limanlara, ulaşım yerlerine yakın bölgelerde ve özellikle pamuk, tütün, fındık gibi milletlerarası piyasalara açılan ürünlerde, bugünküne yakın düzeylerde toprak kullanımını, daha ileri bir teknoloji, daha yüksek bir tarım gelirleri hemen göze çarpar.

Yukarıda da işaret edildiği üzere, 1923-1938 yılları arasında uygulanan tarım politikaları gözden geçirilecek olursa, şu hususlar göze çarpar.

1- 1923-1930 yılları arasında, tarımın büyük ölçüde teşvik edildiği ve tarıma bağlı sanayiler kurma çabalarında iktisadî bütünleşmeye yönelik politikalar ön sırada sayılabilir.

2- Buhran döneminde ise, Türk tarımı büyük ölçüde hırpalanmıştır.

3- 1934-1935 yılları arası ise toparlanma dönemidir.

1923-1938 yılları arasındaki Türk tarımının içerisinde bulunduğu genel durum ve şartların, Elazığ vilayetine de doğrudan doğruya tesir ettiği söylenebilir. Mesela 1925 yılına ait bir kayıta Elazığ ilinin ekonomisinin büyük ölçüde tarıma

⁴⁰. Ç. ARUBA; a.g.e., s.:79

bağlı olduğu görülmektedir. 1925 yılında Elazığ İli'nin başlıca mahsulatı, buğday, arpa, pirinç, mısır, pamuk, afyon, tütün ve meyvedir. Bunların üretim miktarları üzerinde ise aşağıda durulacaktır⁴¹.

A. Hububat ve Diğer Ürünler

Hububat bu dönemde, Doğu Anadolu'nun her yerinde mükemmel olarak yetiştirilebilen bir ürün olup, Elazığ ve civarında da dönemin en fazla yetiştirilen ürünleri arasındadır. Doğu Anadolu Bölgesi hububat üretiminin % 90'ını tahıl, % 6'sını ise yağlı bitkiler ve geri kalanını da diğer bitkiler oluşturmuştur. Bu dönemde Elazığ İli'nde, ziraat çok çeşitli olup, bunun % 70'ini buğday, % 20 sini arpa, % 10'unu ise pamuk, mercimek, fasülye ve benzeri ürünler oluşturmuştur.

Vilayet topraklarının hububattan bilhassa buğday ve arpa ziraatine pek elverişli olmasına rağmen, yağmurun kafi derecede olmayışı, verimin fazla olmasına mani olmuş, bununla birlikte ihtiyaca kafi derecede, hatta kısmen de ihraç edilebilecek kadar buğday ve arpa ekilebilmiştir. Bu dönemde, buğdaydan vasati olarak bire sekiz ile on, arpadan ise bire oniki ile ondört nisbetinde mahsul alınmıştır⁴².

Elazığ'da bu dönemde ekilen buğday çeşitleri arasında, sert buğday çeşitleri hakimdir. Bunlar arasında ise en çok ekilenleri, yerli adları ile Çankırı, Kundulu, Mencekli olup, bu sert buğdaylardan ilk ikisi Orta Anadolu Bölgesi'nden getirilmiştir. Bu dönemde ekilen buğday cinsleri ve oranları ise şöyledir⁴³.

TABLO I
Elazığ'da Ekilen Buğday Cinsleri

<u>Buğday Cinsleri</u>	<u>Ekilen Buğdaylara Göre Oranı</u>
Aşure Buğdayı	% 40
Köse Buğday	% 10
Kara Kılçık	% 5
Çankırı Buğdayı	% 20
Menceki Buğdayı	% 2
Yazlık Menceki Buğday	% 23

1923-1938 yılları arasında, Elazığ'da buğday ekim sahası devamlı olarak, artış göstermiştir. 1937'de 234.000 hektar arazi üzerinde ziraat yapılmıştır ki, bu arazi üzerindeki buğday ekim sahası 45.000 hektar olup, en büyük ekim sahasını teşkil etmektedir⁴⁴. Buğday ekim sahasının artmasına paralel olarak, elde edilen üründe de büyük artışlar olmuştur. İstatistikler mukayese edilince, buğday üretiminin 1930 senesine kadar muntazaman çoğaldığı, 1936'da ise birden azaldığı, sonra tekrar yükseldiği görülür. Buna sebep de 1936 yılında beş kazanın,

⁴¹. **Türkiye Salnamesi 1927**, s.:568

⁴². H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:32

⁴³. H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:32

⁴⁴. H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:30

Elazığ'dan alınarak Tunceli İli'ne verilmesidir. Dönemin buğday üretim kapasitesi ise aşağıda görüldüğü gibidir⁴⁵.

TABLO II

1923-1938 Yılları Arasında Elazığ'da Buğday Üretimi(Ton)

<u>Senesi</u>	<u>Elde Edilen Mahsul</u>
1927	36.827
1928	12.500
1929	8.200
1930	9.776
1931	12.099
1932	17.363
1933	23.926
1934	36.733
1935	42.943
1936	25.943
1937	44.492
1938	46.865

Bu dönemde buğdaydan sonra, en çok ekilen ürünlerin başında ise arpa gelmektedir. Bu havalide iki sıralı ve rengi siyah olan arpalar yetiştirilmiştir. Dönemin arpa üretim kapasitesi ise Tablo III'de gösterilmiştir⁴⁶.

TABLO III

Elazığ'da Arpa Üretimi(Ton)

<u>Senesi</u>	<u>Elde Edilen Mahsul</u>
1927	7.404
1928	12.500
1929	26.000
1930	5.944
1931	13.944
1932	9.935
1933	13.439
1934	15.155

⁴⁵. İstatistik Yıllığı, 3. Cilt, Ankara-1930; Devlet Yıllığı 1928-1929; Tarım İstatistikleri, 1928-1936, Ankara-1937

⁴⁶. İstatistik Yıllığı, 3. Cilt, Ankara-1930; Devlet Yıllığı 1928-1929; Tarım İstatistikleri, 1928-1936, Ankara-1937

1935	15.140
1936	24.255
1937	37.665
1938	

1923-1938 yılları arasında Elazığ'da yetiştirilen diğer hububat türleri ve bunların miktarları da aşağıdaki gibidir⁴⁷.

TABLO IV

Elazığ'da Yetiştirilen Bazı Hububat Türleri (Ton)

<u>Ürün</u>	<u>1927</u>	<u>1928</u>	<u>1929</u>	<u>1933</u>	<u>1934</u>	<u>1934</u>
Darı	816	-	2500	604	519	957
Mısır	374	683	600	613	468	671
Yulaf	46	-	-	-	100	34
Çavdar	269	92	9	28	28	646

Elazığ ve çevresinde 1923-1938 yılları arasında, hububattan başka ürünlerinde yetiştirildiği bilinmektedir. Adı geçen dönemde, ekim, birçok yerde bir yıl pamuk, ertesi yıl hububat ekmek suretiyle ikili münavebe ili yapılmış, bazan da araya bakliyat girmiştir. Çiftçilerin çoğu, her yıl toprağın yarısını ekmiş, diğer yarısını bir defa sürerek, altı ay nadasa bırakmışlardır. Ertesi sene dinlenen parçayı ekerek, bir yıl önceki ekileni ise dinlenmeye bırakmışlardır. Ziraat şekli ise sulu ziraat olup, vilayetin akar su şebekesinin, söz konusu dönemde hayli zengin olduğunu da ilave etmek gerekir⁴⁸.

Bu dönemde, Elazığ'da hububat dışında, en çok yetiştirilen ürünlerin başında pamuk gelmektedir. Elazığ ovaları deniz seviyesinden 1020-1120 m. yükseklikte bulunmalarına rağmen, etrafı yüksek dağlarla çevrili olduğundan buralarda pamuk yetişebilmesi için yeterli derecede sıcaklık bulunmaktadır. Yalnız yağmurlar az ve düzensiz düştüğünden, pamuk ekili tarlaların sulanmaya ihtiyacı vardır. Nisbeten az çapa gören pamuk tarlalarının dört, beş defa sulanması gerekir. Bu dönemde pamuğun en fazla ekildiği yerler, başta Uluova ve Kuzova olmak üzere, Fırat'ın ve Murat'ın sahillerine rastlayan İzolu, Keban, Palu Kazaları'dır. Osmanlı Devleti zamanında, kapalı koza cinsinden pamuk ziraatı yapan bu mıntıkada, I. Dünya Harbi'nden önce büyük miktarda, senede sekiz bin balyaya yakın pamuk

⁴⁷. İstatistik Yıllığı, 3. Cilt, Ankara-1930; Devlet Yıllığı 1928-1929, 1929-1930; Tarım İstatistikleri, 1928-1936, Ankara-1937

⁴⁸. H. Nazlı; a.g.e., s.:30

yetiştirilirdi. Fakat bu pamuklar, daha fazla kaza ve köylerde el dokuma tezgahlar için, ibtidaî madde vazifesini görürdü. Gerçekten de burada köylülerin çoğu pamuk bezinden dikilmiş, şalvar giyerlerdi. Çoğunluk iyi hazırlanmamış tarlalara savurma suretiyle ekilen pamuktan, bir dönümde ancak 25-35 kilo safi pamuk hasılatı, elde edilebilirdi⁴⁹. Cumhuriyet döneminde, 1925-1937 yılları arasında pamuk üretimi şu şekilde olmuştur⁵⁰.

TABLO V
Elazığ'da Pamuk Üretimi(Ton)

<u>Senesi</u>	<u>Elde Edilen Mahsul</u>
1925	24
1927	313
1929	1846
1930	467
1931	1031
1932	225
1933	100
1934	774
1935	88
1936	87
1937	161

Elazığ ve çevresinde, bu dönemde toprak, küçük parçalara bölünmüştür. Büyük çiftlikler yoktur. Yalnız bazı köylerde, toprak birkaç kişinin malıdır. Bu gibi mal sahipleri, topraklarını kendileri işletmeyip, parça parça kiraya vermişlerdir. Böylece işletmede "Murabaacılık" denilen, bir usul tatbik edilmiştir. Toprak sahibi toprağını ve tohumunu vermiş, çiftçi ise ekmiş, bütün işleri yapmış, lazım olan alet ve çift hayvanlarını almış, neticede mahsul toprak sahibi ile çiftçi arasında taksim edilmiştir⁵¹. Ekonomisi büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanan Elazığ ve civarında, patates, pirinç, bakla, mercimek, nohut ve benzeri ürünler de yetiştirilmiştir. Elazığ arazisi patates ziraatı için oldukça elverişli olup, pirinç ise daha ziyade, Sürsürü, Aksaray, Hırhırık, Perçenç, fiintil, Tilenzit, Mollakendi, Sarpulu, Ağınsı, Habusu, Alişam, İçme, Göl, Hankendi, fiyahaplı, Holvenk, Hinsor, Nekerek, Çorçuk, Cip, Erzürük, Avcılı, Sarını gibi köylerde yetiştirilmiştir⁵². Elazığ ve çevresinde yetiştirilen mercimek ise, adi ve küçük mercimek türleridir. İl dahilinde sarfedildiği gibi, fazlası civar illere ihraç

⁴⁹. Doğu Anadolu Coğrafyası (Tabii, Ziraî, Baytarî), Genelkurmay Başkanlığı Yay. Ankara-1937, s.:110

⁵⁰. Türkiye Salnamesi 1927, s.:568; İstatistik Yıllığı, 3. Cilt, Ankara-1930; Devlet Yıllığı 1928-1929, 1929-1930; Tarım İstatistikleri, 1928-1936, Ankara-1937

⁵¹. H. Nazlı; a.g.e., s.:31

⁵². H. Nazlı; a.g.e., s.:35

edilmiştir.

Hububat dışında, bu dönemde Elazığ ve civarında yetiştirilen ürünler arasında maş, keten, tütün ve hintyağı gibi tarıma dayalı ürünlerin de önemli bir yeri olmuştur. Bu dönemde, maş üretimi diğer bölgelere, Elazığ ve civarından yayılmıştır. Elazığ'da ise, ilk olarak Hoh köyünden ziraati yapılan bu bitkiden, hem yeşil kısımlarından, hem de kuru tanelerinden hayvan yemi olarak yararlanılmıştır. Adı geçen dönemde, Elazığ ve civarında keten ziraatinin de yapıldığı görülmektedir. Bu bitkinin tanelerinden istifade edilmiş ve Elazığ'da yine bu bitkinin çiçeklerindeki esrardan faydalanmak için, bahçelerin kenar ve köşelerine gizlice ekilmiştir. Tütün üretimi ise, bu dönemde Elazığ ve çevresinde yapılmakla beraber, Tunceli ilinin özellikle Hozat ve Mazgirt kazalarının tütün üretimi, Elazığ ve çevresinde yetiştirilen tütünden çok daha fazla olmuştur⁵³.

1931 senesinde bu muhitte, ziraati pek fazla gelişmemiş olan, şeker pancarı, keten, kenevir, afyon, patates, ayçiçeği, susam, hint yağı gibi sanayi bitkileri ektirilerek, neticeleri halka gösterilmiştir⁵⁴. Elazığ ve çevresinde ekilen hintyağı cinsi, ufak taneli olup, bunun tanelerindeki yağ miktarı, iri taneli cinslerine nisbeten daha fazladır. Bu bitkilerin boyları ise, bir birbuçuk metre arasında değişmiştir. susam veya yerli adıyla küncü, Elazığ Muhitinde de ekilmiş ve senede 90-100 hektarlık bir ekim sahası işgal etmiştir. Söz konusu bitkinin tane hasılatı ise, doğrudan doğruya Mersin'e ihraç edilmiştir⁵⁵. Yukarıda söz konusu edilen bazı bitkilerin üretim miktarları Tablo VI'da gösterilmiştir⁵⁶.

TABLO VI/1

1930-1937 Yılları Arasında Elazığ'da Yetiştirilen Bazı Ürünler (Ton)

<u>Sene</u>	<u>Bakla</u>	<u>Fasulye</u>	<u>Nohut</u>	<u>Mercimek</u>	<u>Maş</u>	<u>Fig</u>	<u>Culband</u>
1930	565	472	682	206	60	45	169
1931	580	449	1285	244	40	159	405
1932	315	200	951	216	215	110	238
1933	552	273	268	197	64	63	317
1934	326	440	917	260	70	79	557

⁵³. T. DÜNDAR; **Tunceli ile Çevresinde Üç Vilayetin Ziraî Durumu ve Gelişme İmkanları**, İstanbul-1943, s.:43

⁵⁴. T. DÜNDAR; **a.g.e.**, s.:43 v.d.

⁵⁵. T. DÜNDAR; **a.g.e.**, s.:44 v.d.

⁵⁶. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, s.:123; **İstatistik Yıllığı, 3. Cilt**, Ankara-1930; **Devlet Yıllığı 1928-1929, 1929-1930; Tarım İstatistikleri, 1928-1936**, Ankara-1937

1935	289	946	1363	398	151	180	1200
1936	205	515	1207	620	152	281	1450
1937	300	925	1469	867	117	325	1252

TABLO VI/1

1930-1937 Yılları Arasında Elazığ'da Yetiştirilen Bazı Ürünler (Ton)

<u>Sene</u>	<u>Gilgil</u>	<u>Pirinç</u>	<u>Patates</u>	<u>Tütün</u>	<u>Pancar</u>
1927	-	-	49	46	-
1928	-	-	59	27	41
1930	335	-	-	-	-
1931	90	-	-	-	-
1932	143	-	-	-	-
1933	140	101	600	23	-
1934	108	1077	509	40	63
1935	144	1030	122	45	110
1936	121	370	-	-	-
1937	197	-	-	-	-

B. Sebze ve Meyve Üretimi

1923-1938 yılları arasında ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Elazığ ve civarında, sebze ve meyve üretiminin de adı geçen dönemde hayli yaygın olacağı şüphesizdir. Meyve denilince memleketimizin her tarafında yetiştirilen elma, şeftali, kiraz, vişne kızılıcak, dut, armut, üzüm ve benzeri meyveler, bu dönemde Elazığ ve civarında da yetiştirilmekteydi. Özellikle dut, ceviz, badem ve kayısı ağaçlarının sayısı hayli fazla olup, adı geçen dönemde Elazığ'ın, 600 tona varan badem ve 1800 tona yakın ceviz ihraç ettiği görülmektedir.

1900-1923 yılları arasında gerileme kaydeden meyvecilik, 1923 yılından sonra tekrar düzelmeye başlamıştır. Bilhassa kuru meyveden, ceviz, badem, kayısı gibi meyvalara ve dutluklara büyük bir önem verilmiştir. Bu dönemde Elazığ ve çevresinde yetiştirilen sebzeler arasında ise, fasulye, bakla, domates, kabak, bamya, biber, patates, bezelye, nane, maydanoz, tereotu, marol, nohut, mercimek, lahana, pırasa, havuç, turp sayılabilir. Söz konusu dönemde, Elazığ ovalarında yetiştirilen sebze, mahallî ihtiyaca kafi gelecek miktarda olmuştur⁵⁷. Bölgenin sebzeçiliğinde, iklimin sertliği dolayısıyla, Çukurova sebzeleri ile rekabet etme imkanı olmamıştır⁵⁸.

⁵⁷. T. DÜNDAR; a.g.e., s.:44

⁵⁸. H. Nazlı; a.g.e., s.:37

1923-1938 yılları arasında, üzüm ve badem gibi meyveler, Elazığ'ın bu dönemdeki en önemli ihraç ürünleri arasında yer almıştır. Bu arada hemen belirtmek gerekir ki, Elazığ ve çevresinde yetiştirilen üzümler, daha Cumhuriyet öncesinde, haklı bir şöhret yapmıştı. 1923-1938 yılları arasında, Elazığ ve çevresinde yetiştirilen üzüm cinsleri ise şunlardır⁵⁹: Hatunparmağı, cevzani, şilfonu, öküzgözü, tehernebi, tilki kuyruğu, kitrik, boğazkere ve çekirdeksiz üzüm. Yine bu yıllar arasında, Elazığ'ın üzüm üretim kapasitesi ise, aşağıda görüldüğü gibidir⁶⁰.

TABLO VII

Elazığ'da Yaş Üzüm Üretimi (Ton)

<u>Senesi</u>	<u>1933</u>	<u>1934</u>	<u>1935</u>	<u>1936</u>
<u>Elde Edilen Üzüm</u>	8285	6310	7040	15497

Bu dönemde Elazığ'da yetiştirilen bazı meyvelerin üretim miktarları hakkında bir bilgi sahibi olabilmek için ise, 1934 yılına ait üretim kapasitesine bir göz atmak faydalı olacaktır⁶¹.

TABLO VIII

Elazığ'da Meyve Üretimi(1934) (Ton)

<u>Cinsi</u>	<u>Umumî Hasılat</u>	<u>Kuru</u>
<u>Meyve</u>		
Elma	29.026	2.000
Kayısı	132.380	35.720
Tut	3.364.000	1.799.200
Badem	276.000	270.700
Ceviz	854.000	854.000

Yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere, 1923-1938 yılları arasında, Elazığ ekonomisi için başta tarım ürünleri olmak üzere, meyve sebze üretimi de büyük bir önem taşımaktadır.

2. Cumhuriyet sonrası Elazığ'da Ticaret ve Sanayi(1923-1938)

⁵⁹. H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:40

⁶⁰. **Tahrir Neticeleri, 1928-1935**, D.İ.E., Ankara-1936

⁶¹. **Doğu Anadolu Coğrafyası**, s.:116; H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:38; **Tarım İstatistikleri, 1928-1936**, Ankara-1937

A. Ticaret

Elazığ'ın ticareti, limanlardan uzak olması, düzgün yolların bulunmaması ve mesafelerin pek uzak olması yüzünden, uzun süre sönük kalmıştır. Dolayısıyla 1923-1938 yılları arasında Elazığ ilinin ticarî hayatı, İstanbul'a ve bir miktar da çevre illere gönderilen mallar ile, çeşitli illerden getirilen çok gerekli mallardan ibaret kalmıştır. Bu durum ise devrin şartları içerisinde normal karşılanmalıdır. Zira adı geçen dönem içerisinde, Elazığ ilinin başlıca ürünlerini tarım ve hayvancılığa dayanan ürünler oluşturmuştur. 1927 Türkiye Salnamesi'nde, Elazığ ilinin ticari hayatı hakkında şu bilgiler verilmektedir. “Elazığ'ın başlıca mahsulatı, buğday, arpa, pirinç, çavdar, mısır, pamuk, afyon, tütün, meyve, kavun ve karpuzdur. Bunlardan 1925 senesinde 24.000 kilo pamuk, 120.000 kilo tatlı badem içi, 60.000 kilo çekirdek, 6.000 kilo afyon, 40.000 adet bağırsak istihsal edilmiş ve hayvanattan, 160.500 adet koyun, 98.000 adet keçi, 13.000 adet sığır, 9.500 adet at, 17.000 merkep yetiştirilmiştir.”⁶² Yukarıdaki kayıttan da anlaşılacağı üzere, bu dönem ihracatının büyük bir bölümünü, tarıma dayalı ürünler oluşturmaktadır.

1923-1938 yılları arasında Elazığ ili düzenli yollara kavuşunca, ihracatı da buna paralel olarak artmış ve bu dönemde de başlıca ihracat maddelerini yine tarıma dayalı ürünler oluşturmuştur. Özellikle, tereyağı, ipek, koza, işlenmiş susam, ceviz, badem, acı badem, kayısı kurusu gibi maddeler, başlıca ihracat malları arasındadır⁶³. Adı geçen dönemde, Elazığ ve civarının başlıca ithalatını ise, sanayi ürünleri ve tarıma dayalı sanayi ürünleriyle zarurî tüketim maddeleri oluşturmaktadır.

Elazığ'da 1923-1938 yılları arasındanüfusun hızla artmasına paralel olarak ithalat da artmıştır. Bunlar arasında bölgede yetişmeyen sebze ve meyveler, madeni eşya ve mensucat önde gelmektedir. Bu dönemde cam işleri, teneke, bakır, demir eşyalar, manifatura gibi mamul eşyalar İzmir ve İstanbul'dan, inşaat malzemesi Mersin'den, şeker Turhal ve Uşak'dan, zeytin ve zeytinyağı Balıkesir ve Kilis'den, kuru üzüm ve incir ise İzmir ve Gaziantep'ten getirilmiştir⁶⁴. Adı geçen dönemde Elazığ'da, Ziraat ve Osmanlı Bankaları'nın birer fiubeleri olup, şehir esnafını ise, bakkaliye tacirleri, Attariye tüccarları, kantariye tüccarları, kitapçılar, manifaturacılar ve manavlar oluşturmaktadır⁶⁵. 1934-1938 yılları arasında, Elazığ'da ihraç edilen ürünler ve bunların miktarları tablo IX'da gösterilmiştir⁶⁶.

62. Türkiye Salnamesi 1927, s.:569

63. Türkiye Salnamesi 1927, s.:569; H. Nazlı; a.g.e., s.:62

64. Türkiye Salnamesi 1927, s.:569; H. Nazlı; a.g.e., s.:61

65. Türkiye Salnamesi 1927, s.:569; H. Nazlı; a.g.e., s.:61

66. Türkiye Salnamesi 1927, s.:569; H. Nazlı; a.g.e., s.:61

TABLO IX

1934-1938 Yılları Arasında Elazığ'da İthal Edilen Bazı Maddeler

(Türk Lirası)

<u>Sene</u>	<u>Malın Cinsi</u>	<u>Kıymet</u>	<u>Malın Cinsi</u>	<u>Kıymet</u>
1934	fieker	29.748	Zeytin ve Z.yağı	2509
1935	"	53.530	" "	2680
1936	"	28.996	" "	1197
1937	"	32.230	" "	23668
1938	"	80.950	" "	27310

1923-1938 yılları arasında Elazığ ticaretinde ve özellikle ihracatında, tarıma dayalı ürünlerin yanısıra, hayvancılığa dayanan ürünlerin de büyük bir yeri vardır. Bu sebeple, adı geçen dönemde, Elazığ'da hayvancılık üretim kapasitesi hakkında, bazı rakamlara işaret etmek yerinde olacaktır.

Bölgede meralar, bu dönemde pek geniş bir saha işgal etmemekle beraber, hayvancılık ve hayvancılığa dayanan ürünler, çevrenin başlıca geçim kaynaklarından bir tanesini teşkil etmiştir. Bölgede nüfusun fazlalaşmasına paralel olarak, beslenen büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısında da önemli artışlar olmuştur. 1933, 1937 yılı istatistiklerine bakılırsa, 1933'de sığır adedi 58.833 iken, 1937'de bu sayı 66.339'a yükselmiştir. Bu artışta, en önemli sebep, bölge nüfusunun artması ve nüfus nisbetinde ziraat hayvanına ve süte olan ihtiyacın fazlalaşması ve aynı zamanda dışarıdan yapılan ithalattır⁶⁷. Bu dönemde büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden sonra, at yetiştiriciliği ise, üçüncü sırayı almıştır. Bölgedeki atlar, çoğunlukla binek hayvanı olarak kullanılmış, bu dönemde bazı hevesliler safkan atlar da beslemişlerdir⁶⁸. Bölgede, halkın önemli gelir kaynaklarından bir tanesini teşkil eden, arıcılık konusu üzerinde ise, bundan sonraki bölümde durulacaktır. 1927-1935 yılları arasında

⁶⁷. **Tarım İstatistikleri, 1928-1936**, Ankara-1937

⁶⁸. T. DÜNDAR; a.g.e., s.:23

Elazığ ve civarında bulunan hayvanlar ve bunların miktarları, konu üzerinde daha açık bir fikir verecektir⁶⁹.

TABLO X
1927-1935 Yılları Arasında Hayvan Mevcudu

<u>Sene</u>	<u>Öküz</u>	<u>Manda</u>	<u>Katır</u>	<u>Kısrak</u>	<u>İnek</u>	<u>Koyun</u>	<u>Keçi</u>
1927	33139	3317	919	2019	26781	14230	108206
1928	21197	1826	1905	15417	22444	72773	138545
1929	23000	1000	1900	1300	2300	64000	79000
1935	-	-	-	-	-	82330	135549

Sonuç olarak, Cumhuriyet sonrası Elazığ'ın ticaret hayatı için şunlar söylenebilir: Bu dönemde Elazığ, daha ziyade bir ziraat memleketi olarak kalmış ve bu durum kara ve demiryollarının gelişmesine kadar devam etmiştir. Bu arada 19 Eylül 1920'de kurulmuş olan "Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası" ile, 1936'da kurulan ve 1937'de faaliyete geçen "Elazığ Ticaret Borsası"nın da ticarî hayatın gelişmesinde büyük payları olmuştur⁷⁰. Elazığ şehrinin düzenli yollara kavuşmasıyla birlikte, tecaret hacmi de buna paralel olarak genişlemiştir.

B. Sanayi

Cumhuriyet sonrası Elazığ'ında sanayi, pek fazla ileri olmamakla beraber, bu dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nin pek çok ilinin ilerisinde olduğu da bir gerçektir. Bu dönemde Elazığ'da bakırcılık, demircilik, marangozluk, kuyumculuk gibi işler, küçük san'at erbabı eliyle yapılmıştır. Ancak bu sahalarda üretim, sadece ihtiyacı karşılayacak kadar olmuştur. Bu dönemde, dericilik, diğer sahalara nazaran daha fazla gelişme göstermiş ve dışarıya ihracat yapılacak üretime ulaşılmıştır. Elazığ'ın önceleri büyük bir şöhrete sahip olduğu dokumacılık sahası ise, bu dönemde hayli gerilemiştir. Buna misal olarak, 1927 yılında köy ve kazalar da dahil olmak üzere, sadece bin kadar dokuma tezgahının kalmış olması verilebilir⁷¹.

Bu dönemde Elazığ ve Harput'ta, dericilik oldukça gelişmiş olup, tabakhanelerde yapılan meşin, sahtiyan ve kösele, Diyarbakır, Malatya ve Tunceli

⁶⁹. İstatistik Yıllığı, Cilt:I, İstanbul-1928; Tarım İstatistikleri, 1928-1935, Ankara-1937

⁷⁰. 1973 Elazığ İl Yıllığı, s.:161-162

⁷¹. Türkiye Salnamesi 1927, s.:570

illerine ihraç edilmiş ve senede 3000 deri işlenmiştir. Aynı zamanda 1923-1938 yılları arasında, Elazığ'da 3 tane un fabrikası faaliyete başlamış olup, çeşitli illere un da ihraç edilmiştir⁷². Eskiden Elazığ ve civarında sarı boyası ile halı ipeklerini ve sahtiyaları boyamak için oldukça fazla çehri yetiştirilmiş ise de sunî diye isimlendirilen boyaların çıkması üzerine, sonradan bunun üretimi de oldukça düşmüştür⁷³.

Elazığ ve çevresinde, 1923-1938 yılları arasında daha ziyade, tarıma dayalı bir sanayi göze çarpmaktadır. Bunlar arasında ise, kozacılık ve arıcılık oldukça ileri gitmiştir. Böcekçilik, Elazığ ve çevresinde, Osmanlı Devleti döneminden beri, halkın en büyük gelir kaynaklarından bir tanesini oluşturmuştur. Ancak harp seneleri ile gerileme gösteren bu saha, 1934 yılından sonra tekrar gelişmeye başlamıştır. Elazığ vilayetinin merkez kazasında, 1934 senesinde 55 kutu ipek böceği tohumu açılmış ve bundan 1650 kilo yaş koza alınmıştır. Demiryolu Elazığ'a geldikten sonra ise, burada bir ipek çekme fabrikası kurulmuştur⁷⁴. 1933-1936 yılları arası koza hasılatı ise, Tablo XI'de görüldüğü gibidir⁷⁵.

TABLO XI
1923-1936 Yılları Arasında Koza Hasılatı

<u>Sene</u>	<u>İpekböcekçiliği yapan aile</u>	<u>Açılan Tohum</u>	<u>Elde Edilen Yaş Koza</u>
1933	340	560	3000
1934	217	212	7109
1935	260	225	5800
1936	-	-	15540

Yine bu dönemde, Elazığ vilayetinin hemen her yerinde arıcılık, yapılabilecek durumda olup, 1934 senesinde 49.690 kilo bal mumu üretilmiştir. 1935 yılı toplam bal üretimi, 704.000 kilo, balmumu üretimi ise 19.600 kilodur⁷⁶.

Bu dönemde, Elazığ ve çevresi madenler bakımından oldukça zengin olmakla beraber, bunlar uzun bir müddet işletilememiştir. Bu yıllarda Elazığ'ın Maden ilçesi dahilinde ve Maden'in 20 km kuzeydoğusunda bulunan bölgenin zengin bir krom yatağı olduğu tesbit edilmiş ve burası 1936'da Etibank tarafından

⁷². H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:58

⁷³. T. DÜNDAR; **a.g.e.**, s.:44

⁷⁴. H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:43

⁷⁵. **Tarım İstatistikleri, 1928-1936**, Ankara-1937

⁷⁶. **Günedoğu Anadolu 1. Genel Müfettişlik Bölgesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul-1939, s.:165

kurulan "fiark Kromları Türk Anonim fiirketi" tarafından işletilmeye başlanmış ve hatta ihracat bile yapılmıştır⁷⁷. Bununla birlikte Elazığ'da gerçek manada sanayileşme, 1950'lerden sonra başlamış olup, 1923-1938 yılları arasında tarım ve hayvancılığa bağlı sanayinin, fazla gelişmemiş olmakla beraber, şehir sanayisini oluşturduğu söylenebilir.

V. Sonuç

Herhangi bir bölgenin veya şehrin ekonomik durumu incelenirken, o bölge veya şehri bağlı bulunduğu ülkenin, içerisinde bulunduğu ekonomik şartlardan ayrı olarak ele alıp, incelemek, mümkün değildir. Cumhuriyet sonrası Elazığ'da tarım-ticaret ve sanayinin (1923-1938) incelenmeye çalışıldığı bu araştırmada da tabii olarak aynı sonuca varılmıştır. Nitekim 1923-1938 yılları arasında genel olarak, Elazığ şehrinin ekonomik durumu, ülke ekonomisine paralel olarak, genişleme göstermiştir.

1923-1938 yılları arasındaki ekonomi planları incelendiğinde, tarım-sanayi ayrımı yapılmadığı ve dengeli bir kalkınmanın hedef alındığı görülebilir. Cumhuriyet sonrasında sanayinin gelişmesine büyük bir önem verilirken, tarım sahasında da aynı önem sözkonusu olduğunu belirtmek gerekir. 1923-1938 yılları arasında köylülere verilen kredi miktarları arttırılmış, bununla birlikte kredi tutarları, tarım kesiminin ihtiyacını karşılamaktan uzak kalmıştır. Ancak bu dönemde, ziraat çalışmalarında ıslah, deneme ve üretim işleri önemli bir yer tutmuş ve özellikle tohum ıslahı konusuna büyük bir önem verilmiştir. 1930 dünya iktisadî buhranı, Türk ekonomisini de olumsuz yönde etkilemiş, bu buhranın yol açtığı olumsuz durum, ancak 1934 senesinden sonra ortadan kaldırılabilmıştır⁷⁸.

1923-1938 yıllarını II. Dünya Harbi takip etmiş, Türkiye bu harbe katılmamış olmakla beraber, savaş ekonomisinin şartları, Türkiye için de geçerli olmuştur. Harbin sonunu takip eden yıllarda, Türk ekonomisi yeni bir döneme girmiştir. 1950 lerden sonra, Elazığ'da da tarım, ticaret ve sanayi alanlarında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu gelişmede 1923-1938 yılları arasındaki birikimin payının büyük olduğunu belirtmemiz gerekmektedir⁷⁹

⁷⁷. H. Nazlı; **a.g.e.**, s.:16

⁷⁸. R. ÖKE; "Cumhuriyet Devrinde Ziraat Çalışmaları ve Feizli Eserleri", **Cumhuriyetin 16. Yıldönümünde Hitabeler, Konferanslar**, Ankara-1939, s.:83

⁷⁹. Y. KEPENEK; **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türk Ekonomisi**, O.D.T.Ü. Ankara-1983, s.:2

İncelediğimiz dönemde, Elazığ şehri ekonomisinin büyük ölçüde tarıma dayandığı, dolayısıyla tarımın, şehir ticaret ve sanayiinde büyük bir yeri olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, Cumhuriyet'in ilanından bu yana, kara ve demiryolu şebekelerinin gelişmesi, Elazığ'ın ekonomik ve ticarî bakımlardan ilerlemesini sağlamış ve Elazığ şehri ülke ekonomisinin düzelmesine paralel olarak, ekonomik imkanlarını genişletmiş, ancak yakın zamana kadar Elazığ'da büyük sanayi tesislerinin bulunmayışı, ticaret ve sanayinin gelişmesini önemli ölçüde aksatmış, sanayi tesislerinin kurulmasıyla birlikte Elazığ'ın ekonomik çehresi de önemli ölçüde değişmiştir, denilebilir.